

El Camí Real de Barcelona a València

Francesc Costa Oller

El Camí Real de Barcelona a València

(Del segle X al segle XIX)

Per camins històrics V

Mataró, 2023

Sèrie per Camins Històrics.

1. Al Vallès i al Maresme per camins antics (2012-2023)
2. El Camí Real de Parpers (2011-2015)
3. Congost un viatge cultural i històric (2015)
4. El Camí Real de Barcelona a França (2016-2023)
5. El Camí Real de Barcelona a València (2016-2023)
6. Villuga Comentado. Reportorio de todos los caminos de España (2018)
7. Contra la geografia. Viajeros y caminos en la España del Quijote (2018)
8. Los viajeros ilustrados. Por los caminos reales de España (2019)
9. El Grande Viaje del rey Carlos IV. Jornada de Barcelona (2021)
10. El Camí Real de França. Projecte de l'any 1786 (2021)
11. Ambrosio Borsano. Discurso General (2022)
12. Conde de Darnius. Guía de los Caminos (2022)
13. Bibliotheca Caminera (2022)
14. El Paso del Noroeste (2023)
15. Jornadas y Azares (2023)
16. El pont del Lledoner. Una història de camins reals a l'Ordal (2023)
17. Viaje a Constantinopla (2024)

<https://ub.academia.edu/FrancescCosta>

https://archive.org/details/@francesc_costa

<https://zenodo.org/communities/fco/?page=1&size=20>

Portada: *Cartes de Geographie; par le R.D. Pere Placide, Augustin Déchaussé, Geographe ordinaire du Roy* (Paris, c.1700-1734).

Índex

I. Camins reals cap al Penedès	9
Per les costes del Garraf	12
Per l'hospital de Cervelló	26
Per les muntanyes d'Ordal	28
Pels rius Llobregat i Anoia	33
II. La carretera real de València	39
Cap a Tarragona	45
Travessar els rius Ebre i Sénia	66
Per terres de València	104
Moros a la costa i lladres a la terra	120
III. Els que hi passen	139
950 Juan, abad de Sant Arnulfo	141
1418 Nompar II, senyor de Caumont	141
c.1430 <i>Itinerarium de Brugis</i>	142
1460 Anònim	142
1466 Shascheck	143
1485 Nicolas von Popplau	144
1494 Jerónimo Münzer	146
1524 Andrea Navajero	147
1533 Claude de Bronseval	147
1543 Gaspar Barreiros	150
1553 Florian do Campo	150
1546 Pero Juan Villuga	151
1567 Lunardo de Otthobon	152
1576 Alonso de Meneses	153
1582 Philippe de Caverel	153
1585 Henrique Cock	155

1599	Thomas Platter	158
1599	Diego Cuelbis	159
1599	Gilles du Faing	162
1603	Barthelemy Joly	163
1655	Robert Bargrave	165
1664	Francis Willughby	166
1672	Albert Jouvin de Rochefort	167
1673	Domenico Laffi	169
1704	Claude Jordan. Nicolas de Fer	170
1706	Juan Álvarez de Colmenar	170
1720	Comte de Darnius	172
1729	Etienne de Silhouette	173
1761	Itinerario de posta	174
1761	Clemente Antonio de Baena	174
1771	Baró de Maldà	176
1775	Henry Swinburne	179
1777	Jean François Peyron	183
1778	John Talbot Dillon	186
1782	Baró de Maldà	187
1783	Antonio Ponz	192
1786	Joseph Towsend	196
1792	Pierre Nicolas Chantreau	200
1793	Jean-François Bourgoing	201
1793	Antonio Conca	207
1793	Carlos Beramendi	210
1797	Chrétien-Auguste Fischer	216
1797	Nicolás de la Cruz	220
1800	Wilhelm von Humboldt	229
1802	Lady Holland	235
1802	Pedro Boada de las Costas	236
1803	George Downing Whittington	240
1803	Alexandre de Laborde	247
1811	Edward Hanke Locker	256

1823	D.F.C.	258
1823	Alexander Slidell Mackenzie	259
1824	Claude Simon Cuynat	270
1827	Fernando VII	274
1830	Henry David Inglis	275
1830	Josiah Conder	277
1833	Adolphe de Bourgoing	278
1833	José Criviller	280
1835	Henri Corneille	292
1842	<i>Voyage en Espagne</i>	295
1843	Jules Lacroix de Marlès	296
1847	Richard Ford	298
1848	Manuel de Cuendias	302
1851	George Alexander Hoskins	304
1853	Richard i Quétin	306
1859	Antoine Laurent Apollinaire Fée	309
1862	Adolphe Desbarrolles	312
IV. Documentació		319

I. CAMINS REALS CAP AL PENEDÈS

El mes de juliol de l'any 1460 «partiren de la ciutat de Barchinona los honorables mossèn Francesch de Perarnau e lo senyer n'Anthoni Sala, mercaders» i van cap a Tarragona, el viatge al sud, per rutes que seguiré en la memòria del que varen escriure els que hi passen. Per camins que si els segles antics són precaris hi haurà un temps per endreçar-los. Aturar-se a hostals poc amables i escoltar històries de pirates, la por a la costa i tantes torres de guaita que vigilen el perill de galiotes africanes. Llogarets alerta tancats dins de muralles, i pagesos que lluiten amb la terra i mengen «legumbres, verduras y pocas vezes pesca salada». País a vegades feréstec, soledat, erms, rius que s'han de travessar, a vegades feraç, glòria del camp de Tarragona, paradís el de València, que diuen, i al llarg de segles s'hi ha passat per camins senzills, maldestres. Quatre de Barcelona per anar al Penedès, que el mapa del comte de Darnius senyala. Estimballs de Garraf, hospital d'Olesa, casa del Lledoner, per Martorell, caminar la terra plana i arribar al perill del coll de Balaguer, l'Ebre amb el pont de barques, i la terra valenciana, amable. Temps nou, segle divuit, i és real la idea de la gran reforma, d'un camí que vol carretera, i fàcil el trànsit entre Barcelona i València. Carlos III el juny de 1761 mana «hacer caminos rectos y sólidos en España, que faciliten el comercio de unas provincias a otras, dando principio por los de Andalucia, Cataluña, Galicia y Valencia». Parlo d'aquesta feina, els entrebancs i les coses ben fetes, els anys que passen, de la vida al voltant, de la mirada generosa o enfadada de tants forasters que venen del nord.

Per les costes del Garraf

Barcelona	Sitges
Creu Coberta	Nostra Senyora de Vinyet
Hospitalet	Coll de les Forques
Cornellà	Vilanova i la Geltrú
Riu Llobregat	Cubelles
Sant Boi	Hostal de Cunit
Viladecans	Casa vella de Segur
Gavà	Hostal de Calafell
Castelldefels	Camí de València
Garraf	

Començar la caminada amb la notícia del Garraf com l'explica Ambrosio Borsano l'any 1685, aquest home que es va dedicar a descriure les rutes de Catalunya, testimoni de quan els camins reals encara no eren civilitzats. «Saliendo de Barcelona para Tarragona y para Peñíscola, queriendo hir a estos lugares por el camino de la costa de mar, incaminarse asia poniente sobre el Camino Real de Lleida asta la Cruç Cubierta y asta un lugar que se diçe Sants, que está a media legua de Barcelona, que ha dicha Cruç Cubierta se divide el camino de Lleida del de Tarragona, andando por la costa. De manera, incaminándose sobre el camino de Tarragona por la costa, se dexa el Camino Real de Lleida a mano drecha y incaminase sobre el de mano hizquierda, que va asia poniente, a una legua del sobre dicho lugar de Sants allase otro lugar que se di-

çe Mansenera,¹ que continuando al sobre dicho camino, a media legua de dicho lugar se alla el río Llobregat.

Pasase dicho río por una barca que ai, y se alla un lugar que se diçe Sant Boi, a poco más de una legua del lugar de Sant Boi, que se dixo ariva, dónde se pasa por la barca del río Llobregat, allase un lugar que se dice Castelldefels, situado sobre de una eminenzia, y cerca de la plaia de la mar. Este lugar es muy abundante de viña y montes de pinos y campos labrados, así al llano como a la colina. Caminando más adelante en continuación de dicho camino, a un cuarto de legua del dicho lugar, y todo camino llano, allase sobre de una eminencia una torre que se diçe la torre de Castelldefels, y es muy grande y está guarneçida con artellería, y dicha torre sirve por dar aviso a las demás torres asia la parte de Tarragona y a Montjuic sobre de Barcelona, de las embarcaciones de moros que vienen a la costa de Garraf.

Caminando más delante de la dicha torre, por la playa de mar asia poniente, a un cuarto de legua de dicha torre empieza la subida de la costa de Garraf, camino muy malo y desfiladero, con mucha piedras, y acerca de una legua de subida allase en un alto, sobre la cala de Garraf, una torre que se diçe la torre de Garraf, con una casa que guarda la dicha cala por sobre venir en aquella los moros.

Caminando más adelante, en continuación de dicho camino, por la costa de mar, ha una legua larga de dicha torre allase un lugar que se diçe Sitges, situado sobre de la cala y plaia de la mar. Este lugar está cercado de muralla y tiene artellería

¹ Aquest lloc, on ara i abans es situava la població de Cornellà, Borsano en diu Mansenera, segurament a causa de la masia medieval anomenada Can Manso, un punt de referència en l'entorn agrícola, que també consta amb aquest nom al mapa establert pel mateix Borsano.

para guardarse de los moros. El terreno es mui copioso de viñas y campos, aunque sea muntuoso de colinas. Continouando el sobre dicho camino, a una legua de dicho lugar, y todo por unas colinetas de viñas, allase un lugar que se diçe Vilanova, situada en terreno llano, y está murallada. El terreno es muy rico de campos labrados y de viñas. A tres cuartos de legua más delante de dicho lugar, en continouación de dicho camino, allase un lugar que se diçe Cubelles, situado sobre de una eminenzia, y es lugar muy rico, de campos labrados y de viñas. A media legua de Cubelles, en siguimiento de dicho que camino, allases otro lugar que se diçe Cunit, y a otra lengua más adelante, en siguimiento de dicho camino allase otro lugar que se diçe Calafell, dónde hai unos campos labrados y viñas que coxen asta un lugar que se dice Sant Viçent que al lugar de Vendrell se junta el camino de la costa con el camino carril que viene de Vilafranca del Panadès y desde el lugar de Vendrell en adelante asta a Tarragona siempre se va sobre el camino de la costa».

Deixar enrere les muralles de Barcelona, la Creu Coberta i cap a l'Hospitalet i Cornellà a trobar el riu Llobregat que de segles es passa amb barca, però l'any 1303 construeixen un pont de fusta que era poca cosa, fràgil, i cada vegada que l'aigua baixa sense mesura, se l'enduu. Cansats de reparacions, ho deixen córrer i tornen a la barca, un servei que costa tres diners amb bonança i dotze si el riu baixa esverat, i quan va mig sec també es pot passar sobre una palanca, per fer estalvis, «un estrecho puente de madera sobre pilotes».

Travessar «varias rieras secas, en que suele haber fuertes avenidas», i arribar a **Sant Boi**, castell medieval que vigila el Camí Real i la platja allunyada. Diu el baró de Maldà que «fora de la plasa ab sas voltas al costat de la parròquia, és pobre

cosa, per ser las casas en desigualtat notable, per ser tot muntadas y baixadas, molt mal empedrats los pochs carrers, y las moltas de las casas, exceptuadas algunas novas y altres que se van fabricant, són rònegas».

Terra descuidada, per un camí inestable, entrebancs i tapar forats, que expliquen els que ho pateixen, i arribem a **Sant Joan de Viladecans** que dels que hi passen ningú no parla de les masies esparses que volen fer un llogaret, una església al mig, un hostel i una fortificació sòlida per defensar-se, més aviat amagar-se, dels perills amb espases que s'acosten de la platja, que no és llunyana. Ara en diuen la torre del Baró i l'any mil ja hi era, més petita, amatent, i la torre Roja, del segle dotze. S'acaba el setcents i arriben a «110 cases, pobres les mes», passen quaranta anys i són mil les persones que hi viuen treballant la terra, les vinyes a les feixes, perquè no hi ha «comercio alguno ni tampoco industria».

El viatger De la Cruz escriu que «andando media legua pasamos por el pueblo de **Gavà**, que tiene un antiguo castillo, y a pocos pasos de él una torre», i eren cent cases a l'entorn de l'església. Aquí els veïns també saben de pirates, i toca defensar-se amb torres de guaita, la Sentiu [ara Can Dardena], la Perellona [Can Pere Bori], la de Gavà, en ruïna fa dos segles, i masos fortificats, que el perill no era poca cosa i una vegada, a mitjans segle setze, han «d'abandonar les cases amb mullers, fills i família, i fugir cap a les muntanyes». Aquí l'any 1486 de-manen permís al rei –perquè tots els permisos els donava el rei– «per mudar el curs del Camí Real que va de Barcelona a València, en tal forma, es asaber, ço es que axi com el camí vuy passa per lo costat del carrer de la dita vila en Gavà, quel puixa mudar e fer passar per mig en la vila», a veure si tal vegada les botigues venen més pa i vi, i algú es vol quedar a dormir a l'hostal públic.

Por als pirates a **Castelldefels**, fortalesa del segle deu que van vestint amb els anys. Hi passa el viatger de la Cruz. «A media legua del monte, el pueblo Castell de Fels, sin orden ni regularidad en sus casas, que están sembradas aquí, y allí. Inmediatas sobre la playa hay algunas casas que hacen como de puerto de este pueblo». El llogaret «no tiene calles sólo algunas casas sin orden» que segueixen el Camí Real i amb els anys comença a néixer un poble i una plaça «frente al mesón». L'hostal també feia de taverna, era públic i el municipi en treia rendes, però hi havia gresca sense parar. «La taverna y hostal tots los dias y nits és fet una casa de joch y un camarret de menjar y beurer per los amos de casas y mossos seus; de forma que los majors danys hixen del jugar, y desbauxes se fan en lo hostal y taverna». Tots pagesos, pobre gent que viuen i moren a la bona de Déu, i quan ataquen les malures hi deixen la pell i demanen ajuda a la Mare de Déu de la Salut ...

*contra tota malaltia
Verge, y Mare de Salut.
De Tercianas, y Quartanas,
de Febres, y de tot mal,
en todas nostras desganas
sou vos remey cordial.*

S'acosta un camí medieval, complicat, precari, de ferradura, que no hi passen carros, –«las ruedas sólo pueden llegar hasta Castelldefels»–, més aviat un corriol, que continuarà així sempre, perquè les reformes de Carlos III no hi arriben. Lloc de pas sud enllà, d'antiga història, el coneixeran exèrcits i reis guerrers, Alfonso III l'any 1331. També molta gent pacífica, el mossèn del poble, uns pagesos, homes de negoci caminant, «lo dit camí, aquella matexa jornada arribaren e prengueren

posada aquella nit a Castell de Fels e lo sentdamà que era dimecres a VIII del dit mes tiraren e prengueren posada a dinar a la Vilanova e aquell matex dia arribaren per jaure e sopar a la Torradenbarra».

Un escrit explica que el camí, hàbil per carruatges, «es de herradura, y de difícil transito en 5 k., por lo arenisco de la playa, y en adelante, por seguir muy inmediato a la costa y a la falda de los ásperos montes de Garraf». Passar a l'ombra de la torre Guarda de Mar o Barona, del segle setze, i la torre Moruna, tocar terra plana sota el turó de Covafumada, per la casa de Vallbona, i toca pujar pel corriol mortal, els daltabai-xos de les costes de **Garraf**. Aquí hi ha passat tothom, romans i gent més antiga, penya-segats esgarrifosos, pedra, el mar a sota i un camí estret, enfilat i precari, tallat a la roca, amb murs de suport, esllavissades, poca cosa més, els peus, el matxo, el cavall. Consta que a finals del segle catorze el fan nou, i com devia ser abans si el de després és una calamitat.

Caverel hi passa el 1582, esporuguit pel «perill dels moros, que s'amagaven en les muntanyes inaccessibles, des de les que escometien els que passaven i a vegades els llogarets veïns». Explica que el camí és molt dolent «a causa de les muntanyes i rocars que voregen la mar, que s'han de costejar des de Barcelona fins a València. Tant al costat que a vegades s'ha de passar sobre les pedres i la sorra de la riba, i altres vegades pels pendents de les altes muntanyes que hi ha al costat de la mar». Pere de Marca comenta que «després d'haver passat la desembocadura del Llobregat i el castell anomenat de Fels, aquesta costa és intransitable a causa dels penyals aspres i horribles que anomenen costes de Garraf, amb un sol camí obert, per on avança la gent que va a peu o a cavall, fins que s'arriba a la comarca del Penedès».

Les notícies que arriben del segle divuit no són amables, el comte de Darnius, que «todo lo que son las costas de Garraf hasta Sitges es desfilado y malísimo con muchos varrancos». L'*Atlante* d'Espinalt, confirma que «las costas de Garraf, son unas montañas muy asperas, y un camino muy angosto, y por consiguiente muy peligroso, que dura unas quatro horas. Los moros acostumbraban hacer en estas montañas algunas emboscadas, y salían al encuentro de las embarcaciones, pero para su resguardo hay algunas torres con guarnición».

El viatger De la Cruz surt de Sitges. «Apenas salimos de esta villa, quando comenzamos a subir las faldas de un ramo de la sierra, que termina por esta parte: las nombran las cuestas de Garraf. Primeramente se pasan diez lomas, cada una con su quebrada correspondiente. Luego, dexando un pequeño intermedio, siguen otras dos menos molestas. Después se prolonga un buen trecho la montaña hasta el castillo de Garraf, que está situado en una abra que hace el monte: tiene una batería de dos cañones, y guarnición. Aun sigue mas adelante el monte, en cuyo remate se ve una torre. Todo este camino se hace por las fragosas cuestas, y despeñaderos, casi perpendiculares a la mar, la qual bate fuertemente al pie de las rocas. Una de estas lomas llaman el paso de la Mala Dona. Se cuenta que pasando una muger con su marido, lo despeñó aquí, tres horas tardamos en faldear esta sierra».

Certament, era precari, les notícies dels que hi passen no són bones, però malgrat la dificultat, el baró de Maldà explica que el gener de l'any 1813, temps de guerra, «dos mil i cent de cavalleria de francesos tiraren en la nit per les costes de Garraf, camí ben dolent per trencar-se'ls la nou del coll», mesos després, el juny, i per evitar que l'exèrcit enemic el fes servir, el destrueixen, i «queden arruïnades les costes de Garraf, no

podent-se anar a Vilanova i la Geltrú per dites costes com antes».

El mapa *Croquis del Camino de las Costas de Garraf* de juny de l'any 1813 ensenya un canvi en el camí tradicional, és el *camí nou* que arrenca de la cala de Vallcarca i puja per l'obaga de la serra de la Costa. Passa per Ca l'Amell i per l'obaga del turó del Castellot de Campàsens, per la Roca Llisa i baixa cap el torrent de la Falconera fins a trobar el camí antic sota el pas de la Mala Dona. En el mapa hi ha un comentari de gran interès. «El Pas Trancat, Pas de la Mala Dona y Còdol Caygut que son los tres puntos en los quales se ha inutilizado el camino, queda enteramente intransitable para caballeria e ynfanteria. En el camino nou igualmente se han hecho dos cortaduras en el punto de Roca Llisa, quedando este enteramente inutilizado», i això per fer difícil el pas de l'enemic francès.

D'aquest recó de mon hi ha una descripció de gran interès al llibre *Los misterios de Villanueva* publicat l'any 1851. Es tracta d'una mena de novel·la romàntica amb diversos capítols informatius de la població i el seu entorn. Del camí de les costes de Garraf diu aquestes coses. «Hállase el camino en cuestión abierto en casi toda su longitud en la rápida pendiente de las montañas que forman las costas, montañas formadas a su vez por inmensos y montuosos pedruzcos de un color oscuro, solo a trechos variado por el verde, oscuro también, de los espliegos, zarzas, romeros y tomillos. Inmensas moles de piedra osténtame acá y acullá suspendidas como amenazando de continuo desplomarse sobre las cabezas de los viajeros, y no pocas veces tienen lugar tales desplomes, mayormente durante los temporales, embarazando y obstruyendo el paso por este camino.

Su anchura que es en la mayor parte de él de solos unos 6 a 7 palmos, viene limitada por una parte que puede decirse

del Norte, por la pendiente escabrosa de la montaña en que está cortado y por la parte del mar o mediodía por el vacío, ó mejor, por una sima de mas de 200 y 300 pies de elevación en muchos sitios. Casi a pico están cortadas estas simas hasta llegar al mar que ronco brama a su vez ensañándose de continuo contra las rocas que osan oponer un obstáculo y su furia. Solo de tarde en tarde algunos picachos salientes se destacan, otros tantos dientes del horroroso instrumento que las simas semejan para el desdichado que pierde el equilibrio al recorrer la senda cuya base forman.

Muchos son los trechos en que és el peligro tan inminente que ha movido a los habitantes de los alrededores a formar una especie de parapetos en la orilla, toscos paredones de 4 o 6 palmos de elevación, bastantes no obstante a impedir la caída en el precipicio al que tiene la desgracia de resbalar en sus márgenes. Uno de dichos trechos, él mas peligroso sin duda, tanto por la angostura de la senda al llegar a él, como por la espantosa elevación de mas de quinientos pies que sin duda tienen las rocas sobre que se abre, se conoce en el país por *el pas de la mala dona*. Varias han sido las desgracias en aquel sitio ocurridas y muchas las caballerías de tragineros que han caído desde allí desplomadas, y muchas mas eran antes que se hicieran en aquel lugar algunas obras de seguridad que allí se han hecho».

Cala de Vallcarca amb una caseta de soldats que vigila, cala Morisca, record dels atacs dels africans que assalten masos, el Còdol Caigut, a prop la Falconera i el pas de la Mala Dona, on cal baixar del cavalls i mules i anar a peu. Al mig dels estimballs, vora el mar, el llogaret de **Garraf**, poca cosa, el segle quinze hi ha unes tavernes sota les restes d'un castell antic, la casa dita de Garraf, amb soldats que vigilen i la torre de guaita, tot record medieval, i un hostel, notícia dels que hi passen.

L'any 1560 assassinen «Bartomeu Guimerà, hostaler de la torre de Garraf, el qual fou degollat en la muntanya de Garraf en el lloc anomenat la Falconera».

Per aquest camí complicat, a mitjan segle dinou encara hi ha un servei regular de transport amb matxos. Corrua comercial amb fruita i verdura de les hortes barcelonines, que arriba a Sitges després d'un viatge de set hores, traguers que havien deixat la capital a la llum de la lluna, cap a les tres toques.

*Por la angosta senda de Garraf ríscoso
Corcel desbocado dirigir sin riendas,
O por las fúrentes olas del Egeo
Barquilla regir,
Más fácil te fuera que por rectas vías
Conducir, oh Marcio, la mísera patria
A la bienandanza que tu mente sueña
En noble ilusión*
Manuel de Cabanyes (1833)

Cap reforma no hi arriba en aquest recó de mon, perquè altres rutes faran el trànsit menys arriscat, i un dia l'oblit als estimballs, camí a peu, perill si bufa el vent.

Escoltem De la Cruz, que tira endavant. «Seguimos nuestra ruta por una loma muy incomoda. A una legua está la villa de **Sitges**, también de mucho vecindario, fundada, como la anterior [Vilanova], a la ribera de la mar, y hace como ella buen comercio ultramarino. El terreno, aunque montuoso, está poblado de caserías y cortijos». Hospital de pelegrins, que el segle catorze dóna consol als que hi passen, vila closa fins quan no hi ha perill, carrers estrets, el Major, el de l'Aigua, el d'en Tacó, el Nou, que van cap a les portes que tanquen el llogaret.

Queda la flaire medieval en alguna casa, però canvien molt la població els veïns modernistes. Platja de barques i Sant Sebastià, que diu adéu als que hi passen, i fins mai més als que s'hi queden. Porta oberta cap a la muralla de pedra, de Garraf, sense por. De Sitges avall «el camino vuelve a ser carretero natural; continúa por la costa y atraviesa un terreno cubierto de viñedos cercados y bastante ondulado». Arribar a l'església de Santa Maria del Vinyet, del segle dotze, solitària enmig de camps en una postal de quan comença el segle vint, passar a tocar de Can Girona del Camí –del Camí Real, s'entén–, seguir a l'ombra del turó Miralpeix, des d'on un castell vigila, pel coll de les Forques, pel camí de les Roquetes.

La Geltrú un castell del segle deu, cases al voltant, i un dia una muralla, també per amagar-se. A ponent, el torrent de la Pastera és una frontera natural, i als prats de l'altre banda algú hi aixeca una casa i després una altre, fins que el primer rei Jaume l'any 1274 fa legal l'ocupació, i dóna privilegis als que vulguin anar a viure a la Vilanova de Cubelles. Aquesta població és la que mana, i el 1647 neix el municipi de **Vilanova i la Geltrú**, quan s'ajunten els dos nuclis de cases tancats dins muralles per un pont sobre la Pastera.

Segle divuit, de tanta força agrícola, Espinalt informa que «los más vecinos se ejercitan en la pesca, y en llevar aguardiente, que hacen del vino sobrante, a Indias y reynos estrangeros. Hay una fábrica de papel blanco y un buen astillero para fabricar embarcaciones». El viatger De la Cruz parla de «la famosa Vilanova, tan nombrada; efectivamente es muy poblada, sus casas son de dos y tres altos, y se conoce que está floreciente. Hace comercio de vino, y aguardiente, que embarca para América», i seguint la ruta oceànica, gent d'aquí agafa el barco i va a fer les amèriques, alguns tornen molt rics, senyors *indianos* que aixequen cases curioses perquè tothom

vegi que són alguna cosa, i en fan tantes que de la vila marítima hi ha qui en diu l'Havana Xica.

Passo pel carrer Major, estret i la ruta real de fa segles, cases d'un alt setcentistes, de gent modesta, portal del Negrell, memòria d'una muralla que no hi és, i arribo al carrer del Pont, però tampoc no hi ha pont, que aquí hi havia el que calia travessar per no mullar-se al torrent de la Pastera, ara inèdit. I les cases de la Geltrú, i el castell que les guarda, medieval i reformat, la peixateria vella, el carrer dels Arengaders, dovelles, escuts, i cap a la porta de Sitges, que no hi és aquest indret de l'antiga muralla, però un rètol ho recorda.

Capítols d'història els que vulgheu, totes les guerres i els pirates que ataquen. Recordar, però, que el juliol de l'any 1714 molts desertors de Barcelona, que veien que les coses no anaven bé, «d'acord amb els habitants prenen el control de Vilanova de Cubelles i del castell de Sitges, [però] el marquès de Valdecañas hi envia mil homes, i quan s'acosten es varen salvar en les muntanyes de la costa de Garraf, després d'haver patit quaranta homes morts i vint-i-quatre presoners». I una notícia de la guerra dels francesos, que l'estiu de 1813 «fue arcabuceada en Villanueva de Geltrú una muger, por espía».

Per la ruta, el nucli d'Enveja amb torre i l'ermita de Sant Joan, els masos Esquerrer. **Cubelles** és un castell medieval que es va deixar perdre i el segle disset tornen a aixecar. Poques cases al voltant, la plana del Molí, i a prop «se pasa a bado el río de su nombre», ara en diuen el riu de Foix. Notem que un cronista fa notar el brogit d'aquest camí en els temps bons, «el continuo paso por él de aldeanos que van y vienen, y de infinitos carromatos que conducen para ser embarcados en sus playas el vino que produce Cubellas y las casas de campo circunvecinas».

I a dos quilòmetres el conjunt de **Cunit**, pocs edificis, de fet el castell, l'hostal que obra la porta el segle setze, el dinou s'hi aturen les diligències, i encara no l'han tancada. Al davant, Cal Marquès, casa defensada, contraforts d'aquesta vellúria a un carrer Major on tot és nou. Poques cases i trobo un edifici singular, variat, garbuix de parets, agraït a la mirada, església de Sant Cristòfol setcentista, miracle dels absis romànics, i refugi dels vilatans per «si venien els moros», perquè l'indret patia l'assetjament dels pirates, i en diverses èpoques va ser deshabitat per la por, també de la pesta.

Toca caminar cap a **Calafell**, pocs carrers vells regirats, de les Penyes, Major, sota un el castell de l'any mil, i un dia de sol des de la teulada veuràs el mar. Però el camí passa apartat, veï de les ones, i aquí un hostal medieval pels vianants, que un dia s'enfonsa i com que està anys malmès de les quatre parets tothom en diu *l'hostal caigut*, fins el segle dinou, que n'aireixen un altre i l'edifici encara hi és. Continuar fins a trobar, veïna de la ruta, la casa forta de Segur de Calafell i arribem a una cruïlla important, que aquí hi ha el Camí Real que ve de Martorell i Vilafranca, i aviat l'hostal famós del Garrofer i cap a Tarragona.

La vida moderna també s'acosta a aquest país, apartat de les rutes importants, però a poc a poc. El diccionari de Madoz diu que l'any 1846 la carretera nova de Vilafranca del Penedès a Vilanova era construïda i que aviat es faria el ramal cap a Sitges, però el problema de debò era superar les costes de Garraf. Un any després llegim a la premsa que «vuelve a hablarse en Barcelona del interesante proyecto de la construcción de una nueva carretera hasta Castell de Fels, que si se llevara a cabo pronto podría servir de comunicación con todos los pueblos de aquella parte de la costa hasta Villanueva y Geltrú».

Passen més anys i el juny de 1851 hi ha novetats. «Por fin podemos dar hoy a nuestros lectores alguna noticia sobre la proyectada carretera de esta [Vilanova i la Geltrú] a Barcelona por un lado, continuada por otra hasta empalmar con la general de dicha ciudad a Tarragona». S'acabava de publicar la real ordre de l'estudi de l'obra, però no és fins el 1864 que es fa la subhasta de la carretera. El 13 de juny de 1868, hi ha festa grossa a Vilanova i la Geltrú. «Ayer al medio día un repique general de campanas y los ecos de las músicas anunciaron al vecindario la inmediata construcción de la carretera que por las costas de Garraf debe unirnos con Barcelona y pueblos intermedios, solemnemente ofrecida por el escelentísimo señor ministro de Fomento al escelentísimo señor conde de Cheste, en vista de las justas reclamaciones formuladas por todo el territorio intermedio y eficazmente apoyadas por el espresado señor conde, en cumplimiento al ofrecimiento que se sirvió hacer en ocasión de su visita a esta villa y la vecina de Sitges, y convencido como quedó por resultado de la misma visita de la conveniencia y justicia de tales reclamaciones».

Les batalles polítiques endarrereixen l'obra, el 1871 hi ha la inauguració oficial i el recorregut s'acaba vuit anys després, perquè hi dona un cop de mà una persona important, Víctor Balaguer, diputat del país, aleshores ministre de Foment, que tenir algú a Madrid sempre va be. Els del poble agraïts demanen al rei que el nomeni *Marqués de la Carretera de las Costas de Garraf*, però el rei, amb bon criteri, no en va fer cas. I també cosa moderna és la línia del ferrocarril. Es comença a posar fil a l'agulla l'any 1877 i s'inaugura el 29 de desembre del 1881. Una obra que ensopega amb grans dificultats tècniques, en haver de foradar diverses vegades el massís de Garraf per fer els túnels, i a Espanya no s'havia dut mai a terme un treball d'enginyeria d'aquestes característiques.

Per l'hospital de Cervelló

Barcelona	Sant Climent
Creu Coberta	Begues
Hospitalet	Olesa de Bonesvalls
Cornellà	Les Cabòries
Riu Llobregat (pas de barca)	Vilafranca del Penedès
Sant Boi	Camí de València

Pergamins del segle deu parlen d'aquesta ruta que travessa les muntanyes del massís de Garraf i que romans varen fer servir. Llegim a la crònica de Ramon Muntaner, del segle catorze, que després de «Tarragona anaren-se'n a s'Arboç, e puis a Vilafranca de Penedès, que és una noble vila e bona, on los fo feita aitanta honor com en una ciutat, e estregren a Vilafranca tres jorns. De Vilafranca anaren a Sent Climent, de Sent Climent a Barcelona». Del segle setze algunes notes als dietaris de la Generalitat, «lo senyor oïdor ecclesiàstic no vingué en consistori perquè era fora de Barcelona, y en los feriat era anat al hospital de Olesa per negocis del Capítol de la Seu». Però de les dues-centes cròniques de viatgers que he manejat, des del segle quinze, cap no parla d'aquesta ruta, mai. Els trobem per les costes de Garraf i per Martorell per anar al Penedès i a València, algun per l'Ordal, cap per Begues.

El comte de Darnius, a inicis del segle divuit, és el primer que explica els lloc de pas. «De Barcelona a Vilafranca del Penedès passant por Begues, passa a Sants, lo Hospitalet, Cor-

nellà, después va a la orilla del río Llobregat y passa con barca el referido río, va en Sant Boi, de aquí va a Sant Climent, sube la montaña de Begues, después a Olesa de Bonesvalls, las Gunyolas, Sant Cugat Sessarrigues y llega después a Vilafranca del Penedès. Este camino hasta llegar a Sant Climent es bueno y carretero, de Sant Climent hasta Begues todo desfilado con una grande subida, más rodeándola se puede hazer carretera, y de aquí hasta Vilafranca del Penedès es camino llano, y con mucha facilidad se haría carretero.»

De Sant Boi cap a les muntanyes i passar-les per l'estret de Roques, Sant Climent, cap el coll de la Creu i pujar a la carena, camí també de pastors, i pel coll de Begues baixar cap aquest llogaret, travessar-lo i per la vall de la riera del mateix nom a trobar la cavitat dita la Cadira de Sant Cristòfol i l'hospital de Cervelló, obert l'any 1262 per acollir els vianants i els pobres, d'aquesta ruta clau en temps medievals. Deixem la riera i per un terreny abrupte i el coll de Garró cap a les Gunyoles i les Cabòries, i pel camí de l'Hostal Nou a Vilafranca. L'oblit dels segles i la vegetació enemiga han amagat els corriols antics, carreteres noves i la memòria perduda que ara volen reconstruir gent de la contrada, notable afany.

Per les muntanyes d'Ordal²

Barcelona	Vallirana
Creu Coberta	Mas del Lledoner
Hospitalet	Coll d'Ordal
Cornellà	Cantallops
Riu Llobregat (pas de barca)	Les Cabòries
Sant Vicenç dels Horts	Vilafranca del Penedès
Cervelló	Camí de València

La ruta d'Ordal és tant antiga que diuen que l'any 1211 hi passa, anant a Poblet, Giovanni di Pietro Bernardone, que encara no era Sant Francesc, i l'acullen al mas del Lledoner. Sòlida presència de la casa com a senyal de pas en diversos mapes, i en la història que explica el monjo cistercenc Claude de Bronseval, que el 9 d'octubre de l'any 1533 deixa Vilafranca, «havent escoltat missa, vàrem sortir i vàrem prendre un camí dolent i molt desagradable, ara fang, ara aigua, ara pedres, pedregars, roques, penyes, un camí entre muntanyes i valls. I després de caminar fins a l'hora novena, vàrem arribar a una casa de camp anomenada Almas Deitha Dona [mas de la Dona o del Lledoner], bona i bonica, i ben fortificada. Des de la cinquena fins a l'hora novena havíem recorregut tres llegües. Després d'haver dinat allà, vàrem agafar un camí molt dolent, muntanyós i pedregós, per baixar a unes cavitats on hi havia casetes. I seguint la petita vall, vàrem passar per sota d'un castell que es diu Herbillon [Cervelló], un dels antics de Cata-

² Resum del meu llibre: *El pont del Lledoner. Una història de camins reals a l'Ordal i batalles franceses* (Mataró, 2023).

lunya, i un altre anomenat *Montcade*, i finalment vàrem arribar a un poblet anomenat Sant Vicenç [dels Horts]. Passant-lo i seguint la vall, vàrem arribar per alts turons fins al poble anomenat Sant Boi, i allà vàrem haver de creuar un riu horrible i terrible que es diu Llobregat, molt perillós. Després de travessar un pont de fusta, vàrem continuar al costat del riu fins a arribar a un poblet anomenat Adesto, on ens vàrem allotjat be, però ens varen tractar malament, i no vàrem trobar res més a la mateixa regió».

Per primera vegada tenim descrit el recorregut que d'antic havia comunicat el Penedès amb Barcelona per un camí de ferradura maldestre, que detalla el comte de Darnius, cap a l'any 1726. De Barcelona arriba a «Sant Vicenç dels Horts, de aquí sube al hostel del Lledoner, passa a Cantallops, Avinyonet, Sant Cugat Sesgarrigues, llega después a Vilafranca del Penedès. Este camino es bueno, llano y carretero, menos el pedazo de la subida del hostel del Lledoner quien en tiempo antiguo ya a sido carretero, es el camino mas corto de Barcelona a Vilafranca». Notem que a Sant Cugat, dit també les Cabòries, troba el camí d'Olesa, i cap a Vilafranca.

Les jornades comencen a Barcelona, per la Creu Coberta, per l'Hospitalet, per Cornellà, trobar el riu Llobregat que es passa en barca, no s'arriba a Sant Boi perquè el camí gira cap a Sant Vicenç dels Horts, i va a trobar la riera del país de Cervelló, que ni era poble ni tan sols un llogaret, només cases esquitxades de pagesos esforçats sota l'empara d'un feudal que cobra una part de les collites. Pedres d'un castell medieval atrevit, de frontera, al cim d'un rocar, arruïnat l'any 1714 per no encertar el resultat d'una guerra. A sota del turó, una església romànica del segle deu resisteix el pas dels temps, airosa, formidable, de Santa Maria, «muy cansada su subida, solitaria encima de aquella roca».

Camí seguint la riera, sota muntanyes i contraforts, i algunes masies i molins a l'entorn. És l'any 1789 quan Josep Farrés, veí de Torrelles, escriu les coses de Cervelló a Francisco de Zamora, que és un funcionari viatger que les vol conèixer, tal vegada per qüestions fiscals, i li diu que de poble encara no ho és, «todo separado, con sus mansos», que no hi ha botigues, ni hostel, ni tavernes, ni venda de pa perquè tothom té forn a casa, tres molins de blat, un de paper, i forns de calç que aprofiten les roques d'aquest entorn càrstic, amb tantes coves. Tots pagesos, «gente rústica, dada al trabajo», de secà i de vinya, que venen el vi a Barcelona, horts a les masies, pastors a les muntanyes, i boscos de tallar.

Tornem al camí que hem deixat, seguim sota penyes sòlides i s'acosta el país de Vallirana, un entorn «abierto y disperso su becindario en masías», amb pagesos que treballen les vinyes, les oliveres i el blat, perill de llops que ronden les muntanyes. I aquí tampoc no hi ha prou cases seguint el Camí Real que puguin semblar un llogaret, antics molins de blat, i passat Can Rovira el camí travessa la riera de Vallirana i comença la pujada cap al coll d'Ordal, senda recargolada per el turó on hi ha l'esglesiola de Sant Mateu, «una capillita que ahora sirbe de iglesia», i el cementiri. Del recinte que acollia les pregàries i la missa del diumenge queden algunes pedres, al costat, la masia de Can Julià, gran mas de pagès d'una família que s'estén al llarg dels segles vinculada als cultius de vinya, ara una ruïna sensacional.

El camí medieval segueix al costat i en la direcció del que ara és la carretera, passa de mala manera el barranc del torrent del Lledoner, i arriba al mas del mateix nom, una institució en aquestes solituds, pergamins del segle tretze en parlen, i una notícia del segle quinze d'en Ponç Romagosa, la família que al llarg dels segles ha resistit sota aquestes teulades.

La casa, ara coneguda com mas Vell del Lledoner, va servir de temps medievals com hostel als que passaven per aquesta ruta de trànsit notable. A la vora tornen les angúnies, que cal travessar, baixant i pujant pels marges, fent equilibris, un formidable barranc que ha fet l'aigua, indret que ara en diuen torrent de la Boca del Llop, un de tants rierols secs que quan plou van a donar, quilòmetres enllà, a la riera de Rafamans que vessa a la de Cervelló i al riu Llobregat. I és aquí que hi construïran, amb treballs, el gran pont del Lledoner. El camí arriba a la plana del coll d'Ordal, amb la creu de pedra del segle setze, fita de termes, destruïda el 1810 pels francesos, altre cop l'any 1936, i feta de nou el 1952. El camí segueix en part sobre el torrent de la Creu d'Ordal, i a l'entorn de Can Rovira s'obra una plana ampla sota turons on hi ha les grans masies, Can Parellada, Can Rial, Can Rabella, que estan aquí perquè, lluny de les torrenteres i barrancs, es pot cultivar.

I cap a Vilafranca ara tot és de baixada. A Can Rossell comença un país de camps de blat, de vinya, a la vora arriba el «lugar de Santa Llops», un aplec de cases de pagesos, i el camí passa pel mig, al carrer Nou la història l'acosta l'estretor de quan només eren els carros que feien la jornada, però a Can Fàbregas si que hi notem el temps. El camí et porta, pla, pacífic, núvols lleugers al cel blau, sense pensar-hi, pels verals de la casa Nova, i la de Clariana, que consta amb aquest nom als papers del segle dotze, edifici senyor, treball agrícola, i amb els anys veïnat minúscul, referència als mapes antics i ara desapareguda, perquè el temps la va ferir i la mà de l'home va acabar la feina, diuen que la gent de l'entorn aprofita el desballestament, pluja i vent que llimen les parets, i les teules, pedres, carreus i finestres cap a casa.

A la vora, les Cabòries, poques cases i un hostel que servia als que hi passaven. Potser el llogaret es va formar per una

circumstància considerable, a cent metres hi havia –i la podem tocar– la cruïlla on es trobaven el camí que seguim des de Vallirana i un de principal, el Camí Real de Begues que passa per Olesa i el seu hospital, i aquí plegats cap a Vilafranca. Seguir la plana, tres quilòmetres sense arbres, i el sol d'estiu, per arribar a l'hostal Nou, també per la gent de pas, la façana senyala l'any 1722 com a probable construcció. De seguida, a l'horitzó, Vilafranca, on anem. I a l'esquerra, a certa distància, les Cases Roges, una servia d'hostal, i el lloc de Ferran o Casa Milà de Ferran, un punt de referència a la cartografia, gran propietat agrícola d'antic origen, blat i vinya, masia basilical que encara hi és.

Pels rius Llobregat i Anoia³

Barcelona	El Papiol
Creu Coberta	Sant Andreu de la Barca
Hospitalet	Riu Llobregat (pas de barca)
Cornellà	Martorell
Sant Joan Despí	Sant Sadurní d'Anoia
Sant Feliu de Llobregat	Vilafranca del Penedès
Molins de Rei	

Seguirem Ambrosio Borsano en la descripció que fa l'any 1685. «Saliendo de la ciudad de Barcelona y encaminándose sobre el Camino Real que va a Lérida que dicho camino tira asia poniente a dos leguas de Barcelona asta la Cruç Cubierta, ha dicha Cruç Cubierta se divide el camino de Lérida del de Tarragona andando por la costa állase el lugar de San Feliu de Llobregat, sobre dicho allase un lugar que se dice Molins de Rei pasase dicho lugar y se continua dicho camino asta llegar al rio Llobregat. Que dicho rio se pasa sobre de una barca más ariva de un lugar que se dice Papiol. Pasado dicho rio Llobregat a medio cuarto de legua está en lo alto de la cuesta del dicho rio un lugar que se dice Sant Andreu de la Barca. Caminando más adelante es continuación de dicho camino a una legua del sobre dicho lugar állase el lugar que se dice Martorell situado sobre el rio Llobregat y sobre el rio Anoia». Cròniques dels que hi passen abans de la nova carretera, jornades seguint la conca amable del riu Llobregat i l'entrebancada de l'Anoia.

³ Resum del meu llibre: *El Grande Viaje del rey Carlos IV. Jornada de Barcelona* (Mataró, 2021-2023).

Sortir de Barcelona per la porta de Sant Antoni, i «ens varen obligar, com és costum, a pagar la quota als oficials de la duana», escriu Whittington. A quatre passes la **Creu Coberta**, situada al coll de les Forques, on s'exercia l'ofici de mort i que també servia per exposar els cadàvers dels malfactors executats, i en diuen coberta perquè hi posen un sostre per guardar-la del mal temps. Destruïda el 1823, en la contesa entre liberals i absolutistes, la tornen a aixecar, però trenta anys després la desmunten en fer nosa a una nova carretera. Domenico Laffi diu que de seguida es passa «per una plana realment bonica i encisadora, adornada amb bonics palauets i jardins», més endavant el baró de Maldà ho explica.

Nicolás de la Cruz diu que **l'Hospitalet**, la població que segueix en la ruta real, és «de bastante vecindario; uno y otro de gentes muy laboriosas, pues en las accesorias, o quartos baxos, observamos que trabajaban encaxes negros de seda, y otras muchas cosas». Un llogaret que despunta el segle dotze, al costat de Santa Eulàlia de Provençana, i obra un dels hospital que servia per acollir els que viatjaven i els pobres, en volen edificar un de més gran i l'any 1401 un document parla per primera vegada del *Spitalet*. En temps del baró de Maldà ja té 200 cases i un hostel públic, «lo carrer a son davant, que és lo Major, és bastant llarch y ample, òlim pas de més coches y carruatges per anar a Madrid. Las casas de dit carrer són de pagesos y de oficis mecànichs, ab los de liberals de metge y apotecari. A mitg carrer és la font del comú en una petita plaza». Camí enllà arribem al castell de **Cornellà**, que de temps medievals –feudals i guerres–, és defensa i vigila. Molts camps de labor que treballen la gent dels masos forts, i encara n'hi ha, record de la vida esforçada, Can Manso, Can Serra, Can Trabal, Can Tirel, i el Canal de la Infanta, planificat l'any 1817, quan els soldats francesos ja no fan mal, per acostar les ai-

gües del Llobregat. Notem que aquí també hi ha una barca per passar el Llobregat, en aquest cas cap a Sant Boi.

I cap a una població mínima, **Sant Joan Despí**, a l'entorn del Camí Real. El segle tretze hi havia una capella dedicada als que anaven amunt i avall, petit edifici que es conserva sota l'advocació de la Mare de Déu del Bonviatge. Sant Joan, el segle divuit era poca cosa, «contiene una sola calle» –el carrer Major–, unes trenta cases amb cara i ulls i les altres eren «casuchas, chozas o barracas». L'any 1211 el Mas Codina de Sant Joan acull Sant Francesc d'Assis, en la seva ruta catalana. Diu la crònica de Jaume Coll, del segle divuit, que «aun permanece el aposento en que descansó el Seráfico Patriarca, y en él duermen los religiosos que hazen noche en dicha casa». Quan el famós setge de Barcelona uns soldats reben l'ordre de cremar les cases, però «no se atrevieron a llegar a esta casa de Codina, y fue la causa porque en todas las ventanas de la dicha casa vieron religiosos de nuestro Padre San Francisco, y a la vista de estos se retiraron los soldados, quedando la casa y sus dueños libres de la ruina, que por los instantes se temian». Creix Sant Joan per l'impuls dels que hi passen, i un dia es va acabar perquè amb el camí setcentista la gent ja no visita el llogaret. A Sant Feliu, les properes cases de pas, ens hi aturarem més endavant, i també a Molins de Rei, «buena posada y buen caserío», on la farina era d'antic font de vida.

Enllà, el **Papiol**, i del turó de les Forques, el pont del Diable sobre el riu Llobregat, una obra de temps gòtics i precedents romans, que les avingudes arruïnen. Cock s'hi acosta, «por ver la puente donde se pasa el río Llobregat. Esta puente es una singular obra hecha por los romanos viejos, labrada con mucho artificio y tiene un arco altísimo por do pasa el agua hasta el mar Mediterráneo». Un viatger comenta que ha travessat el riu «sobre un puente de madera», perquè el de pe-

dra era enfonsat, una estructura provisional. Cansats de refer-lo un dia el pont es va deixar d'utilitzar, i les persones hauran de passar amb barca.

Sant Andreu de la Barca, «de cien vecinos y posada para solo arrieros», abans dit Sant Andreu d'Aigüestoses, va canviar el seu nom pel de la barca utilitzada per donar servei al pas del riu Llobregat, indispensable durant sis segles fins a la construcció del pont de Molins de Rei, però a San Andreu li va quedar per sempre la barca lligada al nom, i el record de moltes tragèdies, de tants que es van ofegar en travessies arriscades, quan el riu bramava i la prudència no era virtut, una vegada «se negaren 40 personas». Vint anys després de la construcció del pont, «sacaron la barca del río y la colgaron de piedras en la carretera de la roca d'Adroc, lo que causó gran tristeza en el pueblo».

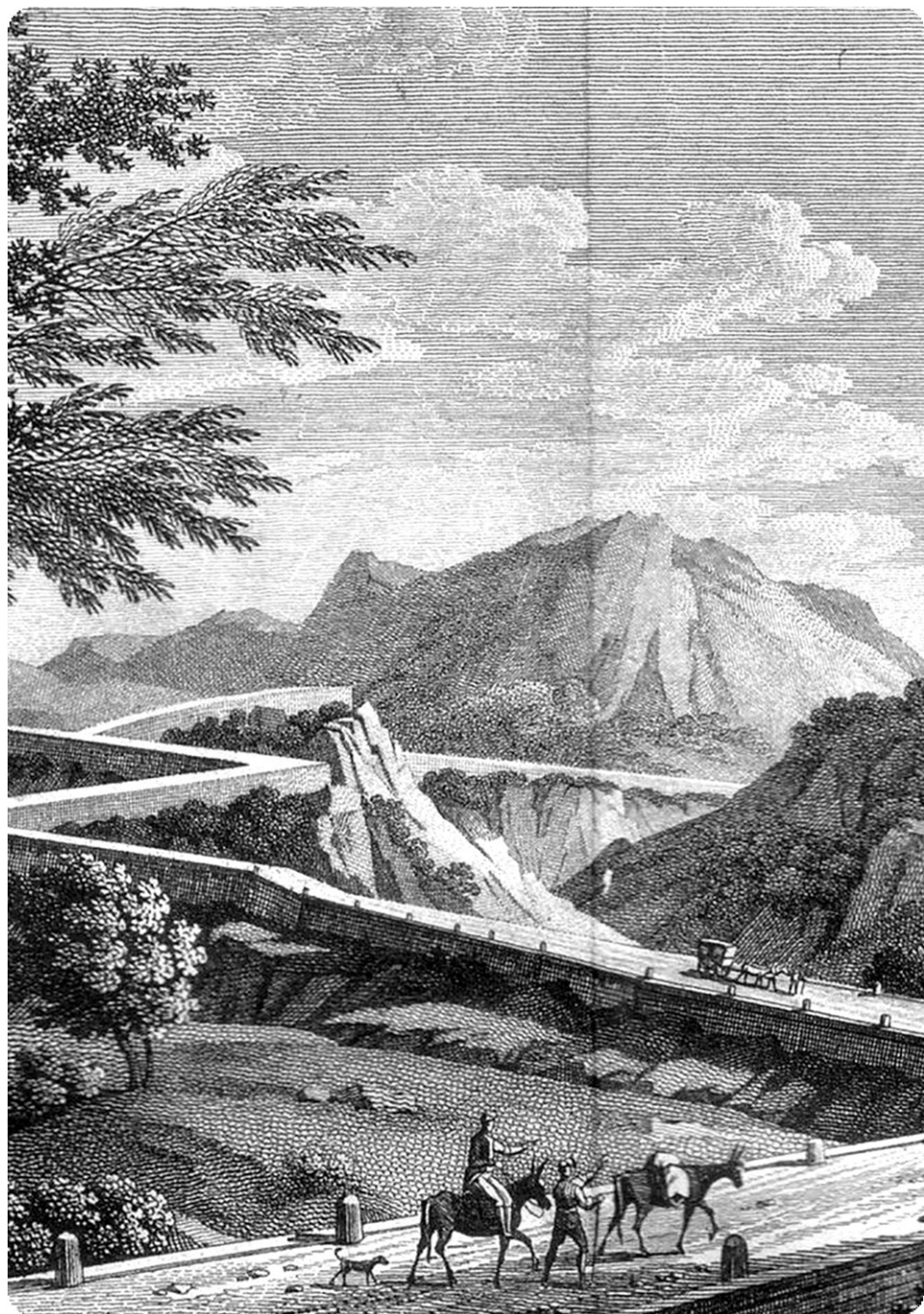
Arriba el congost tancat sota aquesta roca fins que s'obre la plana que domina la casa Albareda, terreny guanyat al riu Llobregat, fèrtil, i al centre l'hostal de la Barraqueta, un establiment al peu del Camí Real, immediat al rierol del Palau, que pren el nom d'un caseriu. En aquest entorn el camí era un desastre. Una nota del segle setze diu que, «els caminants renequen de Déu i dels sants a causa del mal estat del camí, és un lloc ideal per robar, com de fet s'hi roba sovint».

Diu Laffi, que «és un lloc molt gran i ric, envoltat de muralles, on es viu molt bé», i Vincenzo Imperiale parla de **Martorell**, «abondevole a meraviglia di neve e di frutti», que «es villa de doscientos cuarenta vecinos, con tres mesones cómodos y bien equipados». Townsend comenta que «es una calle larga y estrecha. Los habitantes hacen encajes, e incluso los niños pequeños de tres y cuatro años se dedican a este empleo». El temps no hi passa, i Jovellanos entrat el segle divuit dirà que «atravesamos una calle estrechísima y larguísima llena de ti-

endas y talleres, en cuyas puertas una inmensidad de niñas se ocupaban en trabajar randas, que ahora son negras, siguiendo la moda». Alguns reis es varen allotjar en la torre de Santa Llúcia o dels Crossos, palau dels nobles Requesens, senyors del lloc, i residència de la família Calders, els administradors. Enllà, vora el riu Anoia, i per travessar-lo un pont de fusta, una construcció inestable sotmesa a les avingudes. A prop, un modest lloc de peregrinació, la petita ermita de la Mare de Déu del Ponterró, Maldà senyala la quantitat d'exvots a l'interior, «toda llena de camisetas de criaturas, colocadas junto a otras presentallas», i un hostel al costat.

El viatger De Baena, arriba a «un puente de madera que está en el riu Anoia. Pasando el puente se divide en dos caminos. El uno pasa Madrid, y el otro para Valencia que fue el que seguí yo. Este rio lo pasé diecisiete veces, luego atravesé otro llamado **San Sadurní**, y a las once llegué a un pueblo que fue Vilafranca del Panadès donde oí misa a un fraile trinitario que gastó en decirla ocho minutos». També és d'aquest temps un comentari que explica que el camí és «muy molesto, con tal que un carro o coche para hir desde esta villa [Martorell] hasta la de Sant Sudurní está presiado en haver de vadear 25 vezes dicho río». El comte de Darnius, al seu mapa del Corregiment de Barcelona (p.10), senyala de manera curiosa aquesta circumstància, com el camí de Martorell en direcció a Sant Sadurní i el riu Anoia, es creuen de manera sinuosa i constant. Quan el baró de Maldà hi arriba, s'atura «a l'hostal a la entrada del lloch de Sant Sadurní, a mà esquerra, y sent tant pobre y desgraciat tot ell, no'ns hi detinguérem, sí que passàrem a fer nit en una casa casi a mitg carrer de Sant Sadurní, de un tal Mir, per sobrenom en Guineu, pagesos los més rics de tot aquell rededor y molt ben aparentats».

II. LA CARRETERA REAL DE VALÈNCIA

La carretera nova del coll de Balaguer. Alexandre de Laborde.
Voyage pittoresque et historique en Espagne (Paris, 1806-1818).

Els camins antics, medievals, i encara amb més història, eren en un estat lamentable i els que hi passen no paren de queixar-se. Per això a mitjan segle divuit el rei Carlos III, un home avançat, pren la iniciativa de construir un nou camí per facilitar el trànsit entre Barcelona i València, de fet és una conseqüència de desplegar el Real Decret de 10 de juny de 1761, que ordena «hacer caminos rectos y sólidos en España, que faciliten el comercio de unas provincias a otras, dando principio por los de Andalucía, Cataluña, Galicia y Valencia». Els principals camins reals es transformaran en carreteres, i la que ha d'anar a Tarragona i València sortirà de Barcelona cap a Molins de Rei, on s'ha de construir un pont de gran llargada per travessar el riu Llobregat, seguirà cap el coll d'Ordal, i aquí cal superar un barranc profund amb el pont del Lledoner, i a Vilafranca. En la resta del camí, fins al riu Sénia, es tracta de rectificar diversos trams, eixamplar-los i construir al pas del coll de Balaguer una obra important, i cap a València es desviarà la ruta medieval de l'interior per la costa i es construïran uns ponts.

Notem que l'any 1750 el marquès de la Mina fa adequar els camins d'entrada a Barcelona, però la gran obra de renovació és la que mana el rei. La carretera recte cap a Molins de Rei era oberta l'any 1764, i la continuació per Vallirana i el coll d'Ordal amb final a Vilafranca del Penedès els anys vuitanta era en servei, però la que segueix fins a Tarragona i enllà es retarda molt de temps, sembla que només es fan algunes reparacions, perquè a finals del segle divuit en aquest trajecte encara es parla de «una carretera antigua que se trata ahora

de habilitar». La reforma del camí de pujada i baixada del coll de Balaguer l'any 1777 era apunt, i el tram d'Amposta al riu Sénia era acabat cap a l'any 1790.

Rebombori hi ha el 1802 perquè el rei Carlos IV decideix visitar algunes zones del país, i com que se l'hi ha de fer còmode el trànsit, toca gastar molts diners al camins, i entre ells el que seguim. El viatger Bourgoing explica que «el camí de Tortosa a Tarragona va ser fins l'any 1802 un dels més infranquejable que hi havia al món. Però els treballs duts a terme l'any 1802 hi ha posat remei en gran part, es varen donar ordres de reparar la ruta de València a Barcelona, però la pressa amb què varen ser executades les obres no les hi dona la força necessària. Aquest camí, però, és un dels millors d'Espanya. Excel·lent en temps d'estiu, des de València fins a la frontera de França, però vuit dies de pluja són suficients per fer-lo difícil i perillós, especialment de Tarragona a Barcelona. Vet aquí la realitat de la ruta de València a Barcelona, tot i les reparacions recents».

L'any 1803 l'enginyer de camins Agustín de Betancourt parla d'aquestes reparacions, i diu que «se ha trabajado con el mayor ardor, venciendo dificultades que parecían insuperables en el corto tiempo y en la época en que hubo de hacer los trabajos; y sin embargo se habilitó toda ella, se concluyeron enteramente 35 leguas, y se construyeron 13 puentes y las 111 alcantarillas que se necesitaban. Falta todavía abrir algunos trozos, y echar firme en unas 38 leguas, para lo cual se han dado ya las disposiciones convenientes».

Amb aquesta carretera nova passen enllà els camins reals històrics que durant segles havien servit, de mala manera, per anar amunt i avall, de les costes de Garraf, de l'hospital de Cervelló, dels rius Llobregat i Anoia. Ara, en sortir de Barcelona, es deixa el camí de l'Hospitalet i Sant Joan Despí, per una

ruta més recte, de Sants a Sant Feliu, i a Molins de Rei es travessa el riu Llobregat pel nou i esplèndid pont, cap a Vallirana i el coll d'Ordal, per baixar a Vilafranca del Penedès. Després de Tarragona, i fins a Vila-seca, la carretera es separa de la Canonja, i sí la ruta històrica va per Tortosa, ara no travessa l'Ebre per aquesta ciutat, ho farà per Amposta i en barca, per dirigir-se de seguida cap al riu Sénia.

A València la nova carretera deixa la ruta medieval per Sant Mateu, Cabanes i Castelló, per seguir la costa en direcció a Vinaròs i Benicarló, continua a ponent de la serra d'Irta, per Alcalà de Xivert i arriba a Castelló, on les dues rutes es troben cap a València. A l'obra s'hi treballa a trams i al llarg dels anys, el primer viatger que hi passa i en parla és Antonio Ponz l'any 1782, i és una obra de gran categoria, però només un tram. L'any 1793 Carlos Beramendi diu que a Castelló «empieza un Camino Real muy bueno que continúa hasta València», i poc després Nicolás de la Cruz explica que «la composición del camino solo llega hasta Castelló de la Plana, es a decir, diez leguas de València, y setenta y tres de Madrid, las quales están demarcadas en columnas de piedra, que se ven de legua en legua». Un camí d'una amplada de trenta peus, ben construït, «con puentes, calzadas y parapetos, para la seguridad del pasagero; aprovechando con arte las vueltas por las faldas de las colinas y laderas».

La continuació ha de superar les altures d'Oropesa i l'obra nova es va endarrerir sota la serra de les Palmes. Beramendi escriu, «caminando entre sierras pobladas solo de arbustos, todo malísimo camino, a media legua se empiezan a bajar las cuestas llamadas de Oropesa, que es el peor que se puede imaginar de solitario, y expuesto a causa de tener a un lado al mar que baña la falda del monte por cuya encima va el camino». Trams pedregosos que serpentegen amb perill a través

de les muntanyes, i quan se sap de la vinguda de Carlos IV hi fan reparacions d'urgència, i sí la «subida y paso hacían temblar a los más intrépidos viajeros, con el nuevo camino está todo suavizado y quitado el riesgo antiguo».

A mitjan segle dinou l'empenta econòmica del temps dels vapors, amb noves exigències de transport i comunicacions, torna a plantejar la modificació de les carreteres per fer-les més sòlides, comptant amb noves tècniques constructives. Les notícies assenyalen que la reforma és una obra que tampoc no s'acaba mai, feta a trams, tot i que en general es tracta de l'ampliació del recorregut anterior. No he seguit el procés, però el trajecte d'Amposta a Tarragona l'any 1841 era en obres. «En muchos puntos de este largo trayecto se está recomponiendo la carretera y se ven en sus márgenes preparados ya los materiales para ponerla como nueva. Brigadas numerosas se divisan en ciertos trozos que trabajan con actividad, y en otros hay camineros que están llenando los hoyos de guijarros o de piedras que desmenuzan con su mazo». L'any 1850 a l'altura de Tortosa es treballava en la *nueva carretera*.

Cap a Tarragona

Barcelona	Cantellops
La Creu Coberta	Hostal de les Cabòries
Sants	Hostal de Casa Roja
Hostal de Collblanc	Vilafranca del Penedès
Casa de la Pubilla Cases	Els Monjos
Esplugues	Riu Foix
Sant Just Desvern	L'Arboç
Hostal de Picalqués	La Gornal
Hostal del Garrofer	Bellvei
Sant Feliu	El Vendrell
La Torre Blanca	Cruïlla del camí del Garraf
Molins de Rei	Hostal del Garrofer
Pont de Molins de Rei	Arc de Berà
Riu Llobregat	Hostals de la Figuereta
Cervelló	Torredembarra
Hostal del Tiquet	Altafulla
Vallirana	Riu Gaià
Hostal del Xipreret	Tamarit
Hostal del Lledoner	Torre dels Escipions
Pont del Lledoner	Platja Llarga
Coll d'Ordal	Hostal de la Cadena
Hostal d'Ordal	Tarragona

Sortim de Barcelona i cap a la Creu Coberta. Ara, el camí és una línia recte per fer més curt i ràpid el trajecte, per Sants i Sant Feliu, oblidant Sant Joan Despí, Cornellà i l'Hospitalet. Els viatgers de les darreries del segle divuit que hi passen, ho troben tot bonic. Peyron escriu que «es surt per un ampli i

magnífic camí vorejat d'àlbers, oms, i tarongers. I és adornat amb cases boniques, fonts i viles que el fan molt agradable». Townsend, en acostar-se a Barcelona «tot està en moviment, i el camí sembla viu, amb cavalls, mules, carros, carretes i la gent dirigint-se al mercat amb els seus productes. Ni aquesta activitat, ni l'aspecte dels negocis, es troba en cap altra de les províncies». Bourgoing, «dels Molins del Rei, hi ha un camí bonic de quatre llegües abans d'arribar a Barcelona. Res més rialler, més vibrant, ni més ric que els accessos a la capital, són aspectes dignes de la curiositat d'un viatger i el port col·labora a fer-lo més bonic». Fischer, «una bonica albereda condueix en línia dreta a Barcelona. El camí pedregós es transforma en una calçada magnífica i la ruta és plena d'hommes i vehicles, embellida als dos costats per cases de camp, jardins i plantacions d'arbres. Tot anuncia la comoditat, la vida i l'alegria». De la Cruz, «el arbolado compuesto de morenas y álamos con parras enredadas en sus troncos con simetría, ciertos trozos de terreno sembrados de trigo, cebada, habas etc., por una parte, y por otra una multitud de cortijos, de fábricas, y de casas de recreo, que se ven esparcidas, con sus cuerpos altos, y miradores, blanqueadas, y algunas pintadas, particularmente hacia la sierra, hacen un bello contraste, y dan una idea de la opulencia de este país».

El 1802 hi passa Boada i diu que és «arrabal nuevo o calle muy larga de buen caserío con varias tiendas de artesanos, y no pocos almacenes de toda especie de granos y pescados salados. Barraquetas, especie de arrabal», també lloc de molins de blat, i quan el 1814 el baró de Maldà torna a casa, després d'anys amagat fugint dels francesos, veu «prou ruïnes i algunes moles de molí per terra i destruïdes enterament les barraquetes, que són totes escombros i montons de pedres».

Llogaret de **Santa Maria de Sants**, entitat imperceptible formada per un conjunt de cases als turons, medieval origen i pagesos que viuen del blat, amb l'església que vigila. El baró diu que «part del lloch queda en lo camí que va directe al de l'Hospitalet, ab casas a un y altre costat, nomenadas las de la Burdeta. Las demás del poble són al rededor de la iglésia y vicaria, ab la plasa». La nova ruta, que aquí «tiene treinta palmos de ancho y a cada lado morales o azeitunos», fa possible el naixement del poble de Sants, perquè al costat del camí s'hi varen anar situant gent de tots els oficis i un hostel públic. A finals del segle divuit era, «dividido en dos trozos, el uno y primitivo está junto a la iglesia en una especie de colina; el otro, junto a la carretera o Camino Real de Madrid. Las casas de este último quasi se han fabricado de unos ocho años a esta parte, pues dos dueños solamente han levantado treinta quasi bajo un mismo plan, no tiene paseo alguno, sirve de tal la carretera real y también la grande huerta de la casa de campo de Don Joseph Clasquerí».

Passar per l'hostal de Collblanc, i dues torres de pes, veïnes del camí, la de la Pubilla Cases i la de Can Clota. L'any 1806 el baró de Maldà explica que «ha morta penso que la decana de les pubilles, esta aquella vella i sorda pubilla Cases, no sé si passar dels vuitanta anys. I tenint casi tots los béns libres, los que l'heretaran faran bones festes en sa gran torre cerca d'Esplugues». Caminar entre camps, primavera agraïda i a **Esplugues**, pocs masos veïns de l'aturonada església de Santa Magdalena, i el nou camí a distància prudent. Entrem al país de **Sant Just Desvern**, que a finals del segle divuit tenia sis-centes persones vivint de la vinya, perquè el vi que produïen «se puede equiparar con el de Alella y Tiana», d'antic renom. I dels vint-i-quatre masos que hi ha, els propietaris, «lo son

igualmente de todo el término, los quales viven en el centro de sus haciendas sin fausto y sin lujo alguno».

D'antic hi ha un hostel, del segle disset, dit del Garrofer, i poques cases al costat de l'església. «La senyal de l'hostal és una campana gravada o esculpida en la pedra, que és en la alquitrava de la finestra del mitg, com que és de Sant Just, y un arbre garrofer al devant de dit hostel. La creu del terme és al costat, des de la que se principia aquell petit tros de carrer». Com que la nova carretera passa a certa distància de l'indret, l'any 1768 hi obren un nou hostel també dit del Garrofer, pel servei dels viatgers. El baró de Maldà els coneixia i s'hi atura sovint, «férem un xiquet de alto en lo famós hostel del Garrofer, prevenint a la hostalera, jova de allò ben axerida y diligenta, quens fes chocolate, que portàbam ya de prevenció». Diu el baró que «L'hostal del Garrofer, que es diu ja no ser lo d'antes ab los hostelers después dels Vinyoles, que tenia gran nomenada llavors pel bon tracte als hostes en menjar i llits, lo dit hostel del Garrofer. Lo Josep Vinyoles, que n'era l'hostaler, per successió de pares a fills, té ab sa família, no lluny de l'hostal, a la vora de la carretera, casa pròpia, i es fumerà dels hostelers del dia, estant millor en casa sua; i es fumerà també dels regidors de Sant Just Desvern, que el tragueren d'hostaler per no sé què històries sobre assumptos del comú del poble».

Molt a la vora va obrir un altre hostel. «Baix, a la carretera, mitjensant un torrent, és lo hostel de Picalqués, luego de pasat lo pont. Lo hostel de Picalqués és, al igual que del del Garrofer, en sa estructura y sent tant prop lo un del altre a la vora de la carretera, se'n portan la gent los hostelers del Garrofer y los de Picalqués fan poch negoci», però hi ha qui comenta «que pasa por ser uno de los más cómodos de quantos se enqüentran en la carretera hasta Madrid». Una imat-

ge de destrucció. Els francesos han marxat, runes arreu, parla el baró de Maldà, «los hostals del Garrofer i de Picalqués, que prou han rebut de tots aquells malvats enemics nostres, tant dels francesos com de ben dolents catalans. Deixo de contar los molts forats, destrossos de parets i sostres dels dos hostals de Picalquers i del Garrofer».

Les passes ens duen a **Sant Feliu**. La ruta antiga i la nova sortint de Barcelona conflüen en aquesta població, que resulta afavorida pel nombrós trànsit, «va el pueblo en considerable aumento, contruyéndose muchas casas nuevas en la calle que forma el camino real, avecinándose a él varios artesanos de muchos oficios». El baró de Maldà diu «que té bastantas casas, queda situat en una planura a las inmediaciones de las orillas del riu Llobregat, pasant per mitg de la població ab curta diferència la carretera nova o lo camí Nou. A la part dreta, anant hom al poble de Molins de Rey, queda la major porció de casas, ab la parròquia y rectoria adnexa, y a la part esquerra las restants casas, ab la gran y memorable de Falguera, casa Armenteras en la plasa, la de Garcereny o del Boteret y altres, sense las demás casas que se van edificant la la vora del camí Nou, antes de entrarse a Sant Feliu, a sa vista, a una rengla que quédan».

Boada diu que «es villa de 400 vecinos, de buen caserío, con muchas quintas o casas de campo en sus inmediaciones, tiene posada buena. Son muchísimas las mugeres que hacen encages y blondas». Laborde hi troba «una calle ancha y muy larga donde hay buenas casas», i Fée que és un «poble tant llarg que no s'acaba mai». La gent vivia, com arreu en aquest país, de la terra, que era sembrada de vinya. «No hai en el pueblo hombres, mugeres, niños ni muchachas olgasanas, porque los primeros se aplican al trabajo y los segundos, los que son de gente pobre los ocupan, ya en guardar ganados o

en recoger estiércol en el camino real». A la vora, la torre Blanca, punt de la ruta molt popular, hi vivien els marquesos de Monistrol, «feta a la antigua. La coronan marlets uniformes y sa hechura, de un gros torreó. Al costat de esta torre queda una capella pública de Santa Anna, en la qual en sa diada hi ha jubileu y concorra allí molta gent dels pobles vehins y en la tarde sol haverhi balladas».

Més amunt, a trobar les cases on es feia la molta de blat. **Molins de Rei**, poca cosa, també, fins que construeixen el pont per passar el riu Llobregat, i ja surt als mapes, hi passen multituds, i quan hi ha guerra se'n recorden, «va ser saquejada i cremada pels francesos en 1808, quan es retiraven de la derrota del Bruch». Botigues, hostals, el ferrer, tothom s'hi acosta a fer negoci, mil veïns a final del segle divuit que treballen a les vinyes, la principal activitat, i per quan convé, «hay cárcel en la casa del señor y es mui segura, pero mui incómoda para los pobres reos, por estar metida debaxo tierra». El baró s'atura al «hostal dels Impressaris, que és nou de poch temps, pues que la blancura de sas parets foranas bastant ho manifesta al públich, que se troba a la entrada al lloch, no molt distant del pont, per fer millor negoci los hostalers».

El pont de pedra, una gran obra d'enginyeria, el comencen a edificar l'octubre de l'any 1763, i no s'acaba fins l'octubre de l'any 1767. Treballs lents, perquè l'hivern l'obra s'ha d'aturar quan el riu baixa amb força. L'enginyer Pedro Martín Cermeño el dirigeix seguint el projecte que havia fet Van Verboom l'any 1717, encomanat per Felip V, i que no es duu a terme per manca de diners. El construiran amb mà d'obra esclava, uns tres-cents pirates barbarescos presoners, vigilats per soldats. El bell pont, de quinze arcs i 334 metres de llargada, era fet amb pedra de gres rogenc, i feia molt de goig, com tothom

explica. Guerra va patir, en temps dels gavatxos invasors hi ha batalles per fer-se amb el control del pas del riu.

Coses que deixen escrites els que hi passen. Peyron, «un pont de gran bellesa, que té prop de quatre-cents passos de llargada. Voreres, parapets, i quatre pavellons als extrems, tot construït d'una espècie de granit vermellós». Conca, «es passa el riu Llobregat per sobre d'un magnífic pont nou de quinze arcs i quatre torres, dues a cada cantó que el fan molt bonic». El baró de Maldà parla de «lo gran pont de la carretera, digne de ser vist per sa gran llargària y estructura, tot de pedra de Monjuich, bé que no molt sòlido per causa de la calitat de la pedra de què és fabricat, y alguna de las arcadas ha flaquejat un poch. Tota la pedra empleada en aquell edifici és de color de sanch de bou o de brisa. Ample lo dit pont per dos coches de frente y als costats un empedrat més alt de un palm, ample 8 o 9 palms, per lo pas de la gent de peu sens que la pugan estorvar los coches y carruatges, ab contribució pecuniària tarifada per carruatges, coches, caballerias y gent de peu, los de ensà y de enllà del pont».⁴

I cap al coll d'Ordal passant per **Vallirana**, a les darreries del segle divuit només dotze masies de pagesos a les costes de les muntanyes i quinze cases de gent pobra, jornalers que treballen al camp, al costat del camí. Els viatgers parlen de l'hostal del Tiquet, a les portes del llogaret, i el del Xipreret als afores. Swinburne s'hi atura, és «una casa ordenada enmig d'un país muntanyós i salvatge, on no hi ha gaires pins escampats. Així poques vegades n'hi ha prous per formar una arbreda, i molt menys un bosc. Aquí per primera vegada vàrem veure una autèntica cuina espanyola, que és una llar aixecada sobre

⁴ Segueix un resum del meu llibre. *El pont del Lledoner. Una història de camins reals a l'Ordal i batalles franceses* (Mataró, 2023).

el nivell del terra sota una ampla xemeneia, on un cercle de traginers s'amuntegaven davant d'unes poques brases». El baró de Maldà hi passa una agradable vetllada. «Se'ns serví en la sala, que estava prou ben endressada, ab sos arrimadillos, la mitat de paper pintat y lo restant de jonch, que veraderament una galant gent com nosaltres hi podíam molt ben allotjarhi. Lo meu catre en poch lloch quedà acomodat, per ser de estisora, de allò més valadí que se hàgia vist. Acerca del berenar al sopar, medià poquíssim temps. No obstant, se sopà ab gana, com si no haguéssim pres xocolate sucanthi bescuits». Una mica més enllà, i al costat de la riera de Vallirana, el formidable casal de Can Jep, que a mitjan segle dinou tenia servei d'hostal i era casa de postes, on es feia el canvi dels cavalls.

I ara al coll d'Ordal, que per pujar-hi s'obra una carretera, que en diverses marrades –les voltes de Can Julià–, arriba a la part alta. Però hi havia alguns barrancs que calia superar, sobretot dos, a l'entorn de la masia del Lledoner, i va ser obligat bastir-hi ponts, els coneixem com el dels Tres Arcs, i el **del Lledoner, que** junt amb el de Molins de Rei, són els principals dels construïts el segle divuit a Espanya. Però en el del Lledoner es varen produir alguns problemes tècnics en quant a la sedimentació, que va allargar dècades l'acabament. De fet va estar molt de temps mig construït sense fer-hi res, i els viatgers havien de superar el barranc per un camí provisional de certa dificultat. Un magnífic gravat ha conservat la memòria d'aquella obra aturada, que ho és fins l'any 1803.

Escriu Laborde, autor del gravat, que «A media legua, la-dea el camino una montaña muy escarpada, donde se ofrece un paso inevitable que se ha facilitado por un soberbio puente, que puede pasar por obra de romanos. Tiene dos órdenes de arcos, uno sobre otro; es a saber, 7 en el inferior, y 13 en el

superior; cada arco es de 25 pies de altura, y 31 de radio; y el todo es de mas de 700 de longitud. Esta magnífica obra, casi acabada desde hacía mucho tiempo, había estado sin embargo abandonada. Los viajeros se veían forzados a bajar de su vehículo para seguir a pie un sendero penoso que les conducía a la parte baja de este edificio, que atravesaban en toda su longitud por medio de pequeñas puertas formadas sobre las jambas, en seis de los arcos superiores. Y mientras llegaban con pesar, al otro lado de la montaña observaban el desagradable espectáculo de su vehículo, que continuaba por el estrecho sendero, expuesto a despeñarse cayendo dentro de una garganta, de donde sería imposible sacarlo. S. M. Católica, cuando hizo su viage a Cataluña en el año 1802, dio las órdenes para que este monumento se terminara, y después de un año sirve al uso para el que estaba destinado». Una carretera nova que dura quatre dies, Humboldt diu que «cuando se hizo en su tiempo, tuvo que ser muy costosa. Pero ahora está en tan mal estado que sólo puede ser una pista».

El nom de Lledoner és el d'una masia gairebé dalt del coll, de la família Romagosa, que amb l'obertura de la carretera, i en veure que amb al trànsit hi ha negoci, edificuen una casa dedicada a hostal. El 1777, hi passa el baró de Maldà. «Cansonejàrem un poch tots los de la romeria, suposat que encara lo dinar no estaba a gust del Po sastre per durlo a taula. A punt que fou, sens embià de la cuyna un bon plataràs de sopa ab ous, quen diuhen sopa de hostal, bastant acertada. Después, plat de custellas de moltó cuytas a la brasa, allò que se sol dir a cremadent, que excitaban lo apetit; la olla a la usansa de la terra, cuyta de aquella manera; un plat de pollastres ab such un poch estrigañosos; platillo de carn ab pèsuls prou sahonadet. En quant a postras, ab algunas admetllas y avellanas se reduhiren, añadintsi una porció de formatge de Holanda quel

Po sastre comprà en lo Born de Barcelona. Sos tragos de puribus y, de aigua, la precisa. Después del dinar y donats gràcies a Déu, se féu una poca de bacayna sobre de algún llitot en algún racó de l'apósito de l'hostal. Yo, ab tot de no estar per bacaynas, fiu lo que mos companys, agegut sobre de algún llit». En aquest entorn els camins eren plens de lladres i els mossos d'esquadra treballen per caçar-los. El baró explica que n'han detingut molts, «la major colla en l'hostal del Lledoner, que ja temps que infesten la terra des d'allí fins a Barcelona». Una vegada una colla assalten la casa fent maldats «execrables i horroroses de contar-se», i poc després setze dels malfactors ho passen malament, «los onze penjats i, dels onze, los tres, después de morts, desquartisats sos membres; i los restants, passats Bòria avall, assotats».

Gent amunt i avall –carretera nova–, creix del veïnat d'Ordal, a la part alta del coll, i s'hi estableixen negocis, un és l'hostal d'en Rabella, masies, camps de blat, vinyes, i ara toca una baixada amable, per llogarets que la carretera els hi dona vida, Cantallops, els hostals de les Cabòries, de Casa Roja. A la plana, arriba **Vilafranca del Penedès**, i el Camí Real hi entra pel portal de Barcelona, pel carrer Parellada, i en surt pel portal de València. El viatger Colmenar diu que és «una vila bonica tanada dins de muralles», per Peyron és «una petita ciutat emmurallada», i Beramendi que «tiene de 700 a 800 vecinos y una parroquia, dos conventos de frayles y uno de monjas». Quan hi passa, Boada senyala que «es villa de buenos edificios, grande, cómoda y abundante, tiene fonda bien servida», i el viatger Ford veu una «ciutat emmurallada d'unes 5.500 ànimes», que a mitjan segle divuit ha crescut perquè amb el conreu dels cereals i la vinya canvia la seva sort gràcies al comerç americà, malgrat les dificultats perquè les carreteres no eren cristianes. «El comercio de aguardiente se

atrassa por el mal camino que hay de Villafranca a Villanueva», el port on s'embarcava. Hi ha qui escriu que les energies, les idees de progrés, «se quedan sin efecto por indolencia de quién tiene autoridad para promoverlas». Una gentada treballant al camp, i seixanta telers de filar lli i cànem.

D'antic, l'hostal era un monopoli del municipi que lloga al millor postor, «un mesón muy bien alojado y servido con primor». Hi fa estada Whittington i explica coses d'interès: «Cap a la tarda es va obrir davant nostre la rica i pintoresca plana. Vàrem arribar cap a les vuit a un bon hostal de Vilafranca, que era dirigit per un italià. El sopar va ser un banquet perfecte però gens representatiu de les tarifes dels hostals espanyols, ja que va ser una cosa única. Ho explicaré. Érem una colla de vuit i el primer plat va consistir en peix, estofat de vedella i estofat de coloms. El segon, peus i llom d'anyell, amanida, tres pollastres, pèsols i crema cremada. Pel menjar i l'habitació només vàrem pagar tres pessetes cada un de nosaltres». Al francès Fée l'hi agrada el pa, «vaig menjar un pa excel·lent i diferent, de tant lleuger i saborós que era, i del que em vaig alimentar cinc setmanes». Hi ha una nota hostalera a l'escrit de Desbarrolles, «vàrem arribar a Vilafranca on ens hàviem d'aturar a dinar. En un instant érem a taula i l'hostaler es va acostar a fer-nos saber amb veu alta el preu dels vins i del dinar».

Força la de Vilafranca, que va patir malures i guerres de tots els segles i se'n va sortir. Saquejada pels francesos, aquesta gent dolenta, que el segle disset, «per bona despedida nos ha desmentellades todas las murallas y minat la Torra Grossa y altres terraplens, de manera que restam tots oberts y enclavada la artillaria, som restats la gent més desconsolada de veurer esta vila tant malparada». Assassinada per les epidèmies, «com lo dia present y de molts dies és, que la peste stiga

declarada en la dita vila de Vilafranca de Panadez, així que los poblats en dita vila an agut de deixar ses cases y habitacions y abarracar-se'n en la campaynna, per ocasió de la peste», el mateix segle. Maltractada pels carlistes, que «han cometido los mayores horrores, treinta casas y algunas fábricas han quedado reducidas a cenizas». Cases de senyors i convents. El dels franciscans del segle tretze, dovelles i un aire gòtic i les gàrgoles que vigilen, medieval puixança. La Pia Almoina, amb la imatge del pelegrí amb el pa a la mà i la carabassa plena d'aigua. El palau reial, edifici mig inventat i una foto centenària explica com era, de rònegues parets que acosten als temps antics, ara restaurat, tot polit.

La carretera duu als **Monjos**, que es diu així en haver estat els amos el monestir de Santes Creus, és poca cosa, i comença el segle divuit amb un molí, sis cases i un hostel, però aquí també la vinya donarà molta vida, i gent que s'acosta a treballar-hi. Durant temps va ser de pas complicat, perquè les aigües dels barrancs a vegades tallaven el camí. El baró de Maldà explica «havernos dit gent experimentada ser dificils los pasos del torrent dels Monjos [el riu Foix] y lo de la Bruxa, a causa del succehit temporal de pluja. Marchàrem ab la quietut de la nit, seguidet, fins a topar ab lo torrent dels Monjos, que era a propòsit per escalabrarnoshi tots o morirnos, a no prevenir lo perill los arrieros». El viatger Townsend, «a la nit ens vàrem allotjar a els Monjos, l'ancià que era amo de l'hostal estava esventant el blat després d'haver-lo trillat amb el seu bestiar». Aleshores al llogaret hi havia dos hostals, un a cada costat del riu Foix, que es passava amb pont. Laborde diu que aquí «empieza un largo pinar de más de una legua, que abriéndose a trechos descubre las alturas vecinas, forma amenos valles, y dexa ver a la derecha un convento de dominicos, construido en el lado de la montaña [el convent i castell

de Penyafort], en frente del qual se pasa la Bordeta [la Ràpita], conjunto de casitas uniformes edificadas a cordel delante de un convento de dominicos. Se atraviesa el rio por un puente que da entrada al lugar llamado els Monjos, donde se hallan muchas posadas».

El viatger Beramendi va pel camí que «se sigue por entre pinos, carrascas y algunos algarrobos y a hora y media se pasa por Arboç. Toda esta campiña está ya poblada de viñas, trigo, olivos, algarrobos e higueras». Per la **Ràpita** i cap a l'**Arboç**, un llogaret amb més entitat, hostel, carrer Major de cases adovellades, voltes medievals i memòria de la muralla. Boda, «es villa bastante capaz con casas muy regulares», i Laborde troba una vila «que domina una fértil campiña, y conserva vestigios de puertas y murallas antiguas. En el año 1808 fue incendiada por los franceses, en venganza de la valiente resistencia que hizo a sus ejércitos». Conder diu que després de deixar l'Ordal la «carretera entra en un bosc de pins de més d'una llegua de llargada, i al final travessa una agradable vall fins a la petita ciutat de l'Arbós, situada en una altura dominant. Es poden veure les ruïnes de les portes, les muralles i les fosses». L'informe Criviller, del segle dinou, explica una ciutat amb força, s'hi treballen «granos, vino en abundancia, cáñamo, frutas y legumbres. Industria, fábricas de aguardiente. Las mugeres se ocupan en hacer blondas y encages». Lacroix de Marlès, «després dels boscos, es travessa vinyes i prats que s'estenen fins al poble d'Arbós, que encara conserva els murs i fossats d'abans de la invasió dels francesos». I Ford la situa «dalt d'un turó, amb una esplèndida perspectiva, la ciutat va ser un dels primers llocs saquejats pels francesos, comanats per Chabran, que van cremar el poble i la gent que hi vivia».

Un altre d'aquests veïnats mínims del camí, la **Gornal**, quatre cases al costat d'una església. Laborde diu que havia estat una «villa fuerte en otro tiempo, de cuyas murallas queda algún vestigio», i Criviller informa que té «82 vecinos 398 habitantes; produce vino, aceite, trigo y algarrobas. Industria, fábricas de aguardiente». Dels viatgers Cuynat recorda «la petita vila de **Bellvei**», i Criviller que té «150 vecinos 797 habitantes; produce trigo, vino, aceite, legumbres, algarrobas y cáñamo. Industria, fábricas de aguardiente». Hi ha una torre amagada dins de Can Roig, tal vegada memòria del castell medieval.

Sabem que en temps medievals la ruta real no passava del **Vendrell** però els de la vila varen fer trampa. Va ser l'any 1342 quan el rei Pere mana «a los vecinos de Vendrell rehacer el camino real de Tarragona a Arbós, que ellos habían rectificado para que pasase por Vendrell», però com que eren gent d'empenta un dia varen aconseguir que un altre rei els deixés fer. Quan hi passa Peyron veu «una gran ciutat que rep les aigües des de totes bandes», i que tenia un hostel públic. Bera-mendi diu que el «pueblo es mayor que los dichos y más hermoso aunque toda esta carrera hasta ahora me parece mucho más pobre y menos industrioso que las demás de Cataluña, pues la gente va mal vestida y no se ocupan las mugeres en hacer encages, como es lo demás del Principado, en donde reyna el aseo y la riqueza». Laborde veu una «villa situada en una eminencia, donde se ven restos de murallas antiguas, y dos arrabales». I Conder, que és «una altre ciutat petita també construïda sobre una altura, i les muralles antigues encara es poden veure. Les esglésies d'aquestes ciutats tenen campanars octogonals. Tota aquesta zona sembla mostrar senyals de despoblament i decadència».

L'informe Criviller de 1839 és detallat. «Esta villa es cabeza de partido provisional. Tiene 768 vecinos 3082 habitantes; un hospital, dos posadas, casa de postas con dos caballos, y parada de diligencia. En la playa que dista de la villa unos tres cuartos de hora, tiene un barrio denominado de S. Salvador con buenos edificios y almacenes, el que facilita la esportacion de las ricas cosechas de vino y aguardiente, no solo de su término, sino también de muchos de los vecinos; a cuyo objeto su puerto está habilitado para la esportación al estrangero y cabotage. Produce vino, aceite, algarrobas, cáñamo y seda. Industria, fábricas de aguardiente y tonelería». Quan hi passa Ford, a mitjan segle dinou, té una «població de 3.500, amb els seus molins de vent amb ales de libèl·lula, el país esdevé densament poblat i el panorama des del campanar de la parròquia és ampla». De la medieval vila closa, amb cinc portals, només queda el del Pardo, i la torre del Cintoï, potser defensa de les cases que varen fer la vila.

Continuem, i aviat un altre indret de nota, **l'hostal del Garrofer**, el baró de Maldà que no estalvia cap àpat s'hi atura. «Arribarem a fer alto a un hostal sol y herm, nomenat lo Garrofer, pero quin garrofer aquell de cucutsas, sens res que menjar, ni per las personas ni per las bèstias, vell com un pergamí de algun arxiu, infeliz a la última diferencia. Ventura del pa tou ils pollastres quens duguérem de Vilafranca, fentnos tant bé lo cuynat lo Po sastre com fra Lluís del Bonsuccés, sols que tinguérem de aguardar a dinar a dos horas de la tarde, que és la hora dels grans senyors. Nosaltres encara no patírem, sí lo bestia, destacant a un xicot de l'hostal per grana per las mulas y no sé si porta garrofas. Atràs del molt treball hi hagué poca birostia, vull dir que la racció o pienzo fou molt curt. Tot aquell hostal, des de els fonaments fins a la teulada, *era castigo de la miseria*. Nos isquérem de aquell hostal mise-

nable, mes en quant a paga fou cosa mòdica y tant que nons lo persuadiam». No queda res de l'edifici, situat al costat de la carretera nacional, a l'altura dels masos de Comaruga. A inicis del segle vint era una ruïna, memòria en un dibuix de Lluís Brunet, el badaloní que tants recons de Catalunya pinta.

L'hostal era prop d'una cruïlla important. De la Cruz explica que «hay una columna que divide el camino de Barcelona en dos», el que hi va per Vilafranca del Penedés i el que hi va per Vilanova i la Geltrú. Més enllà tothom veu i admira l'arc de **Berà**, memòria de temps romans. Ho explica Towsend, «passem per sota d'un bell arc de triomf, que en temps passats hauria estat destinat a immortalitzar alguna gesta en un lloc molt freqüentat, però ara està isolat enmig del camp». De la Cruz, «encontramos un arco que llaman de Berà, especie de portada antigua de piedra, de bella arquitectura: quatro pilastras, dos por cada lado, al parecer corintias lo adornan. El arco descansa sobre dos bases bien proporcionadas». Laborde, «se halla en el camino y se pasa por debaxo de un arco triunfal de construcción romana de piedra de sillería y de orden corintio, llamado por las gentes del país Portal de Berà».

En la ruta pocs llocs tant esmentats com els hostals dits de la **Figuereta**, a un quilòmetre de Creixell, tothom s'hi atura a dinar o a dormir. En un terreny establert pels jesuïtes l'any 1635 hi varen construir dos hostals, el de dalt i el de baix, a prop un de l'altre, i al mateix Camí Real. La història d'aquest indret tant popular, després de segles de rebre visites es va acabar el 1953 quan enderroquen el de baix. Cal seguir les coses que diuen els que hi passen, i el primer que senyala la seva existència és Borsano, «a dos leguas de Calafell allanse las Casas de los Ostales de la Figueretta», i són notables les cròniques del baró de Maldà, que hi fa parada l'any 1777. «Después trobàrem los hostals de la Figuereta, casi un davant del

altre, sota del lloch del Crexell, que està en una eminència, situat a la part del nord. Nosaltres desencotxàrem en lo hostal de la esquerra per dinar, el que fou pobre cosa, suposat que els pollastres éran durs com una banya y lo such tant picant que no hi havia consol pels ulls, per lo molt que nos los feya llagrimenjar sens tenir ganas de plorar, y la bacassa de la hostalera hi havia llansat tant pebre com qui posa a puñats sal al olla y als platillos y tretse són tretse que estava bé, per més que diguésem nosaltres que no estava a nostre gust, volent no obstant tenir la vanitat de saber ben guisar. Nosaltres non quedàrem, ni de ella ni del dinar, gens ni mica contents». Quan hi torna, anys després, «hem menjat prou bé, principalment lo pagell ab suc groc, de allò ben fresc i gustós que era, lo plat més sabrós de tots, i lo fregit, que era un poc de lluç, del que he menjat; i en quant a postres, no han passat de avellanès, pa i vi i acabat».

Beramendi explica que «son dos ventas rodeadas de tres o quatro casas distantes un quarto de legua del lugar de Creixell y a su salida se cruza por entre viñas y olivos»; Fischer, «la petita vila de la Figuereta, on vàrem arribar després d'una hora per un camí que fa pendent i és poc còmode, però que presenta uns panorames especialment agradables»; Whittington, «ens van proporcionar excel·lents costelles de xai, peix salat i amanida, pel que vàrem pagar tres pessetes»; Lacroix de Marès, «el lloc on acostumen a anar a dormir els viatgers és l'hostal de la Figuereta, anomenat així perquè per a construir-lo va ser necessari tallar algunes figueres, i perquè l'hostal va prendre una figuera per ensenya».

Seguir, i a tocar un lloc de renom, **Torredenbarra**, «con doscientos y ochenta vecinos en una parroquia. Casi todos son marineros, y con sus barcos llevan a la America aguardiente, encages y blondas que trabajan las mugeres y niñas», escriu

Espinalt. Hi passa el baró de Maldà, aquest home que no sabia mai estar quiet. «Poch rato de dexats a Clarà, entràrem a la vistosa y població gran de la Torredembarra, lo campanar de la parròquia nou de pochys anys per sa figura octògona, empinada cúpula ben treballada y ben ordenats finestrals. Passàrem tot lo carrer de aquella famosa vila y a la eixida nos ficàrem a la berlina». Ponz, «A Torre de Embarra media hora, sempre cerca de la costa del mar, y por territorio poblado de caseríos, y cultivado de olivares, algarrobos, sembrados, viñas».

Towsend veu «Torredembarra, sobre un turó a la vora de la mar. Aquest últim té una mena de port que rep algunes barques». De la Cruz parla de «la villa Torre de Embarra, de regular población, que baxa hasta la ribera, donde hay pescadores, y se hace algún comercio marítimo. La campiña sigue siempre agradable, muy cultivada de olivos, algarrobos, viñas, sembrados etc., y poblada de cortijos». Fischer hi troba «les cases pintades amb elegància i rodejat arreu de vinyes, oliveres i figueres». Per Boada és «villa de grande comercio, y capaz para todo, también abunda de pescados frescos, y son los mejores del Mediterráneo». L'informe de Criviller de l'any 1839 és exacte. «Tiene 464 vecinos, 1860 habitantes; un hospital, buenas posadas, casa de postas con dos caballos y parada de diligencia. En la orilla del mar, que dista un cuarto de hora, tiene un hermoso barrio de pescadores. Produce trigo, cebada, vino, aceite, algarrobas y cáñamo. Industria, fábricas de aguardiente y jabón, sarcia, arreos de pescar y obrages ordinarios de cáñamo». Restes d'història als carrers Major i Ample, torre de la vila del segle quinze i un castell renaixentista. Mira el portal de la Bassa i el de les Padrines, i recorda un mapa del 1728 que ensenya quatre carrers tancats dins una muralla, i la porta de Tarragona i la de Vilafranca.

El que continua ho explica el baró de Maldà. «Vérem ya de frente la parroquia y casas de **Altafulla** y al passar tocaren en lo rellotge del campanar de aquella iglesia, vila aquella molt ben situada». Boada diu que és «villa muy regular de buen caserío con un palacio muy capaz del Marqués de Tamarit». Criviller diu que te «276 vecinos 1.119 habitantes y un antiguo castillo que en esta guerra [carlista] se ha habilitado, y sirve de casa fuerte a sus defensores. Produce trigo, cebada, vino, aceite, algarrobas, cáñamo y judías. Industria: marinería, fábricas de aguardiente y jabon». El viatger Cuynat s'hi queda a dormir, «és una vila petita construïda gairebé de nou i situada a prop del mar». Per la plaça del Pou, on hi feia vida la gent de la vila closa, amb l'hospital per ajudar. Bonic, amb moltes cases del segle divuit, que expliquen que al poble l'hi va anar bé aquells anys. Castell del segle onze, dues torres i tres portals encara drets. Coses d'abans que ens agraden.

A la vora, el riu **Gaià**, quan l'any 1797 hi passa De la Cruz veu que «había hombres para acompañar los pasajeros que lo vadean», són els passadors o *crístòfols*. Notem que es conserva a tocar del riu la ruïna del molí del Pas, que amb el seu nom assenyala que per aquí es travessava a gual, però un dia hi varen fer un pont. Els que van pel camí admiren una de les restes de l'antiguitat més notables. Laborde diu que «queda a la izquierda un monumento romano en el sitio llamado les *platges llargues*, el qual vulgarmente llaman la torre de los Scipiones». Es conserva un dibuix seu del mausoleu i el Camí Real, en la llunyania, la ciutat de Tarragona.

Troblem a mà dreta, sobre un turó, la vila closa de **Tamarit** que tancava el castell, l'església i la casa del bisbe. Primer és una torre de guaita l'any 1051, després un castell el segle dotze, i més endavant, quan els perills del mar ho demanen, i és el segle catorze, hi aixequen una muralla per amagar les cases.

I encara l'any 1562 basteixen a la vora una altre torre de guaita, la de la Mora. El 1685 hi passa Borsano, «allase una villa que se dice Tamarit situada sobre de una eminencia a la orilla del mar y del rio Gaià y está apartado del camino real un cuarto de legua. La sobre dicha villa está cercada de muralla y tiene artilleria para guardarse de los moros. Pues una vez fue de los moros de noche saqueada y llevado muchos beçinos». Colmenar veu «un castell vell anomenat Tamarit, construït en aquest lloc per la seguretat de les costes». En afluixar el perill dels pirates i amb les epidèmies de paludisme endèmiques en la zona, l'indret es va anar abandonant, i el 1781 Espinalt diu que «solo consta de treinta vecinos». Quan cent anys després hi passa Ford troba «un pintoresc castell i talaia en ruïnes». Desbarrolles dirà que és «un castell en ruïna amb la seva torre vella que mira al mar».

El baró de Maldà explica que «pochs passos vérem ya de frente, lluny, a la vora de mar sobre rocas, a la Seu, campanar y cimbori de Tarragona. Isquérem a las platjas llargas, quedant-nos encara una hora que fer y ya comensaba a fer-se fosc». En parlen alguns viatgers, «es costea el mar durant una hora per una sorra movedissa, de vegades tan a prop que les onades toquen els peus dels nostres cavalls»; «no hi ha altre camí que el que dibuixem a la sorra de la mar. Les onades arriben a les potes dels cavalls, i sovint mullen el viatger»; «es passa per una platja extensa, coberta de xarxes i pescadors. Després deixem el costat del mar i travessem una plana ben conreada».

Aviat **l'hostal de la Cadena**, que troba Boada quan hi passa el rei Carlos IV. D'aquest establiment hi ha un testimoni literari de Pío Baroja que hi fa estada per ambientar la novel·la *Las furias* (1921). «El Hostal de la Cadena se hallaba a un cuarto de legua del pueblo [Tarragona]; era una casona

amarillenta, unida a otras dos o tres casuchas, de color verde y rosa; tenía una puerta grande y un zaguán amplio, medio patio, medio cuadra, que en aquel momento estaba ocupado por un carro y una barca, mostrando así la hostería su condición entre campesina y marinera. Para corroborar este aire mixto, se veía en las paredes del zaguán jáquimas y albardas y dos anclas roñosas sujetas a unas cadenas. Este zaguán comunicaba con la cocina y con una galería que daba a un corralillo. Era la cocina grande y no muy clara; un olor de aceite frito y de tabaco llenaba el aire y se agarraba a la garganta. En el hogar colgaba un gran caldero, y alrededor de la lumbre había varios pucheros y cazuelas de barro. Unos comían en platos de porcelana basta una sopa coloreada de azafrán; otros, legumbres o un guiso de pescado muy rojo por el tomate y el pimentón; algunos tenían delante porrones verdosos llenos de vino; otros tomaban café y se servían copas de una botella ventruda de aguardiente. Las moscas revoloteaban por el aire con un rumor sordo».

Beramendi, «se dejan las viñas y olivares y se camina por la orilla del mar, cosa de una hora y subiendo una empinada cuesta de mal camino se entra en **Tarragona**», per la porta de Santa Clara, una ciutat que «s'ensenyoreix del seu camp fètil, asseguda en una eminència de roques». Torres, edificis antics, història romana, però en aquesta capital no ens hi aturem. Endavant, doncs.

Travessar els rius Ebre i Sénia

Tarragona	Hostal de Ponç
Pont de pedra	Hostal del Plater
Riu Francolí	El Perelló
Hostal de la Serafina	Coll de les Forques
Masricard	Hostal nou
La Canonja	Hostal dels Alls
Vila-seca	Hostal de Burjassénia
Mas d'en Bosc	Riu Ebre (pas de barca)
Cambrils	Amposta
Mare de Déu del Camí	Sant Carlos de la Ràpita
Hostal de Rifà	Hostal Nou
Castell de Miramar	Casa de la Fonda
Hostal de l'Hospitalet	Pont Sòl de Riu
Hostal del coll de Balaguer	Riu Sénia
Coll de Balaguer	

Hem sortit de Tarragona i toquem aigua, un riu de caudal considerable, no es tracta d'una riera intermitent, que aquí n'hi ha sempre. El segle disset el riu es travessa sobre un pont de pedra però Darnius l'any 1720 diu que «se pasa el rio Francolí a vado», i Ponz que «se pasa este rio por puente de seis arcos; pero tiene el gran defecto de ser muy estrecho», i també el veu Beramendi, «se atraviesa el rio Francolí (antiguamente Fulcis) por un puente de seis arcos bastante bueno pero muy estrecho». Les primeres dècades del segle dinou el pont hi era, però un document de 1866 diu que «se vadea el

Pont al riu Francolí. Gabriel Bodenehr. *Taragona in Cataloniaen*. S.XVIII.

Francolí, sobre el que hay un puente destruido y habilitado para el tránsito de personas».

Porta de la plana de Tarragona i les poblacions que l'envolten, «un país molt bonic i ben cultivat, camps, boscos d'arbres fruiters»; «al llarg de moltes llegües viatgem a través d'una jardí continu»; «se sigue entre olivos, gran cantidad de viñas, igual de cáñamos y algarrobos y algunas verduras»; «el rico y fértil Campo de Tarragona, que está como sembrado de lugares y caseríos, entre viñedos, mieses, árboles frutales y jardines, donde la industria y el arte compiten con la naturaleza bienhechora».

S'acosta l'hostal **Serafina** o de Santa Serafina. Boada distingeix el *Mesón de la Santa* i la *Venta de la Serafina*. En parlen alguns viatgers i aquí es viu una contesa militar, però és de gran interès la crònica que fa de la seva estada l'any 1803 l'anglès Whittington, tot sortint de Tarragona. «Després de patir sotrac en una carretera dolenta al llarg de tres quarts o d'una hora, vàrem arribar a dos quarts de nou a Santa Sera-

fina, un hostel solitari. Aquest hostel, com tots els altres que he vist, està construït sobre un estable i té una sala pública amb unes quantes habitacions. De l'estable surt una pudor ofensiva i l'embelleix diverses piles de fems de coloms. En pujar una escala per veure el que pensàvem era una cambra superior, vàrem trobar un gran colomar. Així que, tot i que no havíem rebut cap garantia, podíem tenir la certesa que la casa estava bé proveïda de puces. Cap de les habitacions no tenia finestres; no passava ni aire ni llum a causa de les persianes de fusta. Els llençols eren nets, i tot i així vàrem disfrutar d'un sopar lleuger».

Per la **Canonja** «lugar muy regular». En temps medievals una vila closa ben petita, amb porta d'entrar, que en diuen el *porxo*. D'antic, hi ha viatgers que hi passen, però d'altres van pel llogaret del **Masricard**, casa forta de regust gòtic, a poca distància. L'esmenta un viatger medieval i el mostra algun mapa, però amb les reformes del segle divuit el camí és desviat, ara anirà en línia recte des de Tarragona a Vila-seca. Espinalt diu que «esta villa consiste en una sola calle, todos sus artesanos trabajan en las puertas de la calle, y las mujeres y niñas hacen en ellas encages y blondas». Quan hi passa Boada situa la Canonja i el Masricard a la part alta de la carretera real, i Criviller senyala el camí antic com una desviació, «deja sobre la derecha un camino carretero que, pasando por Masricart y la Canonja, dirige hasta Reus. Continúa recta y llana la carretera por entre viñedos». Queda la memòria de la ruta en el camí vell de Tarragona, mig quilòmetre maldestre enmig de camps erms. Després, per les cases de Bonavista i és l'avinguda del President Terradelles, per desapareixer engolint en les cases de Torreforta i les carreteres que duen a Tarragona.

Llogaret de pas, **Vila-seca**, agrícola contrada, que explica Espinalt. «El terreno es tan feraz que a poco trabajo produce trigo, toda especie de granos y legumbres, almendra, avellana, pasa, limones, naranjas y toda especie de fruta». Sorpresa del nom, potser record d'erms i pluja que s'espera, perquè quan hi passa Laborde d'aigua n'hi havia, «conserva parte de sus murallas y puertas, con buenas fuentes». Cuynat troba «una vila petita i pobra», però l'informe de Criviller explica que hi ha «800 vecinos 3.309 habitantes, cinco plazas muy regulares y calles espaciosas, treinta fábricas de aguardiente que consumen toda la cosecha del vino no quedando ni aun para el abasto, pues no es potable desde que está estivado; ocho molinos de aceite, uno harinero, tejidos de lino y algodón».

Desbarrolles troba que és un lloc poc hospitalari. «Les dones cridaven des del llindar de les portes, els nens ens perseguïen, els homes s'aturaven per veure'ns passar, i una multitud de gossos ens bordava d'una manera tant amenaçadora que ens vàrem veure forçats a girar-nos moltes vegades per aturar-los a cops de pal. Vàrem travessar tota la vila sense trobar un sol hostal. Al final del darrer carrer i ja en el camí, ens vàrem fixar en un casa aïllada amb una mena d'ensenyà. Hi havia algunes persones dormint a terra davant la porta. M'hi vaig acostar per informar-ne si es tractava d'un hostal i no em varen contestar ni sí ni no». De tota manera eren espavilats els vilatans, perquè havien format una mena de societat cooperativa per poder fer-se amb un sostre, «los simples jornaleros han asociado sus trabajos y pequeños ahorros al objeto de construir cada año un edificio para uno de los socios. Lo que da una idea de la patriarcal sencillez de esta sociedad es que la adjudicación del edificio se hace por suerte al que le toque la paja mas larga. Por lo demás esta se construye por los mismos jornaleros en días en que no podrían trabajar, y

los gastos que debe haber en dinero se sufragan con ocho ó diez reales que cada asociado deposita por semana».

País de les torres de guaita, n'hi ha a les masies de l'entorn i alguna a les restes del recinte fortificat. Convé caminar per la bonica plaça de les voltes, del segle setze. En sortirem pel camí de Vila-seca a la Canonja, que és un altre tram històric que es pot passar enmig dels camps. Pla i amable, i tot verd de primavera. A vegades et trobaràs enmig de les parets que han fet els propietaris per protegir els conreus, presó de pedra i el cel a sobre.

Tot i que el Camí Real no hi passa hi ha viatgers que visiten Salou, com ho fa l'any 1685 Ambrosio Borsano, «a la orilla de la mar állase la torre y puerto de **Salou** que es donde se abrigan las armadas de galeras y navios. La torre antiguísima de Salou fué demolida del francés. Pero considerando el excellentísimo señor príncipe de Parma la necesidad que tenía aquel puerto de ser guardado hizo fabricar de nuevo otra torre más arimada al puerto y no la acabó que la hizo acavar el excelentísimo señor duque de Bournonville y le formó guarnición de treinta hombres con un capitán de infantería española por gobernador».

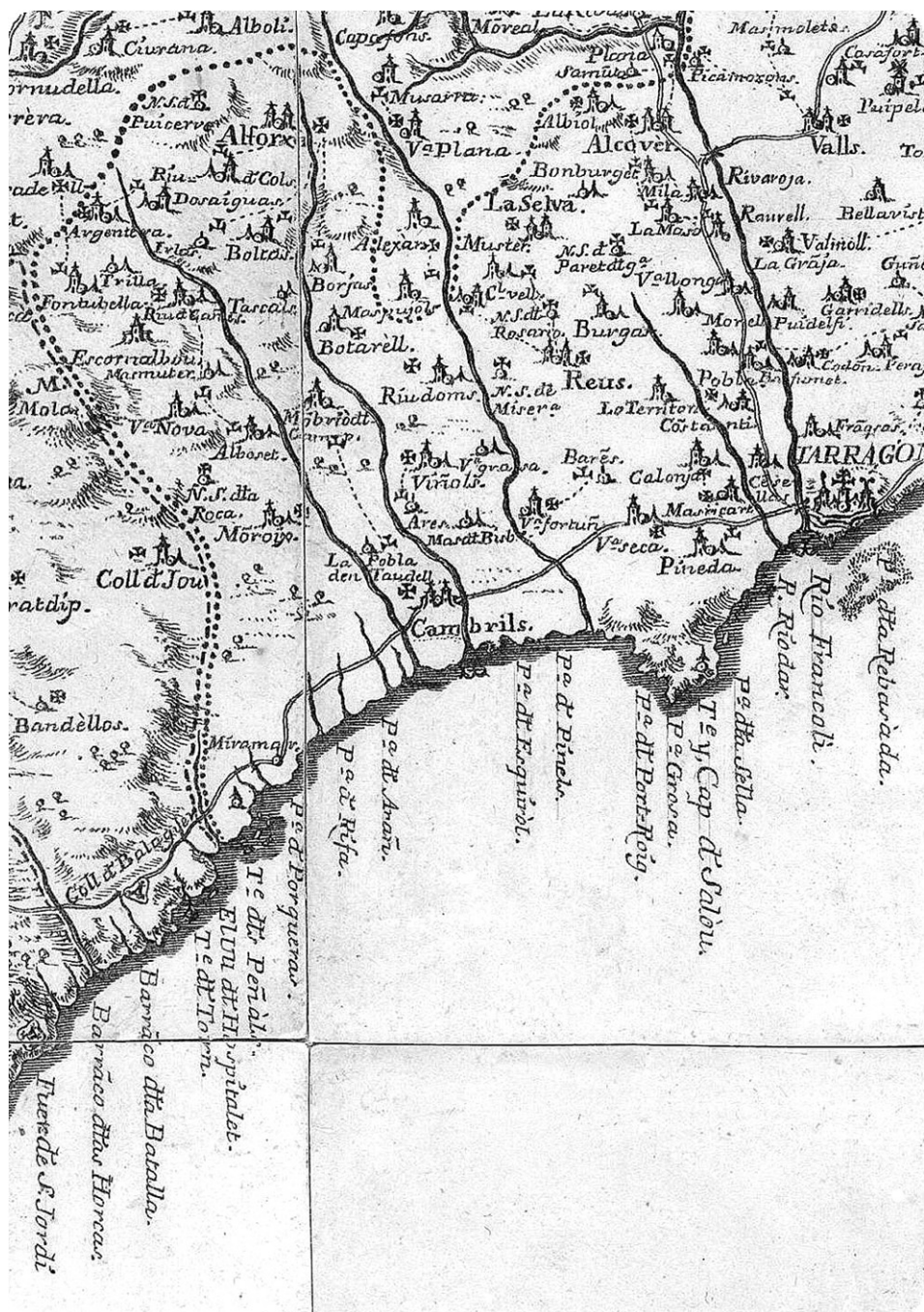
Hem deixat Vila-seca enrere, endavant per l'anomenat Camí de Cambrils, terra plana, i ens esperen nou quilòmetres de l'antic trajecte, que farem per l'asfalt, però també sobre terra. Arribem al Mas d'en Bosc, gòtic, i en temps antic també hostel de Camí Real, una casa oberta als que hi passaven. Goig de tocar-la i al davant una ermita de butxaca, petita ella, de Santa Maria, del segle setze. Aviat, i per el que en diuen Camí del Mas d'en Bosc, de terra, dos quilòmetres envoltats de camps amb l'erosió pròpia dels camins molt antics, que els peus dels homes i dels animals hi ha treballat de valent, i la pluja i el vent. Un miracle que la civilització encara no s'ha menjat.

Vaig i vinc i no em canso de mirar, perquè això no es troba sovint. Pins que fan ombra, sota els marges, que avui toca el sol de primavera. El tram més interessant, conservat amb pocs canvis des de fa segles, l'únic d'aquestes característiques. Torna l'asfalt, pas de la riera de Riudoms, carrer de la Via Augusta i cap el santuari de la Verge del Camí, del Camí Real s'ha d'entendre, que passa per davant de la porta.

Té una antiga torre de guaita i aquí pots visitar el llogaret de **Cambriels**. El primer que explica coses és el viatger Cuelbis que l'any 1599 veu «un pueblo muy bueno y hermoso cercado de muy lindas y hermosas murallas. Es proveydo de buenas viviendas. Pan, carne, longaniças como de Boloña y vino tinto muy fuerte y bueno barato. Paso la noche no pagando más que quatro quartos por la cama, que yo no he visto en toda España. Ay aquí una linda Yglesia toda de bóveda bien labrada. Tiene calles muy anchas y plaças grandes y limpias». El seguiran molts altres viatgers: Joly, «una vila que té una bona platja pels barcos»; Borsano, «cercado de muralla a la antigua y tiene en el mar una torre muy grande que el excelentísimo señor duque de Bournonville lo mandó retificar y les puso artellería»; Colmenar, «un llogaret tancat per altes muralles i situat al costat de la mar»; Ponz, «es lugar hermoso por su situación, y divertido por su frondosidad de huertas y toda suerte de plantas. Consta de quatrocientos vecinos»; Bourgoing, «una ciutat de tres o quatre cents focs, al llarg d'una platja dolenta on uns quants barcos vénen a carregar vins del país. La seva situació és poc saludable i fa molt freqüent la malària»; Laborde, «lugar de muchas y buenas aguas, cuya iglesia tiene por campanario una torre antigua. Sube aquí de punto la hermosura y cultivo de los campos, que embelesan al viage-ro con la vista de una llanura tan agradable».

El segle dinou l'empenta de Cambrils és positiva, la informació de Criviller del 1839 en dóna la imatge. «Esta villa tiene 578 vecinos 2254 habitantes; su situación es de las mas amenas de Cataluña dominando por todos lados una espaciosa y feraz vega poblada de olivos, algarrobos y de todo género de árboles frutales. En su playa tiene una población de unos cien vecinos, donde hay un excelente ancón habilitado para la exportacion al extranjero, con una casa fuerte aspillorada ó sea un torreón antes artillado, que sirve para defenderle; como también de salvaguardia de aquella, y contra los contrabandos que en su playa puedan efectuarse. Tiene casa de postas con dos caballos y un edificio estramuros que fué convento de frailes. Antiguamente fué Plaza de armas principal, y conservando todavía restos de sus antiguas murallas y torreones, se han reparado en la actual guerra poniéndolas en disposición de resistirse a la facción por numerosa que sea. Su producción es la de trigo y mucho vino, de cuyo sobrante se fabrica aguardiente; cebada, algarrobas, limones y abundancia de frutas. Industria, marinería». Quan vuit anys després hi passa Ford, troba «un poble dedicat al vi, amb una població de 2000. Aquí les floreixen les palmeres i els àloe. Va ser saquejada inhumanament el 1711 per les tropes de Felip V, sota el cruel Marquès dels Vélez».

Diverses informacions d'inicis del segle dinou parlen de l'hostal de Rufa o de Ribas, que de fet haurien de dir-ne de Rifà, que pren el nom d'un barranc. Com que s'ha perdut la seva localització, hi ha qui creu que l'hostal era a la que ara es diu «caseta del rellotge» construïda l'any 1614, que servia d'estació a la diligència i casa de postes el segle divuit. I també hi ha qui creu que podria ser el mas d'en Gassó, al mateix costat del barranc de Rifà, i és la localització més probable.

Camins de Tarragona. Francisco X. de Garma.
 Mapa del Pincipado de Cataluña, 1764.

Poc després **Miramar**, un petit nucli construït a la costa a inicis del segle quinze, per tal de guardar el blat que baixava de l'Ebre i s'enviava a Barcelona amb carros. Poques cases fortificades, una torre i el magatzem. L'any 1408 varen assaltar l'indret vuit naus corsàries que ho varen destruir tot i es varen endur la gent. Dos mil lliures va costar retornar els captius. Sobre les restes es va edificar un castell de vigilància que el segle disset encara era en funcionament i cent anys després arruïnat, com ho expliquen diversos viatgers. Cuynat, que hi passa el 1824, troba «les ruïnes d'un antic castell situat a la vora de la mar, el recinte és estret i flanquejat per quatre torres quadrades». Ara queden uns pocs murs per recordar, i a l'entorn de l'edifici el viatger Boada situa el *Mesón o casa Aguiló*.

Aquí primer hi va haver un hospital i després cases i ara en diuen l'**Hospitalet de l'Infant**. L'edifici es va construir l'any 1343, quan l'infant Pere d'Aragó, fill de Blanca d'Anjou funda un *hospitale ad servicium pauperum* al costat del Camí Real. A l'edifici hi havia un dormitori per 25 homes i un per 15 dones, això sí, la norma establia que la llum havia d'estar encesa tota la nit, per evitar tota mena d'activitat no reglamentada. Joan Bassegoda ha escrit, «Además del alojamiento y cama, los huéspedes, si eran pobres de solemnidad, recibían pan y vino, pero si se trataba de frailes mendicantes o de clérigos pobres se les daba pan y queso o huevos y pescado, además del correspondiente cuartillo de vino, pudiendo pernoctar en dormitorio aparte. Era condición fija para todos permanecer tan solo una noche aunque, en caso de enfermedad, podían quedarse hasta el total restablecimiento».

A la façana de l'edifici hi havia una làpida commemorativa que l'any 1919 va destruir un fort temporal, però coneixem el text perquè uns anys abans Juan B. Bofill el va traduir del llatí

i el va publicar. «El año del Señor de 1343, a los ocho días de noviembre, el ínclito señor Infante don Pedro, hijo del ilustrísimo señor rey de Aragón don Jaime, de buena memoria, conde de Ribagorza y de las montañas de Prades, por las almas de los nobles condes de Ampurias, difunto, del dinero de la manumisión de los condes predichos, conforme a lo ordenado por el santísimo padre y señor en Cristo, el señor Clemente Papa sexto de este nombre, fundó, dotó e hizo construir este hospital para honra y alabanza de Dios y la bienaventurada María, bajo la invocación de los bienaventurados Pedro y Pablo».

Cal seguir els comentaris de les persones que visiten el magnífic edifici, que en el seu format original devia fer molt goig. El segle setze Florian do Campo veu «la casa del Hospitalet, donde los peregrinos reciben mucha caridad». Quan l'any 1603 Joly hi passa explica que és «un lloc arruïnat pels moros de la Berberia i ara refet i situat en un nivell raonable de defenses», força dels atacs dels pirates en aquests costa maleïda. Borsano troba un edifici sòlid preparat per la batalla, «un castillo que se dice el castillo de l'Hospitalet, que és del señor duque de Medina Celi. Dicho castillo es de forma cuadrado con torres a las esquinas tan bien cuadradas y otra torre mas grande en llenzo que mira a la mar donde está puerta de dicho castillo encima desta torre hay artillería de bronze. Este castillo está situado a la orilla de la mar casi al pié de la sierra y coll de Balaguer en sierra desierta donde no hay que montes de pinos bordos para hacer madera y leña».

A finals del segle divuit molts viatger hi fan estada que la funció militar ja era cosa del passat i l'edifici mig arruïnat. Baena parla de «la Hostería llamada el Hospital, que está en desierto a orilla del mar, que hay seis leguas, donde dormí»; Peyron, «trobem l'Hospitalet, una antiga relíquia de fortifica-

ció. La millor part conservada serveix ara d'hostal»; Fischer, «imatge romàntica de l'Hospitalet, entre bardisses, al costat de la mar. L'Hospitalet és només les ruïnes d'un castell vell i algunes casetes de pescadors. Han fet un hostal en la part del davant del castell, la que dóna a la mar, i la part del darrera és completament arruïnada».

Comença el segle dinou, i s'hi acosten uns viatgers. A Lady Holland no l'hi agrada, «arribem a l'Hospitalet, un hostal desgraciat format dins de les parets d'una antiga fortalesa en ruïnes. Per escapar del fum, que surt en abundància de la cuina, que és l'única llar de foc, i que estava a l'altura de les nostres habitacions, vàrem caminar per la platja. En el nostre desgraciat hostal hi havia massa viatgers i cap d'ells no va aconseguir llits, només nosaltres i un comerciant ric, carregat de diners». El francès Laborde explica que «es un edificio grande, de gusto gótico, rodeado de murallas y torres, donde un príncipe de la casa de Aragón fundó un hospital para los pasajeros, con rentas suficientes para el objeto, que ya no se cumple. Parte del edificio sirve para posada, y parte para fábrica de vidrio, ocupando lo restante un capellán que goza de las rentas. Pero el viajero hará bien de pararse sólo por necesidad, porque la venta es detestable».

Paraules de Corneille. «Sempre hi ha viatgers i pel canonge de l'Hospitalet són tots els guanys d'aquesta obra de beneficència. Però, per un costum que el temps ha consolidat, aquest establiment ara es divideix en tres cossos d'habitatge: el primer s'ha convertit en l'habitació exclusiva del capellà principal que es queda els ingressos sense compartir-los amb els altres, el segon l'han deixat a uns fabricants de vidre, i per conservar alguna cosa del propòsit del fundador el tercer porta el nom d'Hostal. El viatger i és admès pels seus diners, es paga molt més car que arreu i s'hi viu un mica més mala-

ment». Cuendias explica coses interessants. «L'Hospitalet! Sabeu què és aquest edifici gòtic rodejat de torres amb merlets i de muralles i bastions? D'antic era un autèntic lloc d'estada de viatgers, establert per un príncep d'Aragó. Els viatgers hi trobaven acollida, hi eren allotjats, alimentats i servits a costa de l'establiment, prou ric per a fer front a les despeses, però els temps varen canviar. Ara l'Hospitalet és molt ben conservat, però ha estat dividit en tres cossos d'habitacions separades. Un l'han convertit en una fàbrica de cristall, l'altre encara no fa cinc anys era ocupat per un canonge gras que es quedava i gastava tots els beneficis. El tercer cos d'habitacions ha conservat la seva dedicació primitiva: és un hostel on els viatgers troben una alimentació dolenta i uns lligalls de palla a manera de llit, però, això sí, a canvi de molts diners. Al llarg de cinc anys les revolucions que s'han produït a Espanya sovint han fet transformar l'Hospitalet en un castell fort. El canonge diuen que ha marxat però l'hostaler encara hi és. Aquest honest industrial, gràcies a la velocitat en cridar, quan tocava: Viva Espartero! Maria Cristina! la reina doña Isabel! i don Carlos V i don Carlos VI!, ha pogut continuar estafant tranquil·lament als viatgers que han tingut la ingenuïtat de creure en l'hospitalitat oriental a Catalunya!».

Desbarrolles i el seu company dibuixant arriben a l'Hospitalet l'any 1862 i hi deixen un record. «Ens vàrem quedar a l'Hospitalet durant les hores de *fuego* i vàrem fer un quadre a l'oli del nostre hostel. L'hostaler ens va observar un moment i es va allunyar de pressa com colpejat d'una inspiració sobtada. L'hostaler va tornar al nostre costat amb una planxa quadrada, brillant i polida, i després de donar-hi voltes ens va demanar de fer-li un esbós d'un carruatge i un cavall. Giraud no es va poder resistir a una demanda tant humilment presentada i se'n va sortir a gran satisfacció de l'hostaler. L'ensenyà

de l'Hospitalet, ara representa una galera magnífica que baixa d'una costa amb els cavalls amb plomalls, i ha de ser l'admiració de tots els traginers». Malmès l'edifici, una acurada restauració ajuda a recordar la potència de l'obra original, tot i que en els anys de desori hi aixequen cases sobre les parets de l'interior.

Seguir el Camí Real i sobre el riu Llastres «un puente de sillería». Passem la torre de Penyals, en una punta, construïda el 1574 els anglesos l'enderroquen en temps de la guerra de la Independència. I hem arribat a dalt del coll de **Balaguer**, lloc famós, un indret amb història, i quan l'any 1131 Ramon Berenguer IV ocupa Tortosa al document de població ja es parla del *colle Balagarii*, terra antiga per la que hem de transitar amb els ulls oberts, perquè hi ha perills. D'antic, dalt del turó hi ha una petita fortificació per vigilar el mar i guardar la terra. Pirates s'hi amaguen i bandolers sota els turons engorjats, paüra en un dels indrets més perillosos, temibles, d'Espanya. El que hi passa era de tanta anomenada que arriba a les orelles del gran Lope de Vega, i ho explica a la seva obra de teatre *La buena guarda*, escrita l'any 1610:

*Mil veces oí en Castilla
que en el Coll de Balaguer
había bien que temer,
ya porque es del mar la orilla,
y moros de Argel, piratas,
entre calas y recodos,
donde después salen todos,
tienen ocultas fragatas;
ya porque en él, por pasiones,
nunca faltan bandoleros.*

Gran batalla de l'any 1640, que en diuen dels Segadors, quan les tropes felipistes assalten la posició i fan fugir els defensors. Les autoritats espanyoles hi envien espies a mirar com ha quedat l'indret i expliquen que «aunque los franceses deshicieron las barracas, no fue cierto el haver echado por tierra las fortificaciones, en pie aunque desamparadas, se conserban oy». Amb el pas dels anys es produeix tanta violència en aquest recó feréstec que es decideix establir-hi un cos de soldats permanent, i s'edifica el castell de Sant Felip en homenatge al rei en exercici. El comencen el 1719 i el comte de Darnius, que hi passa un any després, parla «del fuerte que nuevamente se ha construido», i el viatger Baena «un grande y fortísimo castillo que domina todas aquellas montañas y el mar». Tots els que veuen les sòlides parets enlairades tenen coses a dir-hi. Peyron, «un castell fortificat situat sobre la mar, que al mateix temps defensa el pas de les muntanyes. El rei d'Espanya hi manté una guarnició»; Bourgoing, «una fortaleza que té per guarnició un petit destacament de guàrdies valones»; Beramendi, «un bonito castillo de figura cuadrada con dos cañones hacia el camino y cinco y un mortero acia el mar».

En la guerra de la Independència els francesos ocupen l'indret l'any 1810 i això precipita el final. Quan Locker hi passa diu que «en arribar al cim, vaig trobar una fortaleza en ruïnes», i és que el 7 de juny de 1813 els anglesos la bombardegen fins a destruir-la. Tarragona havia estat assetjada per Sir J. Murray tres mesos abans, i el coronel Prevost es va desplegar immediatament amb una brigada d'homes per apoderar-se d'aquest important pas, i impedir l'avanç del mariscal Suchet des de Tortosa. Amb molta activitat i treball, va establir les seves bateries a menys de cent iardes de la fortaleza, que es va rendir després d'un bombardeig d'unes poques ho-

res. Mentrestant, el general britànic, havent sentit que Suchet marxava per un camí indirecte per a socorre Tarragona, i que un altre cos francès es reunia al Vendrell, va aixecar el lloc precipitadament, malgrat l'escassa guarnició francesa d'uns 700 homes. I tornant a embarcar les seves tropes, es va dirigir a Balaguer acompanyat per Lord W. Bentinck, i es van donar l'ordre de bombardejar el fort de Balaguer, i tota la força es va dirigir a Alacant». Amb la fortificació convertida en història de pedres estimbades, els viatgers hi troben un lloc per resar. Quan hi passa Ford cap a l'any 1847 diu que a «la part de dalt, en un turó, hi ha una ermita dedicada a Nostra Senyora de l'Aurora i la vista és encantadora»; Desbarrolles veu «sobre una elevació l'ermita de Nostre Senyora de l'Aurora».

El camí medieval que seguia era perillós pels enemics que s'hi amaguen, però també perquè era un trencacames de pedres i sots, pujar i baixar precari, i amb les reparacions que sovint hi fan la cosa no millora gens, i tothom es queixa. Però això canvia en la reforma seguint les instruccions de Carlos IV, i el que planifiquen els enginyers en aquesta muntanya farà contrast amb la resta del camí, perquè aquí es varen trobar amb el repte més formidable i ho resolen amb una obra sòlida i costosa. Els tram de pujada i baixada de la carretera els planifiquen de manera rigorosa, enginyeria que uns gravats de Laborde, que hi va passar, mostren prou bé, resolt el desnivell amb voltes obertes a la muntanya, talussos defensats amb contraforts. Peyron diu que el camí «ha estat reparat i gairebé construït de nou els últims anys»; Fischer senyala que «el camí puja en espiral. La ruta, però, és molt pràctica, i també pels traginers, que en no tenir cap altre lloc pas, contínuament passen i hi tornen a passar amb els seus carros»; Laborde, que la «antigua aspereza se ha suavizado con calzadas bien construidas, y cercadas de petriles para evitar desgra-

cias»; Cuynat, el que abans «era la desesperació dels passatgers, perquè gairebé calia escalar-la, però l'han suavitzat multiplicant les marrades. Aquesta ruta té una llegua, baranes d'obra preserven dels accidents». De tota manera l'obra ben feta només arriba al tram que ha de superar el desnivell, diu Beramendi que «a excepción de la subida hasta la casa y la primera bajada todo lo demás, que es cuatro veces mas largo, es de lo peor que puede imaginarse, lleno de oyos y malos pasos».

Tanta anomenada de l'indret, obra forta, dibuixos de Laborde que ensenyen la construcció, com el que fa del pont del Lledoner, m'hi acosto a veure què queda de tot plegat, de la història setcentista. Ara, dos amples carreteres encerclen el turó del coll i amaguen les restes que el progrés viari ha deixat sobre un petit barranc, i hi arribo des del de la Batalla, ara de Llèria, pel mig de matolls i fent equilibris.⁵ Trobaràs, si t'hi acostes, pedres que hi varen posar el segle divuit, uns revolts per superar el desnivell, talussos retallats a la muntanya i reforçats per parets i contraforts, fòssils amics enmig del soroll de cotxes que no s'aturen i el mar en aquesta talaia sorprenent d'ampla mirada a la costa, però avui les galiotes pirates no hi són.

Tornem als anys quan la carretera l'estrenaven els viatgers, però hem d'escoltar Humboldt. «En el trayecto de ayer y en los días anteriores vimos con frecuencia, al igual que en Andalucía y Granada, muchas cruces en los caminos, cruces que se habían plantado allí donde había muerto gente. Aquí la mayoría de ellas tenían la inscripción *aquí murió*, varias de ellas *aquí se ahogo* (naturalmente de calor, dado que la fecha indi-

⁵ Gravat a la pàgina 38. Posició: 31T E320708 N4536771

cada normalmente coincidía con la época más calurosa del año) y frecuentemente, *aquí mataron*».

A la part alta del coll i davant la fortalesa arruïnada, a finals del segle divuit, coincidint amb la reparació del camí, hi obra les portes el que els viatgers anomenen l'hostal de Balaguer, una casa aïllada de poca categoria. El primer que en dóna notícia és Fischer l'any 1797. «A l'hostal vàrem trobar una companyia de dragons i el seu sergent ens va mirar els passaports»; Humboldt veu «una venta miserable»; Whittington que els «varen proporcionar una mica de peix (sardines) i una truita». En temps de la guerra de la Independència els que hi passen troben «l'hostal abandonat a la vora del camí, s'havia convertit en la caserna temporal d'uns pocs soldats espanyols, destinat allà per examinar els viatgers». Després del conflicte torna a obrir la porta, però ningú no en diu coses agradables, Conder assenyala que al cim «hi ha un hostal, sí és que així es pot anomenar».

Per barrancs ens endinsem al país i la ruta es complica perquè s'acosta «tierra quebrada, y de muchos arroyos», «un dels passos més perillosos d'Espanya a causa dels moros que venen de la Berberia». Diu Borsano, «pasase tres barancos muy fondos a poco mas de una legua de dicho coll y toda tierra disurta de bosques de pinos bordos y campos de pastos de ganados»; Darnius també el troba «malísimo por ser todo entre peñascos e imposible de mudarle»; Swinburne que és «el camí més abominable, aspra i complicat pels carruatges». Passen dècades i la cosa no millora, Conder explica que «la carretera, que és aspra i cansada, passa sobre turons desolats i incòmodes, coberts només amb mates baixes, i no hi ha res que engresqui l'avorrit panorama, només la vista de la mar i les torres de vigilància situades com fars a llarg de la costa». Una d'aquestes, el castell de Sant Jordi d'Alfama.

Notem que on acaba la baixada del coll, el viatger Desbarrolles hi troba, a mitjan segle dinou, «un d'aquests *ventorrillos* o petits hostals que és com a Espanya anomenen aquests establiments improvisats. Les parets són de gespa, aguantes per estakes. Al sostre, ja sigui de falgueres o de terra cuita, li dóna vivor un conjunt de petites flors. Anís, aigua fresca i un banc per descansar a l'ombra, vet aquí tota la riquesa d'aquests *ventorillos*».

De gran interès és la narració de Criviller, que explica un tros del camí, «cruzando el coll de Balaguer; sigue desde luego un descenso rápido serpenteando la carretera un cuarto de hora por la falda de escarpados peñascos sobre la derecha, y se atraviesa el barranco llamado de las Forcas; sigue un corto ascenso, y luego se atraviesa otro de poca monta llamado de la Batalla; continuase por carretera llana con montañas y bosques sobre la derecha, y sobre la izquierda estériles campos hasta la orilla del mar, que no producen mas que zarzas y arbustos; continúa así la carretera en distancia de dos horas, y luego un corto pero rápido descenso, donde se pasa un profundo barranco no solo peligroso en tiempo de aguaceros, mas aun en tiempos tranquilos por los muchos robos en él acaecidos. Sigue luego un ascenso por entre malezas, y en distancia de cerca de un cuarto de hora, y continuando por terreno llano otra tanta distancia, se encuentra la venta llamada del Plater».

Una descripció interessant del territori, és la de Lacroix de Marlès. «Des d'aquí fins a un altre hostel insignificant anomenat hostel del Plater hem fet quatre o cinc llegües pel país més desert que mai no he vist en la meua vida. Es tracta d'una solitud desagradable, ja sigui que es pugi l'aspre cim dels rocars, o que es baixi fins al fons de les gorges, on un pot dir que és enterrat. No es troba cap casa, ni rastre de la cultura ni de res

del que anuncia la presència dels homes. Rocars nus i estèrils, de mil formes diverses, esquerdes negres i fosques on el sol mai no brilla, barrancs profunds, abruptes penya-segats. Aquest és l'espectacle cansat que es presenta a la mirada al llarg de diverses hores».

A mig camí cap el Perelló, establert arran el camí nou, obra l'hostal del Plater, de poca consideració, segons els seus clients. Swinburne dirà que és «una barraca incapaç de ser descrita. Era tant superlativament horrible, que em va semblar que fer-ne una descripció exacte del seu aspecte exterior seria realment curiós. Ens vàrem allotjar en una part de la planta baixa, la resta era ocupada per les mules i els porcs, i els criats varen dormir als carruatges. Una bassa d'aigua darrere la casa, i per sobre del nivell del nostre pis, va fer l'habitació tant humida que l'endemà els vestits es podien escórrer, però gràcies a la salubritat del clima no vàrem patir aquests efectes negatius. Diverses colles de pescadors, que ofereixen el seu peix per aquestes cases de camp disperses, varen estar trucant la porta de la cort al llarg de tota la nit, cosa que em va fer imaginar les animades escenes dels castells encantats de Don Quijote». Passen els anys i a mitjan segle dinou la cosa no millora, Conder dirà que és «un altre hostal miserable». I Desbarolles fa una crònica curiosa de la seva estada, que es pot llegir més endavant. En un document de l'any 1866 he trobat una referència a l'hostal de *Pons*, a un quilòmetre del de Plater, i encara hi ha un mas d'aquest nom.

Arribem al **Perelló**, que es comença a poblar perquè el rei Jaume II d'Aragó ho ordena. Era l'any 1294 i l'indret, que en deien la Font del Perelló, era més aviat poca cosa, feréstec, i les vuitanta-quatre persones que hi arriben s'han d'espavilar. La reina Blanca d'Anjou, la segona muller del rei, va tenir interès en la fundació d'un hospital per pobres i viatgers de la

ruta real en aquest indret, va ser una obra de fabricació lenta que tal vegada l'any 1315 era a punt, i que amb pocs recursos va anar malvivint fins que el 1443 passa a mans del monestir de Santes Creus, i així fins a la seva desaparició el segle dinou, i als documents d'aleshores encara es parla del *Hospital de la Fuente de Perelló*.

El llogaret patirà tota mena de desgràcies a causa dels assalts dels pirates barbarescos, el segle setze. Quan hi passa Joly el 1603 diu que és «una vila de l'abadia de Santa Creu, que ha estat presa, tornada a prendre, i cremada pels moros, com totes les que hi ha en aquesta costa». En la guerra de Seccesió la població és assaltada i saquejada i alguns veïns penjats al coll de les Forques, l'hospital deixa d'utilitzar-se i la població queda reduïda a no res. Borsano l'any 1685 troba un indret «muy derrotado por el miedo de los moros pues una vez todos los veñinos fueron cautivados y llevado a Argel». Passen els segles de la por, i Peyron diu que és un petit llogaret, «el lloc més horrible i més pobre de Catalunya. El rei va deslliurar als seus habitants de tots els impostos»; que és un «poble desgraciat», senyala Bourgoing.

Però a causa de la situació estratègica era adequat per fer-hi parada els viatgers, així que s'hi estableix un hostel, que molts patiran, com Beramendi, que diu que «la posada es mala, pertenece al lugar y pagan por ella cinco pesetas diarias». Fischer diu que és «un llogaret miserable de pescadors. El pa i el vi eren de la qualitat més dolenta i el peix mig podrit, perquè les barques feia dies que no havien pogut sortir al mar. La situació d'aquesta vila enmig d'una una conca, l'aigua abominable, la indigència i la manca de neteja dels habitants, fan que sovint pateixin malària».

Un dia hi passa el rei d'Espanya i els de l'hostal li renten la cara, perquè els avisen que hi ha de fer nit. Boada de las Cos-

tas que acompanya els monarques en aquell 1802 diu que es tracta de una *buena posada*. Lady Holland s'hi està poc després i no li agrada. «El Rei s'havia allotjat a l'hostal del Perelló [però] la seva visita havia empitjorar l'indret, en cas de ser possible, perquè havien construït una sèrie d'habitacions i feien un fort olor de guix. Havien retirar els mobles petits per fer lloc als seus mobles, i com que els espanyols actuen *poco a poco*, els que hi havia abans encara no havien estat restituïts. Per tant, vàrem aconseguir algunes habitacions tristes, amb només cinc cadires, tres llits i una taula. Mai no havia estat en un lloc més ombrívol i fred». Locker també escriu que és «un hostal miserable, però l'amabilitat de la gent honesta gairebé va reparar la manca de comoditat i neteja». El Perelló a mitjan segle dinou va anar prenent certa importància, tenia més de mil habitants, era parada de les diligències i comptava amb una casa de postes amb dos cavalls. S'havia integrat bé al circuit del camí públic.

Notem que ara el camí històric ha quedat desfigurat entre carreteres grosses i petites, però del Perelló fins a la vora del Mas de Borràs podem passar per tres quilòmetres de l'antiga ruta, i en diuen via Augusta, per recordar-ho. Camí estret entre terrasses infinites de pedra seca que abriguen arbres de fruita. Un país endreçat que no reconeixerien els viatgers que varen patir aquesta terra, perquè del Perelló a l'Ebre no era fàcil anar-hi el segle divuit, que és quan tenim els primers comentaris dels que hi passen, i és que la nova carretera encara no hi havia arribat o tal vegada ja era malmesa. Nicolás de la Cruz el 1797 diu que el camí –Camí Real, recordem–, «tiene trozos muy malos, infinitas subidas y baxadas, y una alta cuesta». Altres comentaris d'anys propers senyalen com era de precari tot plegat, «vàrem creuar una zona enorme i despol·luda, que és gairebé tota de bruc. Tot aquest país està partit

per barrancs, cosa que el fa molt pesat per travessar-lo amb vehicle. Vàrem fer cinc llegües mortals, abans de baixar al desgraciat poble del Perelló». En general parlen de la despoblació, la manca de cultius, les pedres del camí, les platges desertes i la gran quantitat de plantes aromàtiques que acompanyen el mal tràngol. Hi ha qui diu que «desde mucho antes de llegar a lo que se llama Coll de Balaguer hasta el Ebro no se descubre ninguna población, ninguna casa de campo, alguna que otra choza arruinada se columbra tal vez por entre una barranca en una loma o a las faldas de una colina, cómo si no hubiese puesto en aquel país su planta ningún hombre». Desbarrolles dirà que el camí «és trist, àrid i despoblat».

El camí s'acosta a tocar el mar, allà on Madoz diu que hi ha onze cases de pescadors i un hostal, és el llogaret de l'Ampolla, que varen destruir els francesos. També, al costat del camí, l'Hostalet o Hostal Nou, i l'hostal dels Alls, que pateix el viatger Humboldt, «es sólo un albergue para carros y *harrieros*. Lo que llaman dos alcobas son sólo dos agujeros. Para evitar el olor de los algarrobos del rincón en el que se me señaló una cama, tuve que dormir en el establo, sobre un pesebre. El patrón y la patrona (dos jóvenes que no estaban casados y vivían juntos) eran extraordinariamente antipáticos y groseros y tuvimos bronca con ellos que nosotros no podríamos visitar nunca más el mismo albergue». A mà dreta del camí, allunyada uns centenars de metres, l'església de la Mare de Déu de l'Aldea que tenia al costat una torre de guaita del segle dotze amb una inscripció que deia *Fuit reedificata a Petro Raymundo Jordá, anno 1586*. També la torre de guaita de Burjassénia, unes cases i l'hostal del mateix nom, on paraven les diligències i es recollia el correu per Tortosa.

I arribem al riu Ebre, torre de guaita de la Candela i pas de barca, perquè el gran riu només es podia creuar d'aquesta

manera. Fischer ho explica, «el transbordador era compost de dues barques grans ajuntades per un pont de planxes. A vegades el feien moure amb remes i a vegades amb unes mules que des de la riba l'estiraven amb dues cordes lligades a un petit màstil». L'any 1841 un periòdic es fa ressò de la manca de pont. «Los extranjeros que viajen por España y vean que todavía se pasa el Ebro por medio de barcas, han de formar de nuestro gobierno un concepto muy infeliz», i encara faltava un segle per veure'l.

Amposta, lloc de pas, era poca cosa, el segle dinou. El viatger Whittington diu que és «una vila miserable»; Ford que és «un port de l'Ebre, miserable i angoixant, ple de mosquits i amb unes mil ànimes pàl·lides»; escriu Criviller que té «357 vecinos 1.674 habitantes; tiene parada de diligencias y barca para pasar el Ebro en el camino real de Barcelona a València; está situada en la orilla derecha del Ebro y en su mismo desagüe en el Mediterráneo. Produce trigo, cebada, aceite, poco vino, algarrobas, barrilla, sosa, maíz y ganado vacuno. Industria, una fábrica de extracto de regalicia, y otra de jabón de las mejores de España. Tiene un antiguo castillo, el que en la actual guerra [carlista] se ha reedificado, y cercado la villa con un muro y algunos torreones y baluartes, y por eso se ha librado de la rapacidad de los facciosos, por más esfuerzos que hayan practicado para apoderarse de ella».

El que segueix, fins al riu Sénia, és una ruta més aviat local, que lliga les torres de guaita sota el Montsià i petits llogarets habitats per pescadors. El relat de Borsano de l'any 1685 és prou detallat. Després de travessar el riu Sénia i haver trobat la torre de Sòl de Riu «állase las botigas o barracas del lugar del Canar [Alcanar] situadas a la orilla de la mar». Després passa per la torre del Codonyol i «el convento demolido y cala de la Rápida que es donde hay la entrada del puerto de los Al-

faxes», i la torre de Sant Joan. Segueix cap Amposta, «donde havia un castillo muy fuerte que hoy día se halla demolido», i a Tortosa. El comte Darnius, cap a l'any 1720 descriu el trajecte de manera similar. «De Tortosa a la torre de Sant Joan dels Alfacs, pasa el rio Ebro por la puente y sube a Amposta donde deja la carretera que va a la Ràpita prosigue hasta llegar a la torre de Sant Joan. Este camino es llano, bueno y carretero y de dicha torre ay un camino bueno, llano y carretero que pasa por la Ràpita y llega a Vinaròs lugar del reyno de València».

Serà un camí local fins que el rei Carlos III planifica una gran remodelació de la zona de la badia dels Alfacs, per tal de convertir-la en un gran port comercial del Mediterrani. El projecte es concreta en la fundació d'una ciutat de nova planta, on eren les cases de la Ràpita, i en l'obertura d'un canal de navegació cap a Tortosa. Per fer-ho possible l'antic camí local es converteix en carretera real, per tal de donar una bona comunicació a l'activitat que havia d'arrelar-hi, i la ruta oficial de València es desvia aquí. L'obra, que suposa eixamplar el camí i la construcció del pont fronterer de Sòl de Riu sobre el riu Sénia, comença amb empenta, però sovint s'atura, quan hi passa Bourgoing diu que han «tornat a començar l'any 1793, té un pont petit acabat de construir a l'indret que forma el límit entre Catalunya i el regne de València».

Com que la nova carretera acull nombrosos vianants, de seguida alguns hostals obren les portes, la Fonda de la Marquesa, l'Àngol i l'hostal Nou. I Amposta era un punt adequat per establir-ne, per la gent que s'ha d'esperar a passar el riu. Fischer el 1797 diu que el que hi havia era «gairebé un estable», però el mateix any hi passa De la Cruz i diu que la «fonda es excelente, nos dieron muy buen trato». O es tracta d'un altre hostal –tot i que sembla que només n'hi havia un– o la

sensibilitat dels anglesos i els espanyols era ben diferent. Sli-dell fa una bona descripció de la seva estada a l'hostal, plena de detalls curiosos que podem llegir més endavant. Els viatgers Lheureux i Furne diuen que «l'aspecte de l'hostalera i el seus companys no era gens tranquil·litzador. El sopar va ser horrorós i vàrem dormir cinc persones en una habitació»; Garaudé va patir «un sopar espanyol molt dolent i núvols de mosquits que les noies de l'hostal caçaven amb grans *abanicos*», cosa que també li passa a Fée, «estàvem a Amposta, a la riba dreta de l'Ebre, i hi vàrem dinar. Durant el dinar, notable per la quantitat i la qualitat del menjar, dues criades ens ventaven i caçaven les mosques amb un paraigua de mànec llarg (*sombrillas*)». Amb el negoci obra una línia de diligències de llarga distància, a inicis de segle dinou per anar de Barcelona a València pel Camí Real amb aquest vehicle es tardava tres dies.

Un manuscrit explica que «Rápita es un convento de monjas de la religión de San Juan derruido, situado en un altico cerca de mar», i també cases de mariners i pescadors que un dia es converteixen en una població de nova planta, **Sant Carles de la Ràpita**.⁶ I va ser l'any 1780 quan el rei Carlos III es posa a somniar i decideix fundar-la. Totes les persones que passen per l'indret en diran coses, i a vegades per queixar-se que una obra d'aquella envergadura hagués acabat en no res. El cert és que ben aviat la construcció de la ciutat es va aturar i mai més no es continua, amb diversos edificis a mig construir, «a començaments de segle [dinou], els principals monuments, que prometien ser esplèndids, eren sense acabar, i

⁶ Fa poc, el municipi ha passat a dir-se la Ràpita, oblidant el rei que el va crear. Com explica Borges, «el pasado es arcilla que el presente labra a su antojo. Interminablemente».

respiraven la tristesa de les ruïnes sense tenir la seva presència solemne». L'església neoclàssica no es va acabar de construir, ni el mirador de Guardiola, ni altres edificis. Un projecte fallit, al capdavant.

Bourgoing explica el que hi ha construït. «Es compon de dos bonics edificis situats al llarg del camí. Una gran plaça rectangular els separa d'una altra filera de cases simètriques, una de les quals és un dels millors hostals d'Espanya. És molt net, ben proveït de mobles i comestibles». Beramendi hi passa i diu que «presenta una vista hermosa desde el camino, sus calles son anchas tiradas todas a cordel y con arboledas en su centro, sus casas son todas iguales bastante cómodas y de buena idea. La Yglesia es de una nave con un pórtico a su entrada sostenido de quatro columnas todo de buena arquitectura y hay una fonda donde asisten con aseo y comodidad».

Molt són els viatgers que el segle dinou en diuen coses. Fischer explica, «vàrem arribar de nit a Sant Carles, a un hostel molt gran i adequat. L'hostessa era piemontesa, ella i les seves dues filles parlaven prou bé el francès. I ens va sorprendre trobar culleres i forquilles de plata, plats d'estil anglès, xemeineies i llits amb cortines, etc. en una paraula, el conjunt que presenta un bon hostel francès, i que no s'hi acosta ni el millor hostel de València. Sant Carles, com se sap, és una vila nova, bastida fa uns divuit anys. Mancats de diners, a l'entusiasme de la fundació ha seguit l'abandonament, i després l'oblit més absolut». El francès Laborde diu que s'entra «por una calle tan ancha, que pueden ir 10 carruages a la par. Las casas son uniformes y baxas. El ayre poco sano que aquí se respira, ha contribuido sin duda a que no llegase a su perfección este establecimiento, conforme al deseo de sus fundadores». Un altre francès, Corneille, és més cruel. «La primera població que es troba en territori de Catalunya és la de Sant

Carles. En diuen ciutat i no entenc el motiu d'aquesta distinció perquè res no la justifica, cases aixafades, uniformes, silencioses, un carrer d'una llargada sense mesura que porta al mar, que es travessa enmig d'una calma a penes trencada pel cant dels pescadors. La immobilitat de la natura i dels homes, tot hi respira tristesa i avorriment. Sant Carles és una vila avortada, que sembla haver perdut fins i tot l'esperança d'un destí millor. Vegeta en la foscor i sense coratge, incapaç de proveir les seves necessitats, i reduïda a esperar la seva subsistència dels proveïdors que venen d'Amposta».

Criviller, ajuda a conèixer el llogaret. «Tiene 191 vecinos 919 habitantes; tiene casa de postas, aduana y un portazgo, situado en terreno escaso de aguas potables. En la costa y sobre una pequeña altura a un tiro de piedra de la ciudad hay una batería con una pieza de cañón, y un destacamento de un oficial y veinte hombres dependientes de la guarnición de Tortosa, para impedir el desembarque de contrabando. Esta ciudad es puerto habilitado para la esportación al extranjero, y su terreno es término de Amposta. Produce algún trigo, cebada, centeno, aceite, vino, algarrobas; y en su corta porción de huerta regada con agua de acequias se cojen verduras para el consumo y alguna fruta. Industria, pesca que es muy abundante en estas aguas, y de la que se abastece parte de la ribera, y aun se lleva hasta Reus. Cria volatería, y tiene algún tráfico marítimo; hay mucha caza de perdices, conejos y liebres».

Manuel de Cuendias també assenyala el caràcter terminal. «Composen la ciutat de Sant Carles totes aquestes cases mig enderrocades al costat de la llarga carretera que duu a la mar, i en la que només s'escolta el cant dels pescadors o els xiulets de les orenetes. La natura sembla morta, els habitants semblen tots rosegats per un avorriment etern, sens dubte a causa d'haver-la fundat Carlos III. Aquí el gran rei va tenir una

mala inspiració, tot el seu poder no va ser prou per lluitar contra la insalubritat de la temperatura, contra l'aridesa de la terra, contra la fatalitat que pesa sobre Sant Carles després del moment de la seva fundació, i sense esperança d'una sort millor. El seu aïllament, la seva situació, la salut dels seus habitants, l'esterilitat de l'entorn, tot la condemna a vegetar enmig de l'ombra i el desànim. Sense Amposta, un llogaret situat a mitja milla de distància, aviat moriria, com una plaça assetjada, mancada de les coses necessàries per la vida».

L'obra de Sant Carlos i del Camí Real tenia com objectiu donar impuls al port dels **Alfacs**, via de transport de les mercaderies de l'interior, que l'any 1786, «nuestro Monarca se dignó habilitar para el comercio libre de Aragón». Era una «mena de port format per la desembocadura de l'Ebre. De fet, els Alfacs són llarga llengua de terra, estreta i semicircular, que és la prolongació de la riba dreta del riu», d'una gran importància estratègica, davant de Tortosa. Pedro Boada, que acompanya el rei Carlos IV de viatge, diu que aquest port és «el más espacioso de todo el Mediterráneo».

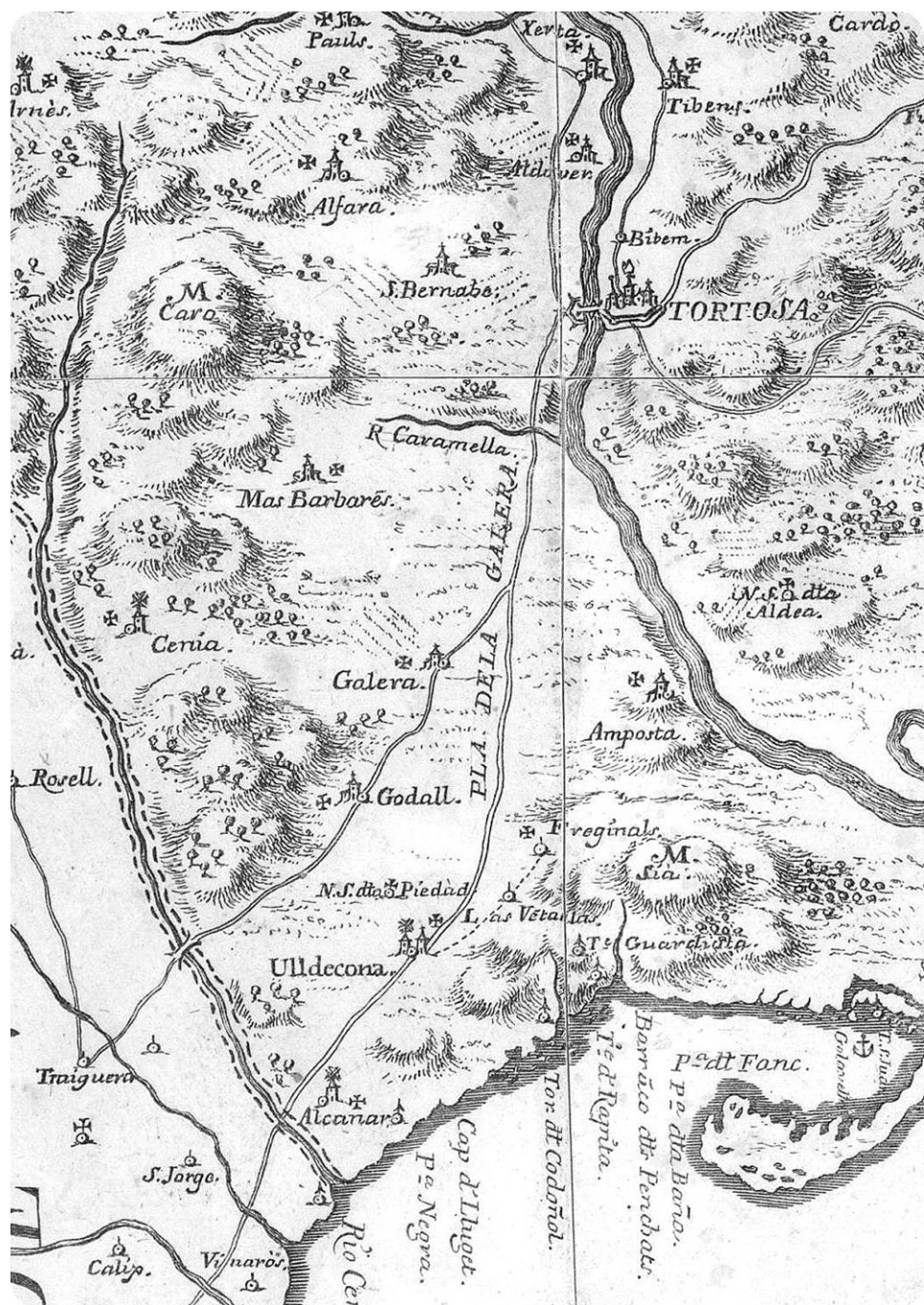
Gran i ben actiu, un resum de l'activitat comercial que hi té lloc dos anys abans ho explica. «En todo el año anterior de 1800 se han extraído de este puerto para los de América los frutos y efectos siguientes. Nacionales: 493 libras de seda, 205 varas de paños, 1515 ídem de encaxes de hilo, 2865 ídem de platillas pintadas, 779 ídem de indianas de algodón, 1020 pares de medias de algodón, 432 ídem de medias de hilo, 723 arrobas de aguardiente, 4080 ídem de vino tinto, 16 ídem de aceyte, 36 quintales de almendra, 5992 resmas de papel blanco, 408 sombreros de lana, 280 gruesas de cuerdas de bihuela, 730 piezas de papel tintado, 4 docenas de cuchillos, 8 ídem de corta plumas, 10 ídem de tixeras, 36 caxitas de juguetes de niños, 45 docenas de abanicos de papel, 7 ídem de martillos de

carpintero, 7 ídem de cepillos de ídem, 34 ídem de abanicos de hueso, 3 ídem de cubiertos de estaño, 12 ídem de palillos de madera, 47 gruesas de botones de metal, y 372 pares de zapatos de cordobán. Extrangeros: 100 libras de clavo de comer, 36 docenas de botones de acero, 4 ídem de cadenillas de ídem, 6 varas de soguillas de latón, 2 cigarreras, 2 gruesas de llave-citas de reloj y 8 quintales de acero».

La població d'Amposta és propera, però en el camí d'anar-hi, enmig de boscos, es va produir un fet criminal que ha quedat anotat en diversos llibres dels viatgers, perquè un d'ells, Alexander Slidell, el va presència i l'explica en el seu llibre de records. Es tracta del cruel assassinat del majoral i del vailet de la diligència per uns bandolers. Ford diu que el «camí perillós d'Amposta és famós en la història dels lladres. El viatger passarà per dos creus bastes de pedra grollera, que recorden l'assassinat que es va cometre el 30 octubre de 1826», i que es pot llegir a la part final d'aquest llibre.

Hem arribat a la frontera amb el Regne de València, el riu Sénia, amb la carretera nova que anirà a trobar la població valenciana de Vinaròs, però ara cal tornar enrere perquè hi ha altres camins antics que cal conèixer, i uns que passen pel mig de la magnífica plana entre els massissos del Port i el Montsià, utilitzats en temps medievals, i un d'ells pels romans.

- El del Perelló, que va a Tortosa pel coll de l'Alba.
- El de Tortosa, que va a Cambrils per Tivissa.
- El de Tortosa, que va a València per la Galera i Hostalets.
- El de Tortosa, cap a València per Uldecona i Alcanar.

Camins de Tortosa al riu Sénia. Francisco Xavier de Garmá.
 Mapa del Pincipado de Cataluña, 1764.

Borsano l'any 1685 explica que venint del Perelló a mà dreta es troba un «camino que ba a Tortosa y sube por una sierra al port de Nuestra Señora del Coll de la Alba y a tres cuartos de legua de baxada de esta la çiudad de Tortosa». Uns segles després encara era útil perquè, com escriu José Criviller, «aunque es de herradura, se ataja unas dos horas». La descripció, del 1839, és d'interès. «De Tortosa al Perelló pasando por el Coll del Alba. Sálese por la puerta del Rastre, a corto trecho empieza un ascenso, y se toma el camino llamado del Coll del Alba, y siguiendo por él en espacio de media hora encuentra sobre su borde izquierdo el santuario llamada de N. Sra. de la Providencia; continuáse subiendo por rápido declive, y a igual distancia de camino está otro santuario apellidado N. Sra. del Coll del Alba; empieza un rápido descenso y tortuoso camino en espacio de un cuarto de hora, y siguiendo ya casi horizontal por la falda de la cordillera que está sobre la izquierda y en distancia de unas tres horas y media, se encuentra la carretera real de Valencia».

El camí encara es pot fet. Des de Tortosa cal dirigir-se a la serra de Collredó i passar pel coll de l'Alba on hi ha l'ermita de la Mare de Déu, i es continua pel barranc dels Pixadors. Passa per l'hostal de Don Ramon, del segle dinou, parada de vehicles i lloc on els festius es feia ball. Aquí hi ha una bifurcació a la dreta per anar a trobar el camí d'Amposta. Sí es continua endavant es va a l'hostalet de la Mosca, es passa pel la bassa del Mig i el pont Trencat fins arribar al coll de les Forques, al costat del Perelló. Com que el camí pel coll de l'Alba, tot i ser més curt, era per animals de bast, per anar de Tortosa cap el coll de Balaguer hi havia un altre camí, aquest carreter, que tot i que allargava la ruta unes dues hores evitava la serra de Collredó. Passava per la plana de Campredó fins que a l'altura de l'Aldea trobava la ruta real.

Cal seguir les paraules de l'any 1599 que escriu el viatger Cu-elbis. «Ay dos caminos reales de Tortosa a Tarragona. Uno que va mas derecho [pel coll de Balaguer] y es peligroso por las fustas y galeotas de los moros de Barbaria hechando pie a tierra y robando y saltando a escondidas todo que encuentran en el camino assi de las bestias ganados como de los hombres». És el que passa per la plana de Campredó, però no l'agafaran pel perill cert que hi ha, aniran per una ruta interior. I així tenim constància del camí alternatiu utilitzat per evitar aquests perills, tot i la gran volta que es feia.

Seguia el riu Ebre pel marge esquerra fins a Benifallet, «pueblo pequeño puesto a la ribera del rio Ebro. Ay aquí muchos olivares, garafferos y frutas y naranjas y todo género de agrio». Cap a Tivissa, «un buen pueblo cercado de muros y proveydo de todos mantenimientos. Pan, carne, pescado, frutas y vino muy lindo. Está assentado sobre la punta de un monte. Los higos del ciego. Aquí hemos estado a nuestro gusto y muy contentos». Continuar per Pratedip, «pueblo pequeño de seis vecinos, muy bueno. Piadoso. Camino trabajoso entre las montañas y sierras». I amb aquesta volta cap a Cambrils havent deixat enrere els perills de la costa escarpada del coll de Balaguer.

L'any 1706 Juan Álvarez de Colmenar passa per aquesta ruta interior. «En sortir de Tortosa es remunta un temps l'Ebre i es travessa unes muntanyes altes i aspres, i passant pel camí es veu una gran quantitat d'oliveres, i després de cinc llegües de marxa es troba una vila bona anomenada Ginestar, sortint d'aquesta vila es continua el viatge a través de les muntanyes, i s'arriba aviat a un llogaret anomenat Tivissa. Després es baixa de les muntanyes i s'arriba a la plana on hi ha Cambrils, un llogaret tancat per altes muralles i situat al costat de la mar».

Camins de la ciutat de **Tortosa**, però hi ha un riu abans, o després. D'antic sobre l'Ebre no hi ha pont, una obra de massa envergadura per fer-la amb mitjans tècnics pobres i pocs recursos. L'any 1599 Cuelbis diu que «el rio de Tortosa pasesse y de la una parte a la otra por una puente muy linda hecha de madera sobre XXIV barcas grandes travadas en gruesas vigas y tablas con la qual puente tiene de largo mas de 400 passos. Está hecha esta puente a la manera de la puente se-villana. Los pasajeros han de pagar aquí pecho. Los de a cavallo un real y los de a pie 6 dineros o dos quartos, a la mano derecha cabo desta puente ay una piedra negra de marmol con algunas letras. Está bien proveyda esta villa de todos mantenimientos, pan, carne, vino lindíssimo tinto muy barato como en Alicante, dulce y sabroso de que ay infinitas tavernas. Ay aquí una carniceria buena principal de muchissima carne de puerco».

Borsano que hi passa el 1680 diu que «es una de las ciudades mas antiguas deste principado segun los edificios que en esa se ve y las murallas que cercan a dicha ciudad y castillo la demuestran ser antiquissima. La sobre dicha ciudad está situada sobre el río Ebro que para hir de la araval de ella se pasa el sobre dicho rio sobre un puente de barcas y muy bueno, pues sobre del por ser mui fuerte se pasa tan bien la artilleria». La cartografia antiga ensenya el pont de barques que al costat dret del riu està protegit per un baluard, el *cap de pont*, fortificació militar per evitar el pas d'enemics, feta l'any 1642.

Bronseval comenta que «fuimos alojados cerca del puente, que está sostenido por diez barcas a las que está unido por numerosas maromas. Como está por encima del agua, cuando ésta sube se eleva y cuando descende se baja. Nunca había visto nada igual»; Peyron parla del «llarg pont de fusta, molt admirat al país, però que no és una de les meravelles d'aquest

món»; Mellado que «se pasa por un hermoso puente de madera sostenido sobre 9 barcas que enfile el camino de Valencia, y es de construcción tan singular que ha resistido a las mayores avenidas». Notem que quan el riu es gela el pont el desmunten. L'any 1895 es construeix el pont de la Cinta, per substituir el de barques, que s'havia cremat.

Hem travessat el riu Ebre i hem d'anar cap un altre riu, el Sénia, que fa de frontera amb València. El mapa de Tomás López del 1788 indica que s'hi pot anar per dos rutes, i els viatgers més antics dels que tenim notícia (segles quinze i setze) passen sobretot per la Galera i Hostalets, i a vegades per Ulldecona i Alcanar, i aquesta darrera ruta es va fer més popular cap a mitjan segle disset, com confirma la cartografia: Christopher Tassin (1633), Gerhard Kremer (1634), Nicolas Visscher (1689), Antonio Barbey (1696), Pieter van der Aa (1714). L'any 1485 Nicolas von Popplau ve de València i segueix el Camí Real que després del riu Sénia i els Hostalets passa pel llogaret de la Galera i cap a Tortosa. Al llarg de l'edat mitjana aquest serà el camí més seguit venint del sud, tot i que alguns viatgers passat el riu fan la volta per Ulldecona. Cock ho explica, diu que després de la Galera, «a mano izquierda, acabando las viñas, va el camino real para Ulldecona adreçado para que pasen los coches y carros. A la mano derecha va el camino derecho para los Hostaletes, que es más difícil porque algunos peñascos impiden que no sea buen camino». Dos camins, un de bast i un més arreglat, per vehicles.

Després de l'Ebre cal superar el barranc de Sant Antoni amb el pont d'Alcàntara, indret on el segle quinze hi ha una cruel batalla. Aviat trobem a la dreita el que ara es diu camí vell de la Galera, que ens durà cap aquesta població. Mil·liaris romans en aquesta jornada recorden que aquí hi passava la via

Augusta, i a l'alçada del el Corral de la Curra, la calçada es pot seguir, i a vegades caminar-hi, fins les Cases del Pas.

La Galera, cases blanques i una torre medieval del segle catorze que es construeix al costat del camí per vigilar el trànsit. Ruïna abandonada que el segle divuit es condiciona com església parroquial, dedicada a Sant Llorenç. En arribar als pobles de Catalunya el primer edifici que es veu de lluny és l'església, aquí però domina l'indret aquesta torre quadrada i altiva, que tot i que hi posen campanes continua amb aquella presència militar original, i el poble de cases baixes fa més notable l'edificació. Un cop d'ull al carrer Major, on passaven les coses i la gent, algunes cases de pagesos considerables encara recorden temps feliços. Cuelbis l'any 1599 escriu, «La Galera, 2 leguas. Campos despoblados llenos de margeillones, que se comen. Es una grande torre vermeja quebrada alta que se puede bien ver de lexos descubriéndose a dos o tres leguas porque es grandiosa llanura. Pasamos a la noche en la estepa. La taverna está a la mano derecha a la entrada». Segles després Swinburne «travessa la rica vall de la Galera, on les oliveres creixen i prenen un gran volum».

En diuen els **Hostalets**, *Mesones*, *Mesoncillos*, ara Sant Joan del Pas, els viatgers i els mapes. I per saber de què es tracta escoltem Henrique Cock, que diu que són «dos ventas bien afamadas por razón de la raya de Cataluña y Valencia que allí va. La primera, que está hacia el norte, es de Cataluña, la otra del reino de Valencia». Cuelbis, que «no ay aqui mas que tres casas o tavernas de donde pasan los passageros, son ventas». Notem que aquests hostals eren situats als dos costats del riu Sénia, el de la part catalana al lloc que ara és la població de Sant Joan del Pas. Dels *Hostalets de Cataluña*, que és com en diuen alguns papers, sabem el que els viatgers expliquen, i una petita aventura. El desembre de l'any 1584 hi ha enrenou

perquè detenen a una colla de gent que s'està a l'hostal pensant que eren «ladres, bandolers, gent de mala vida i dones de vida errada», però s'equivoquen perquè eren gent d'ordre, un grup de guàrdies enviat a interceptar «un frau de molta suma que havia eixit del Regne de València».

Davant dels Hostalets, la frontera de marca el riu Sénia, sec quan fa calor i que a vegades s'esvera. Cuelbis diu que «En la valle ay un rio que se ha de passar, es harto hondo y va reciamente de manera que mas descalçando yva casi al pecho. En invierno no se puede passar y otro tiempo que llove y hase de tomar un otro camino que va fuera fin de Trigueros a la mano derecha».

Tornem al barranc de Sant Antoni, i aquesta vegada el camí que agafarem és desdibuixat per les informacions aplegades, però, com diu Peyron, «és un dels millors que he fet a Espanya, arreu la vegetació riallera es combina amb la cura dels cultius útils». Sembla que surt del voltant de Vinallop i es dirigeix al llogaret de Freginals, i abans, en travessar el coll que hi duu, hi consta l'estada dels hospitalers. Després un mapa senyala la presència d'uns hostals, i Peyron parla de «l'hostal dels Frares, una propietat rica que pertany als Pares Mercedaris, on el viatger troba, per pocs diners, una casa prou bona. A dues llegües d'aquest hostal hi ha **Ulldecona**», que primer és un castell i després cases a sota. Cock l'any 1585 diu que és una «villa de quatrocientos vecinos, no muy léxos de la mar, con un fortísimo castillo puesto a mano derecha en un alto». Han passat dos-cents anys, y Peyron diu que és «una ciutat petita. Les cases del carrer principal, que és molt llarg, i que serveix de Camí Real, s'aguanten per unes columnes, o més pròpiament, sobre pilars de granit. Algunes de les cases i l'església tenen una empremta gòtica respectable. Les finestres

en forma d'arc i les columnes còniques que la divideixen, donen a aquesta darrera vila catalana un aire antiquat que re-troben amb plaer».

La ruta que surt de Tortosa i passa per Ulldecona era de trànsit còmode, amb poques altures, antiga, el «camí públich que va d'Ulldecona a Tortosa» de l'any 1332, per aquest motiu el segle divuit, abans de l'establiment la nova carretera, es va poder obrir un servei de diligències. Una notícia a la premsa ho explica. «Se hace saber al público como el dia 24 de este presente mes [febrer 1759] llega Antonio Ferrando, ordinario nuevamente puesto, desde la ciudad de Tortosa, Principado de Cataluña, hasta esta Corte, y pasa por los lugares siguientes: villa de Ulldecona, Vinaròs, Benicarló, Torreblanca, Castelló de la Plana, Vila-real, Nules, Almenara, Murviedro, y València; y desde esta ciudad, por toda su carrera, el que ofrece hacer un viage todos los meses. Si alguna persona tuviere que conducir algunos géneros a los lugares referidos acuda al mesón de Segovia, que está en la calle del Carmen, donde será su paradero, y en quanto a los portes hará quanta equidad sea posible».

Poques notícies d'**Alcanar**, Münzer diu, «tras dos leguas por la ribera, pasamos junto a la antiquísima ciudad de Tortosa; pero por causa de haber peste no entramos en ella, y picando a los caballos y por una extensa y desierta llanura, nos dirigimos a Alcanar, que está a unos seis mil pasos de la ciudad mencionada». Cock diu que és un «pueblo de cien casas», i després cap el riu Sénia, que potser es passa pel pont dels Estretets.

Camins de València. Pedro Martín de López.
 Mapa de España y Portugal (Madrid, 1852).

Per terres de València

Hi ha dos maneres d'anar d'anar cap a València després de deixar Catalunya, la medieval i la de la carretera nova del segle divuit. La primera, vestida sobre la romana via Augusta, passa per l'interior, per Sant Mateu, Cabanes i cap a Castelló. La segona costreja, per Vinaròs, Benicarló, Torreblanca i Castelló, on les dues rutes es trobem per dirigir-se a València.

El Camí Real medieval a València	
Riu Sénia	La Salsadella
Els Hostalets	Coves de Vinromà
Riu Sérvol	Cabanes
Traiguera	La Pobla Tornesa
La Jana	Borriol
Riu Sec	Castelló de la Plana
Sant Mateu	

Hem deixat el riu Sénia enrere i les cases catalanes dels Hostalets per continuar pel camí «pedregós i molt dur, enmig d'una zona molt ben cultivada, fèrtil en blat, vi i romaní» que havien fet servir els romans. Per les cases valencianes dels **Hostalets**, i a quatre passes el barranc del riu Sérvol a gual, i ningú no es queixa en baixar «casi siempre sin agua». Plana rodejada de muntanyes, com un corredor feraç cap a Cabanes, i que serpenteja entre turons, entrebancat per barrancs i xaragalls, enmig de pobles defensats amb muralles.

Segle setze, i seguim al viatger Cock, que ha travessat el riu Sénia, «habiendo caminado otra legua de mal camino, acabé la segunda por entre las viñas de **Traiguera**, villa puesta en un collado no muy alto, muy alegre, de cuatrocientos vecinos poco más o menos. Pasado Traiguera, villa, fui poco a poco subiendo hasta venir a la vista de la Jana, pueblo de docientos vecinos, y adelante pasando por un rio seco que se cresce mucho con tempestades por los muchos arroyos que en él entran de las sierras en derredor, vine por la tarde en Sant Mateu, villa». Notem que el santuari de la Verge de la Salut de Traiguera, no és poca cosa, que s'hi acosten reis, perquè un dia dos pastors hi troben una verge, aigua miraculosa a doll, pels que ho demanen. *A la Font de la Salut, hi ha una ermita molt guapeta, que allí van els catalans a gastar-se la pesseta.* Al costat, **la Jana**, castell petit, edifici de senyors, sòlida mansió de la via Augusta que es deia *Intibilis*, oliveres i cap a l'ample riu Sec, pedres i sorra sense soroll de l'aigua.

Viatgers del segle setze passen per **Sant Mateu** i tots admiren la fortificació del *pulcrum castellum*, la millor vila de la zona, amb sis-cents veïns, fortes i antigues muralles, i Cuelbis senyala que hi ha «muchos cavalleros y hidalgos como lo muestran las casas y palacios que tiene. Ay aquí una plaza hermosa, ancha y harta larga». Acostem-nos a *Sancti Mathei*, per les coses que varen veure els ulls d'aquests forasters enmig del grapat de cases i carrers estrets tancats per una muralla i vuit portes per entra-hi. Esglésies gòtiques i convent de monges, el forn benefici de la Universitat, el sot obscur de la presó, també sense llum el carreró dels jueus, el rentador de les senyores, i arribats a la plaça, la font del Pla, i els porxos on la gent parla, resso de vells que no escolten. Però, què hi ha dels *cavalleros* i *hidalgos*! doncs bells edificis que recorden el benefici secular del treball de la terra i de la preuada llana que

va a Itàlia, calaix que els engreixava, i la casa Vil·lores de façana recargolada, palau renaixentista, però d'origen medieval, que aquí hi vivien mercaders, i un dia, de pas, i va ser l'any 1632, hi fa nit el rei Felip IV. Trobaràs a la vora dos palaus veïns, el dels Borrull i el de la Cort Nova, diuen que és una mostra del gòtic civil, i és civil perquè aquí no pagaven els capellans. Pels carrers hi trobo atrotinats casalots que esperen sentència, junt amb cases populars d'un alt, portes de dovelles, llindes de fusta que un rei va prohibir i no va arribar la notícia, recons sense nom. Però el que recordarien els viatgers antics, perquè els temps no hi ha passat, el trobaràs carrer de Barcelona enllà, un llarg pany de muralla sobre un xaragall que només ressona quan plou de veritat i que un pont et deixa travessar. Acabo aquesta llarga nota turística, d'enamorat de les pedres, ordenant el viatge als també seduïts, i deixo la vila per camps, sud enllà, sota la teulada, a llevant, de la Mare de Deu dels Àngels.

Els que passen per la **Salsadella** el segle setze diuen que és un llogaret de 250 veïns, «cercado de muros y muchas arboledas», i les vinyes, de les que en treuen «vins bons i econòmics». Ara pots caminar pels carrers estrets sota l'església, el record de la muralla en el portal de la Bassa i el de les Coves, per anar cap a on anem. Encimellada, la població antiga de les **Coves de Vinromà**, sobre una roca, i a sota el barranc de Sant Miquel ple de molins de farina, ara pedres solitàries, inútils sota el sol. La coneixen alguns viatgers medievals, Cuelbis diu que és poble de molts moriscos; Cock que té vuitanta veïns dalt d'un turó al costat d'una bonica església; Joly, que només hi ha persones inútils, però Willughby hi troba gran quantitat de baladres amb flors vermelles. Carrers que pugen i baixen, estrets, llargs, tancats dins una muralla, i lo Portalet, que diuen, per entrar-hi. Cases pageses d'arcs rodons, contraforts

de la casa de les Senyorettes, i a quatre passes una paret, el cingle de la Moreria, que ajuda quan lo albornès s'esvera, i les coves antigues de segles, amb miracle i tot.

A **Cabanes**, els viatgers dinen i dormen en aquesta població que ara recorda el passat en pedres de la muralla, cases gòtiques, la torre que vigila, i tantes portes adovellades, gastades, amb aquest aire de cosa vençuda, com els carrerons on viuen. Arriba la **Pobla Tornesa**, «lugarçillo de ocho o diez vecinos», insignificant. Comença el segle disset, Joly escriu. «A la dreta el país és dolent, estèril, muntanyós, i a l'esquerra hi ha el mar, on de tant en tant hi ha torres per descobrir els pirates que s'acosten en tot moment. Després segueix la Pobla, Borriol, Vila-real, pobles i viles tancades, amb merlets, i en general es tracta d'un sol carrer recte i llarg. Aquí comencen les muntanyes a desaparèixer i a les planes dels camps es respira un aire dolç de primavera, com és habitual en tot el regne de València. La terra es diu regalada, una de les més delicioses d'Espanya, situada entre el migdia i l'orient, al llarg del mar Mediterrani. Tota verda d'arbres, vinyes, herbes i conreus, la pluja hi cau poc, però s'ajuden amb aigua de les fonts, que condueixen per petits canals de maons fins als seus horts».

Borriol, ha nascut entre turons, els viatgers del segle setze diuen que és «habitada por los sarracenos»; «villa puesta al raíz de una sierra de cien vecinos, todos christianos nuevos»; «cuasi çercada de sierras y como metida en ellas de tal suerte que sólo hácia mediodía está abierta»; «un pueblo grande, blanco, puesto en un lugar muy alegre. Ay aquí vezinos los moriscos tantos quantos christianos viejos y más». Ruïnes de la Morería sota las del castell, i amb el riu Sec arribarem a Castelló de la Plana.

La carretera a València	
Riu Sénia	Vila-real
Riu Sérvol	Nules
Vinaròs	Xilxes
Riu Sec	Almenara
Benicarló	Riu Palància
Ermita de Sant Gregori	Murviedro (Sagunto)
Santa Magdalena de Pulpis	Ventes de Puçol
Alcalà de Xivert	Cartoixa d'Ara Christi
Torreblanca	Monestir del Puig
Venta de Sant Antoni o dels Frares	Massamagrell
Venta de la Senieta	Venta de l'Emperador
Oropesa	Albalat dels Sorells
Benicàssim	Cases de Bàrcena
Castelló de la Plana	Tavernes Blanques
Riu Millars	Monestir de Sant Miquel dels Reis
Pont de Santa Quitèria	València

El trajecte medieval deixa pas a la nova carretera ordenada pel rei Carlos III, que resseguirà la costa de Vinaròs a Castelló de la Plana i passa per llogarets que fins aquell moment eren ben poca cosa. Notem que la desviació per la zona marítima segueix la mateixa idea que duu aleshores a desviar, per interès econòmic, el Camí Real que anava de Barcelona a Girona per l'interior, cap a la costa de Mataró. Tal vegada per l'interès de connectar la mercantil Vinaròs, perquè el territori interior, que era de trànsit més fàcil per fer-hi la nova carretera, era dedicat al mon pagès.

Amb el riu Sénia a l'esquena, que hem travessat, «división del principado de Cataluña y el Reino de Valencia, que tiene un puente construido por nuestro augusto rey Carlos IV en 1793», aviat el barranc del riu Sérvol i les cases de **Vinaròs**, asset-

jament dels pirates barbarescos, torre de guaita per avisar del perill, i port famós per la història, que aquí l'any 1599 hi va desembarcar la reina Margarida d'Àustria, muller de Felipe III, rei que va ordenar l'expulsió dels moriscos d'Espanya el 1609 cap a terres africanes, i uns quinze mil deixen la península en aquest port. Whittington, «a mesura que ens acostàvem a la població de Vinaròs, el camp es tornava extremadament ric, i prop de la ciutat és un jardí perfecte. Les vinyes, el cànem, el blat, etc., estan plantats amb la més gran regularitat i es barregen amb figueres, palmeres i altres arbres. Tots els pagesos estaven ocupats treballant, podant, fent tasques de jardineria, i regant els camps, i tot això prop del mar també. L'hostal de Vinaròs és gran i el porta un italià».

Tres viatgers, Conca, Humbolt i Laborde hi passen, «exerceix un tràfic lloable i beneficis amb els seus preuats vins amb el Nou Món. Tot el territori intermedi està excel·lentment cultivat i produeix també una gran quantitat de blat, oli, garrofes i tota mena de fruites»; «tiene también un puerto pequeño, pero tan malo que, cuando hace un poco de viento, los barcos no pueden cargar y descargar a causa de las olas»; «conserva algunos restos de sus murallas; las calles están pavimentadas de pedernales puntiagudos, y carece de buenos edificios. Tiene una iglesia parroquial, adornada con pilastras de mármol, dos conventos de franciscanos y agustinos, un hospital, un capitán del puerto, y una población de cerca de 9.000 almas, incluso los pescadores. Tiene un astillero en que solo se construyen barcos de 30, 40 o 50 toneladas. La costa está cubierta de chalupas y embarcaciones menores, aunque ni hay puerto ni rada, sino solo una playa descubierta. El ramo principal de exportación es el aguardiente». Drassanes per construir barcos, però no era port. Espinalt diu que «su rada está defendida por una fortaleza guarnecida de arti-

lleria, tiene bastante profundidad para embarcaciones de grueso porte, hay buenos almacenes para la custodia de los géneros de embarco y desembarco, y el principal tráfico de sus naturales es el del arroz, pesquería, y saca de vino. Se coge bastante trigo, cebada, aceyte, algarroba, arroz, y mucho vino.»

Pel barranc del riu Sec entrem a **Benicarló**, un que hi passa el segle setze diu que és un llogaret mínim habitat sobretot per pescadors, i parla de «los muchos vinos que crían sus comarcas», i això va anar a més, convertint-se en una gran riquesa. Beramendi diu que hi ha tres-cents veïns, «abunda en frutos, pero principalmente en vinos, que extrañen para varios puertos del norte con abundancia»; Boada, «villa capaz y abundante, con varias casas de ingleses en tiempo de paz, tierra de mucho vino, llevándose la mayor parte para Bodeos; Laborde, «pequeña villa situada cerca del mar, en una campiña rica y abundante, que se riega con norias, está rodeada de murallas, con foso, antiguo castillo y arrabales, tiene quatro calles buenas, las casas de mal aspecto en medio de la riqueza de su territorio». A mitjan segle dinou, Ford explica que, «amb 6.000 habitants, és una ciutat emmurallada, amb un castell en runes i una mena de port pesquer anomenat el Grao, però és pobra com la majoria d'aquestes ciutats, enmig de l'abundància, i en ser residència de pagesos pobres, els carrers són com corrals de granja». Ara tot és modern, i els carrers nets, però obriràs els ulls davant el colossal edifici de l'església de Sant Bartomeu, barroca, de quan els negocis anaven be, i les columnes salomòniques, amables, espiral al cel.

Escoltem els viatgers. Swinburne, «de Benicarló varem passar per un camí molt pedregós, alternant entre la costa o pujant per muntanyes rocoses i salvatges»; Peyron, «el camí passa a prop del mar, i està envoltat de muntanyes molt altes, cobertes de pins, garrofers i altres arbustos, tot és verd i en-

cantador»; Bourgoing, «els camins pedregosos acompanyen fins a Alcalà de Xivert». Trobar l'ermita de Sant Gregori, seguir per la terra plana que ha obert la rambla d'Alcalà entre altes serres, cap a Santa Magdalena de Pulpis, poca cosa, la ruïna d'un castell a les muntanyes, una església.

Medieval assentament cristià d'**Alcalà**, assalts de pirates, i guerres cristianes, castell que canvia de mans, i quan a finals del segle divuit hi passen viatgers anglesos hi troben cinc-cents veïns, «pertany als cavallers de Montesa, que nomenen els magistrats i reclamen els delmes». Laborde diu que Alcalà de Xivert és vila «es pequeña, de mal piso, mal delineada, y mal construïda; las calles casi todas montuosas, estrechas y torcidas; las casas baxas y desagradables a la vista». Inglis, però, troba «una ciutat bonica, notable per una església magnífica i per la quantitat de clergues que té. El dinar a l'hostal no semblava gaire atractiu, la sopa coberta d'oli i l'estofat perfumat amb all, així que vaig preferir passejar pel poble i menjar una llesca de pa». I Corneille –aquests francesos– ho veu tot negre, «un poble mal situat, amb cases baixes i fosques, carrers estrets i tortuosos, tristos a la mirada. Els tres mil habitants no coneixen altra ciència que la de gratar la terra, no tenen cap altre plaer que guardar les collites, ni cap altra esperança que deixar als seus fills el camp que han heretat i les antigues doctrines d'agricultura que es guarden de modificar».

Torreblanca, prop del mar, té una història tràgica, i és que l'any 1397 els pirates barbarescos saquegen la població i s'enduen les joies de l'església i les sagrades formes amb la custòdia. Però els va sortir malament la jugada, aquesta vegada, que el Martí d'Aragó, comptant amb el suport del papa Benet XIII, organitza una creuada contra la ciutat del nord d'Àfrica d'on varen sortir els malfactors, l'assetgen, la incendien, maten més de mil musulmans, deslliuren uns tres-cents preso-

ners i recuperen les sagrades formes i la custòdia. De tota manera el llogaret va quedar desert fins que el 1576 el bisbe de Tortosa hi envia 38 famílies a ocupar les cases i cultivar les terres. Torreblanca és un lloc petit i pobre que no mereix cap atenció dels que hi passen, i l'any 1786 Townsend diu que era en decadència. El camí segueix cap a dos establiments de servei, la Venta de Sant Antoni o dels Frares, i la de la Senieta.

Trobarà el viatger un castell sobre un turó i el camí a l'ombra, amb grosses muntanyes a la dreta, és **Oropesa**, veïnat de cases sota la fortalesa, assetjat per mar, i aquí totes les guerres hi fan forat i sang. Camí entrebancat, costerut i precari, l'any 1793 Beramendi el pateix, «todo malísimo camino, a media legua se empiezan a bajar las cuestras llamadas de Oropesa, que es el peor que se puede imaginar de solitario, y expuesto a causa de tener a un lado al mar que baña la falda del monte por cuya encima va el camino. Sigue siempre el mal camino, y a tres horas se pasa por Castelló de la Plana», abans, però, un altre indret habitat.

A **Benicàssim**, no hi ha res de res, les restes d'un castell dalt la muntanya, i només un hostel. L'any 1761 arriba Baena, «a la hostería llamada las Casas de Villacasio que hay cuatro leguas y está a la orilla del mar, donde dormí. Aquí suelen desembarcar los moros». Per fer l'entorn més atractiu, poc després hi aixequen una església de nova planta, però no dóna el resultat esperat i l'indret continua sense gent. L'any 1811 hi passa Locker, i diu que és «un petit llogaret amb un únic hostel, que Laborde considera un dels pitjors d'Espanya. Però, tot i així, varem decidir entrar-hi. L'hostel de Benicàssim pot servir com un exemple representatiu dels hostals de baixa qualitat a Espanya». Més endavant hi ha la crònica de la seva curiosa estada.

Aquí perden totes les guerres, la de les Germanies, la de

Succesió, la de la Independència, **Castelló**, una ciutat pròspera el segle divuit, que tothom ho diu, dels que hi passen. Colmenar, «situada molt avantatjosament i envoltada de jardins plens de fruites exquisides»; Ponz, «a media legua del mar, con una acequia del rio se riega su huerta, que es llana, dilatada, y produce seda, cáñamo en abundancia, excelente para velas de navíos, en que regularmente se consume, en los secanos trigo, cebada, aceyte, legumbres»; Conca, «habitada per 15.000 persones, una població en constant creixement, gràcies a la indústria de les seves manufactures i a la fertilitat del seu sòl ben cultivat, que produeix en abundància tota mena de collites de fruites i verdures»; Laborde, «villa rica por el número y variedad de las producciones de su territorio; más de 1.200 personas se emplean en manufacturar el cáñamo». Treballant tots, doncs.

Es travessa el **riu Millars** per dos ponts, un de gòtic de vuit arcs, del segle tretze, exemplar únic que al llarg dels segles ha estat restaurat després del mal de l'aigua, dit de Santa Quitèria per l'ermita del costat. I el pont obrat arran la carretera nova. Explica Alexandre de Laborde, «se pasa el Millars por un puente magnífico de piedra de sillería, con bancos a ciertas distancias, y a los extremos dos óvalos donde hay quatro inscripciones en mármol negro, que recuerdan haberse construido en 1790, a expensas de algunas villas del reyno de València que se nombran». Conca parla d'un «pont superb i magnífic de tretze arcs sota la direcció de l'arquitecte valencià Don Bartomeu Ribelles per creuar el riu Millars i el torrent dit la Rambla de la Viuda, que es troben en el mateix llit».

Un indret antic, del segle tretze, que l'ordena el rei Jaume I, amb un hospital per pobres i rodamons. Henri Corneille escriu, «va ser durant molt de temps només un castell de plaer construït per Jaume I l'any 1270, es deia Palau-real. El castell

es va envoltar d'un poblet, el poblet es va convertir en vila, la vila en ciutat, i aleshores va ser **Vila-real**». El segle setze era reconegut, Bronseval fa estada a l'hostal del Pez; Cock diu que té 500 veïns, «en una llanura muy fértil de todas las cosas»; i Cuelbis que és una ciutat «cercada de muy buenos muros, tiene mucha artillería por el miedo que tienen los vezinos de los moros, siendo muy cercano de la marina, media legua o más apartado». Temps de guerra, i tot en runes. Ho expliquen alguns viatgers temps després: «conserva algunos restos de sus antiguas murallas, y las fortificaciones que defendían sus cercanías; sus puertas son modernas, aunque en el sitio de las antiguas»; «va ser terriblement saquejada pels exèrcits de Felipe V»; «una ciutat totalment moderna, no hi vàrem trobar res de l'antiga, saquejada i destruïda el 1706 per les tropes de Felipe V, i tots els edificis actuals daten del segle passat», el divuit.

Nules medieval, diu Cock que és «una villeta muy alegre para ver, cuadrada, con seis torres en cada cuadra puestas en iguales distancias la una de la otra», un castell i fortes muralles. Segle divuit, magnífica «plana de Nules, que s'estén fins al mar i on les moreres, la vinya, l'olivera i fins i tot la palmera creixen, prosperen i es multipliquen d'una manera prodigiosa», també blat, garrofes, verdures. De la Cruz, «de bastante población; que tiene dos arcos, uno a la entrada, a manera de castillo, y otro a la salida; todo lo que incluyen dichos arcos, con la población de los lados, esta murado. También tiene bastantes casas fuera del muro». Laborde, «está cercada de murallas con torres, y tiene quatro puertas, sus calles son estrechas pero rectas; y las casas de mala apariencia. Tiene una iglesia parroquial, un convento de carmelitas descalzos, otro de religiosas carmelitas, un hospital, un alcalde mayor, y una población de cerca de 3.400 habitantes. La entrada es por

un arrabal que tiene una hermosa calle, y la salida por otro, en que está el convento de carmelitas». No queda res d'aquest passat, pedres del castell dalt d'un turó sobre Vilavella, però Madoz a mitjan segle dinou ja ho anuncia, «se halla cerrada con buenos muros de tapia recompuestos en la última guerra [carlista], si bien actualmente se encuentran en estado ruinoso; forman un cuadro defendido por 26 torreones de cal y canto y sólida construcción que flanquean las cortinas. Tiene 4 puertas, 2 de ellas principales, defendidas por 2 torreones más salientes que los demás, y las otras están abiertas en los flancos de sus respectivos torreones». Si passes per aquest país cal acostar-se al veïnat de Mascarell, a quatre passes, on podràs veure com eren abans aquests llogarets mínims, la muralla sencera, les portes i les torres.

Per **Xilxes** i **Almenara**, el segle disset Willughby diu que hi passa, i el divuit tothom en fa esment en silenci, però Boada de las Costas, que acompanya al rei Carlos IV diu, «Xilxes, lugar reducido, con buena cosecha de seda. Almenara, villa regular, y de medianas conveniencias». Una gran plana rica de conreus, endavant, i s'acosta una muntanya singular, hi arribarem, però abans el riu Palància, un barranc que s'ha de creuar a gual, «aunque de poca agua, riega su campiña, la qual es bastante fértil», i quan plou ningú no l'atura. L'any 1599 hi passa Diego Cuelbis, «La población nueva está agora al pie de la montaña. El arrabal de San Salvador es poco departado de la ciudad en que ordinario posa la gente que passa este camino, hay aquí muchas posadas tavernas». Ha arribat a la ciutat de **Murviedro** sota un turó encimat i al damunt les ruïnes de la romana Sagunto, que hi han estat ibèrics assetjats, romans civilitzats, selvatges germànics. Pedres a troços hi troben les tribus aràbiques, i dels *murs vells* neix el nom de la ciutat.

A finals del segle divuit hi passen alguns viatgers, i expli-

quen el que hi ha. Henry Swinburne, «La llarga línia de torres al turó de Murviedro (abans la fidelíssima Saguntum) s'endinsa cap al mar, des de la serralada que corre paral·lela a la costa, i divideix la vall d'Almenara de la de València. Vàrem fer una aturada a Murviedro per contemplar les ruïnes d'una ciutat tan celebrada i fer dibuixos dels seus vestigis més notables. La ciutat actual és molt considerable. Joseph Towsend, «és una ciutat important que té 5.126 habitants, que no coneixen les manufactures i depenen completament dels productes de la terra per a subsistir. El comerç de la ciutat es basa principalment en oli, panses, vi i brandi. El vi és delicat i no és gens car. Antonio Conca, «quan es descobreix Murviedro, ràpidament es presenten davant, mostrant-se de forma solemne, els orgullosos i majestuosos vestigis de l'antiga Sagunt. Murviedro gaudeix d'una situació preciosa i està habitada per 7.000 persones, que coneixen molt bé la indústria i saben aprofitar les produccions naturals del seu territori. Aquestes són les mateixes que a la plana de València: seda, oli, cànem, vi negre i moscatell en abundància.

Manuel de Cuendias l'any 1848, en temps romàntics, troba «les runes de Sagunt, alguns pilons de pedres a la muntanya on antigament s'alçava la superba ciutat que va desafiar el poder dels romans. Murviedro només ha conservat de l'antiga Sagunt una ombra d'amfiteatre i algunes pedres d'un circ mig enfosquides sota construccions modernes». Inspiració de Luís Carrillo,

*Ya (¿qué no allana el tiempo?) derribada
creces llanto a Sagunto; niega vella
la yedra, huésped que se abraza en ella,
o ella se esconde en ella de afrentada.*

Adolphe de Bourgoing, l'any 1833 escriu un elogi de l'horta valenciana, alqueries i barraques, resum de totes les paraules que l'hi dediquen tants viatgers. «En deixar Murviedro i a mesura que s'aproxima a València, els pobles es multipliquen per tots costats, blancs o daurats, com les viles d'Itàlia, a la plana ample enmig de valls fresques i ombrejades, sobre les muntanyes que, desbrossades, despullades de plantes i arbus-tos inútils, conreades fins al cim, estan cobertes d'oliveres i fi-gueres. Les terres les aguanten uns murs, i sembla que siguin jardins aeris protegits per moltes terrasses. Els pobles de Far-nals, Massamagrell, l'Emperador, Albalat, Tavernes, tots rics, poblats, construïts amb opulència, travessats per una carrete-ra admirable, us porten fins al Guadalaviar, sobre el que hi ha cinc ponts que donen entrada a València. Si haguéssiu viscut a l'Horta de València, el país més fèrtil d'Espanya, el més deli-cios d'Europa; si haguéssiu respirat aquest aire tan pur, tan suau; si els vostres ulls s'haguessin acostumat a aquesta ver-dor fresca i de tons variats; si us haguéssiu habituat a veure el luxe de vegetació d'aquestes planes contínuament regades per l'aigua pura, extreta del Xúquer i el Guadalaviar; si haguéssiu vist aquesta quantitat de palmeres cobertes de dàtils daurats, al mig d'aquests camps que produeixen tot l'any melons monstruosos i llegums exquisits; si al vespre us haguéssiu embriagat d'aquest aire perfumat de llimoners i tarongers sempre coberts de flors i fruits, llavors hauríeu volgut néixer a l'Horta, viure-hi i no sortir-ne mai».

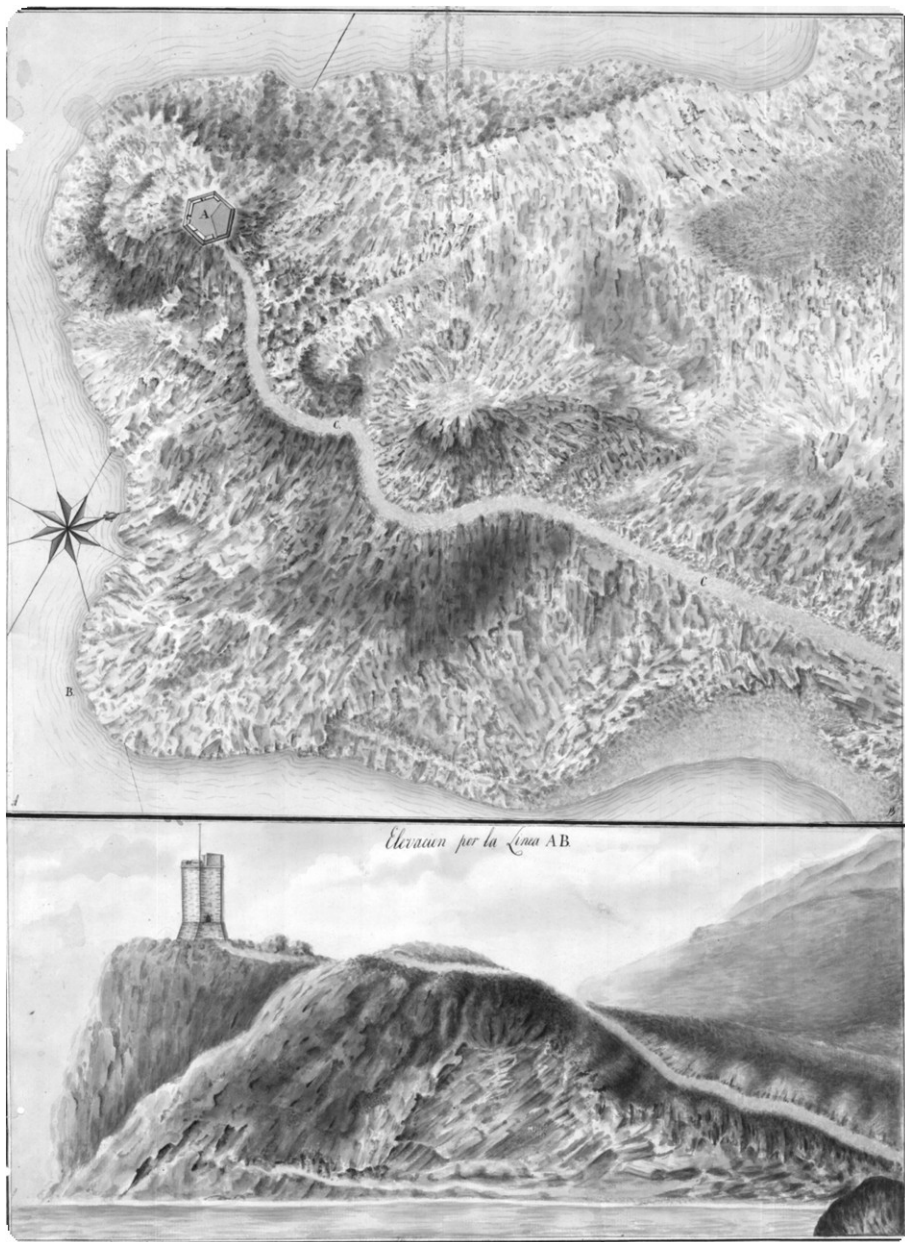
Carretera recte cap a les Ventes de Puçol, «consisten en una série de casas muy largas sobre la derecha, y sobre la iz-quierda, a corta distancia se halla dicho lugar de Puçol». La cartoixa medieval d'Ara Christi, al davant el monestir de San-ta Maria del Puig. Escriu Laborde l'any 1803, «está en una lla-nura rodeado de montañas, y tiene un magnífico convento de

mercenarios, una iglesia parroquial, un hospital, una plaza con fuente, y una población de 300 familias, a cerca de 1.500 habitantes». Puja al turó del castell desfet, ampla mirada a la terra valenciana, el mar i la muntanya.

Per Massamagrell, «lugar largo y angosto», els viatgers hi passen de llarg, silenci, i cap a la Venta de l'Emperador, un antic establiment del Camí Real, que cap a l'any 1760 el ric comerciant valencià Agustín Emperador hi aixeca una fàbrica d'aiguardent, tallers per a teixir, vivendes, una ermita i el seu palau, amb una torre quadrada que un gravat d'època ensenya magnífica, i amb rellotge de sol. Quan comença el segle dinou hi viuen quaranta famílies, el carnisser, el forner, el mestre, un galledaire, un espardenyer, pagesos i jornalers.

Llogaret d'Albalat dels Sorells, «es pueblo regular, llevando la fama de los mejores melones del Reyno de Valencia»; les Cases de Bàrcena, «en línea a la orilla del Camino Real»; Tavernes Blanques, silenci dels que hi passen; el monestir de Sant Miquel dels Reis va ser de cistercencs i després de jerònims, amb els anys creix amb construccions i «una iglesia muy rica y primorosa», Antonio Conca escriu que «no es pot imaginar un horitzó més bell, frondós i alegre que el que es descobreix des de dalt d'aquest edifici», y Desbarolles el 1862 diu «que abans era l'Escorial d'Espanya».

Arribaran, els que han sortit de Barcelona, dies i nits per la carretera nova, ponts i barrancs solitaris, pagesos a la vinya, llogarets, pobles, ciutats, a cavall i a peu, per hostals, la por a pirates i bandolers, a València.

Torre de San Julián (Escombreras de Cartagena). Ministerio de Defensa de España.

Moros a la costa i lladres a la terra

La costa del Camí Real que seguim va patir al llarg dels segles els assalts dels barcos que des del nord d'Àfrica s'acosten a robar a les poblacions, i a segrestar persones per fer-les esclaves. Un negoci enorme, perquè es demanaven xifres crescudes per alliberar-los, i deriva en una gran activitat mercantil al voltant del pagament dels rescats. Cuelbis, en passar per Benifallet l'any 1599, troba una «compañía de los esclavos christianos que entonces venieron de Africa librados por el Santo Officio de La Trinidad, que cuentan muchas maravillas».

Bronseval passa per aquest país l'any 1533 i li fan saber les precaucions que cal tenir en compte. «Nuestro anfitrión se esforzó con diligencia en advertirnos que tuviésemos cuidado con los moros de África, que por aquellos días pirateaban en torno a València y con bastante frecuencia a muchos les producían daños en abundancia, avanzamos hasta llegar a una villa llamada Nules, en la que fuimos tratados bien. En ese camino vimos localidades completamente destruidas, pues los moros africanos con bastante frecuencia saquean esta región. Por eso codiciaban estos lugares campestres, pero no las villas fuertes».

Els pirates, l'any 1543 varen cremar gairebé tot Palamós al mig d'una orgia de sang, i el notari Brugarol explica el que va veure l'endemà de la marxa. Tots els habitants que s'havien quedat varen ser assassinats, amb el cap tallat, cremats, un home estava enfilat en un pal, cuinat a foc amb la intenció de menjar-se'l. Mort i destrucció arreu, escriu el notari, «no hi

ha cor de cristià que no plori gotes de sang». Caverel s'enfila pel camí del Garraf l'any 1582 i parla del «perill dels moros, que s'amagaven en les muntanyes inaccessibles des de les que escometien els que passaven i a vegades els llogarets veïns». Dius que les del coll de Balaguer «són perilloses pels moros que, amagats en llocs inaccessibles, vigilen el que passa als camins per sorprendre els passatgers». A l'Arxiu de la Corona d'Aragó es conserva una documentació de gran interès que explica la gran quantitat de «incursiones de los piratas y moros de Berbería», i les gestions que calia fer per pagar els rescats.

Cuelbis l'any 1599 camina pels llogarets valencians. «Vila-real, ciudad pequeña cercada de muy buenos muros, tiene mucha artillería por el miedo que tienen los vezinos de los moros, siendo muy cercano de la marina, media legua o más apartado. No es siempre seguro de passar este camino por que suelen algunas vezes llegar las fustas y galeotas del enemigo, de los moros, y hechar pie en la tierra, robar ganado, hombres y todo lo que encuentran». Diu que el camí, als entorns del Perelló, és molt aventurat, «por las fustas y galeotas de los moros de Barbaria hechando pie a tierra y robando y saltando a escondidas todo que encuentran en el camino assi de las bestias ganados como de los hombres».

El 1603, Barthelemy Joly escriu el que veu i el que l'hi han explicat de les batudes que fan els pirates en les poblacions a poca distància de la mar. Passa per «l'Hospitalet, un lloc arruïnat pels moros de la Berberia i ara refet i situat en un estat raonable de defenses. Des d'aquí varem passar per un punt de muntanya anomenat coll de Balaguer, que és un dels passos més perillosos d'Espanya a causa dels moros que venen de la Berberia i que s'amaguen en els seus bergantins de dia, i de nit baixen a terra en silenci en grups de dos o tres-

cents i sorprenen les viles i cacen tot el que troben, homes, dones i nens, i en marxar calen foc arreu. Des d'allà vàrem passar al Perelló, una vila de l'abadia de Santa Creu, que ha estat presa, tornada a prendre, i cremada pels moros, com totes les que hi ha en aquesta costa».

Amb tants perills certs, la gent es va desplaçar cap els nuclis habitatats de l'interior, llogarets que s'han de defensar tancant-se dins de muralles, per intentar evitar les ràtzies. Tota la costa catalana i la valenciana varen patir el mateix perill, i els que s'atrevien a residir vora mar ho feien en masies fortificades. Se'n conserven moltes en tot el territori costaner, de gent que davant dels perills els enfronten dins de sòlides cases de pedra, reforçades amb torres. Ca l'Amell i Can Planes a Sitges; el Mas del Francàs al Vendrell; el Mas Cusidor i el d'en Grimau a Tarragona; la Miquelina a Creixell: el Mas Carboners a Vila-seca. Uns quants noms, el que queda del paisatge antic, però n'hi havia moltes més.

Torres i fortificacions a la costa		
Torre a l'estany del Remolar	Viladecans	D
Torre de Cap de Riu (s.XV)	Gavà	D
Torre de la Guarda o Barona (1583)	Castelldefels	
Torre Moruna	Castelldefels	R
Torre de Garraf (s.XV)	Sitges	
Castell de Garraf	Sitges	R
Castellot de Campdàsens (s.XVI)	Sitges	R
Torre de Sant Gervasi o Adarró (s.XIV)	Vilanova i la Geltrú	D
Torre de Berà	Roda de Berà	
Torre de la vila (s.XIII)	Torredembarra	
Castell (s.XVI)	Torredembarra	
Castell	Altafulla	
Castell de Tamarit (s.XII)	Tarragona	

Torre de Tamarit (1051)	Tarragona	
Torre d'en Segur	Tarragona	
Torre de la Mora (s.XVI)	Tarragona	
Torre de Virgili (s.XVI)	Vila-seca	
Torre Nova (s.XVI)	Salou	R
Torre Vella (s.XVI)	Salou	
Torre del Port o dels Moros (s.XVII)	Cambrils	
Castell de Miramar	Mont-roig del Camp	D
Hospital del Coll de Balaguer	Vandellós	
Torre de Penyals (s.XVI)	Vandellós	
Fort del coll de Balaguer (1719-1813)	Vandellós	D
Torre del Torn	Vandellós	R
Torre de Sant Jordi d'Alfama o de Salim	l'Ametlla de Mar	R
Torre de la Merla	l'Ametlla de Mar	D
Torre de l'Aguila	l'Ampolla	R
Torre de Cap Roig	l'Ampolla	D
Castell (s.XVI)	Amposta	R
Torre de Sant Joan (s.XVI)	Alfacs	R
Torre Guardiola (s.XVI)	La Ràpita	
Torre	La Ràpita	D
Torre de Codonyol (s.XVI)	Alcanar	D
Torre de Moralla	Alcanar	
Torre Sòl de Riu o de Vinaròs	Vinaròs	
Torre Badú (s.XV)	Peñíscola	
Torre Nova de Cap d'Irta	Peñíscola	R
Torre de Sant Benet i Santa Llúcia	Alcalà de Xibert	D
Torre de Cap i Corb (s.XV)	Alcalà de Xibert	
Torre Ebrí o d'Alcòsobre (s.XVI)	Alcòsobre	
Torre Nova	Torreblanca	D
Torre de Torreblanca (s.XVII)	Torreblanca	
Torre de la Sal (s.XV)	Cabanes	
Torre del Carmelet (s.XV)	Cabanes	
Torre del Carme (s.XV)	Cabanes	
Torre dels Gats o Falcó (s.XV)	Cabanes	
Torre del Rei (s.XV)	Oropesa	

Torre de la Cordá, Barranc o Renegada	Oropesa del Mar	
Torre Colomera (s.XVI)	Oropesa del Mar	
Torre de San Julián	Oropesa del Mar	D
Torre de San Vicent o de Benicàssim	Benicàssim	
Torre de Pinaret o de Castelló	Castelló de la Plana	D
Torre d'Almassora	Borriana	D
Torre de la Mar o de Borriana (s.XVI)	Borriana	
Torre de Beniesma o Moncófar o Nova	Moncofa	R
Torre d'Almardà	Almenara	D
Torre del Cap de Canet	Canet d'en Berenguer	D
Torre del Grau Vell (s.XVI)	Sagunto	
Torre Vigia o del Puig (s.XVI)	El Puig de Santa Maria	
D: desapareguda. R: ruïnes.		

Pirates arreu, i l'any 1528 les Corts de Monzó decideixen la construcció de defenses litorals a través d'una xarxa de torres de guaita fortificades, i l'establiment d'una guàrdia costanera a cavall. Moltes les construïran després de l'any 1566, arran l'ordre de Felip II de bastir una xarxa pública, i són notables, al llarg del territori les restes que hi han deixat, edificades vora la platja o sobre els turons de la costa, que, comunicades entre elles per senyals de foc, vigilen i prevenen d'atacs quan a l'horitzó s'acosta algun barco sospitós. Presència constant que capten l'interès dels viatgers per la gran quantitat que n'hi ha. Torres aïllades al costat del mar, d'un riu, davant un llogaret, dalt d'algun turó, proveïdes de canons, i també alguna fortificació més potent. Joly explica com actuaven en cas de perill. «Al llarg de les costes arreu hi ha torres de vigilància, talaies guardades de dia i nit. Totes les nits cada una encén un foc i quan n'hi ha dos és la senyal que hi ha moros. De dia fan una fumera espessa donant la senyal de torre en torre i en un instant arriba de Cartagena a Narbona. A cada torre s'hi puja

per una escala que es retira des de dalt, de tal manera que els moros, que no tenen canons, no s'acosten ni els hi poden fer cap mal».

De l'amplada del problema ens informen unes anotacions al *Dietari de la Generalitat de Catalunya* del dia 25 de juny de l'any 1595. «En aquest die és presentada als senyors deputats, en son consistori, la supplicació del tenor següent: Molt il·lustres senyors, les universitats de Reus, Vilaseca, lo Mas Ricart y la Canonja, ha moltíssims anys patexen grans vexacions y danys dels moros, turcs y corsaris que, recullint-se en lo port y cales de Salou y en les cales del coll de Balaguer, que.y són moltes, gran y molt capasses, donen sobre nosaltres, axí en la mar com en la terra, y.ns roben y captiven de ordinari y fan altres danys ynormes, com de tot se ha pres informacions per horde del excel·lentíssim senyor loctinent del rey, nostre senyor, y axí està vuy la major part de aquella terra herma o mal cultivada, y per la mar no.y ha qui gose negociar ni tractar, y encara que per moltes voltes, axí dites universitats com altres, sian acudits al senyor loctinent y a vostres senyories, fins avuy per nostres peccats no ha tingut effecte lo que.s desige y supplica, que és se efectue lo remey que.s donà en les últimes Corts de Monsó, de què la costa de aquest Principat fos defensada ab les fortalezes y torres necessàries, y com vuy les sobredites universitats hagen entès que el rey, nostre senyor, ha manat scriurer al senyor virey y a vostres senyories que se effectuen dites hobres y lo diner que per a dit effecte està destinat se emplee en ellas, com a personas tan gravades de dites vexacions nos han manat acudíssem a supplicar a vostres senyories sien servits procurar per tots los medis possibles que, effectuant-se com se té per cert se efectuarà dita hobra, se fortifique dita fortaleza de Salou y.s fassa una torra en la punta de la montanya de aquell, per deffensa de les cales

y à en aquella, y juntament se fassen les torres necessàries per a deffensa de les cales y ports y a en lo coll de Balaguer, del qual, com ne siam veïns, rebem de contínuo grans danys, per no dexar-nos tractar per mar ni per terra».

Una altre anotació, del 8 d'agost de 1595, «En aquest die és presentada en lo consistori dels senyors deputats la supplicació del tenor següent: Molt il·lustres senyors, encara que les universitats y poblats en lo Camp de Tarragona, coll de Balaguer y altres de la costa y marina de Cathalunya, haja molts anys continuen de supplicar, axí als vireys per sa magestat en aquest Principat com a vostres senyories y a sos predecessors, sien servits manar exequutar la real voluntat del rey, nostre senyor, y de la Cort General de dit Principat, quant en lo que toca a la defensa de la costa y marina sobredita, fortificant les fortalezes y manant edificar les torres que per a dita defensa són necessàries, per al qual en les últimes Corts de Monsó se senyalaren y designaren cent milia liures, fins avuy no haze tingut degut effecte, lo que és estat causa de què los turcs y cossaris continuen damnificar-nos, no dexant-nos conrear, captivant-nos y fent-nos tant grans y inormes danys, com per les informacions donades, axí a vostres senyories com a sa excel·lència, clarament tenen entès, y encara quatre dies ha han encativat en lo mig del coll de Balaguer, exint de les cales y en dit coll, una barca ab gent de la vila de Cambrils, y és cert que si dites fortalezes y torres no.s fan per defensa dels ports y cales tenim en dita costa, aniran los cossaris de contínuo augmentant los robos y danys nos fan, axí que, havent entès estos dies atràs les universitats de Cambrils, Vinyols y Tivissa que lo rey, nostre senyor, s'és servit manar scriurer a sa excel·lència y vostres senyories exequutassen la real voluntat y la de la Cort General, manant fer dita fortificació, nos han manat acudíssem a supplicar a vostres senyories sien servits

procurar per totes les vies possibles se exequite y se pose en obra dita fortificació, per a defensar-nos dels danys rebem, axí dels ports com de les cales hi ha en totes les costes que tenim vehines, de les quals rebem los majors danys, que estos últims captivats en dit coll són de la vila de Cambrils, y los que estan poblats en Tivissa ni podem conrear lo terme, ni valer d'ell, ni casi gosam exir sens notori perill de nostres cases, per ser tot lo coll en nostre terme y estar, com qui diu, a les portes de Alger, per lo qual, quant humilment podem, supplicam a vostres senyories, com emparo que són y refugi de Cathalunya, procuren rellevar-nos de tant grans perills, procurant se fassen torres en les cales y port y ha en dit coll y envers lo riu de Tortosa, a ont se enclouen ports y cales de gran ymportància, y la vila de Cambrils, particularment, supplica a vostres senyories que, attento per sa part ha acudit en tot lo que li és estat possible per a dita deffensa, y a ses costes té feta torra a la marina, la qual està ab alguna defensa encara que no és tal qual necessita fa grandíssims beneficis, salvant-nos sols lo tracte y comers de aquella vila, lo que és en útil de sa magestat y de aquesta casa, més encara se defensan vaxells que fugen dels moros se reparen en dita torra, e com dita vila no tinga possibilitat de posar la dita torra com convé, supplicam a vostres senyories, sien servits procurar se'ls fasse merçè de donar-los de les dites cent milia liures per una pessa grossa que per dita torra es necessària, puis tot lo demás tinga a son càrrec dita vila, lo qual además que serà un importantíssim y singularíssim servey de nostre senyor, les dites universitats ho rebran a particular merçè de vostres senyories».

El manuscrit d'Ambrosio Borsano de l'any 1685 és un document excepcional per saber coses de pirates i torres de defensa, en un temps de gram perill. «Caminando más adelante

en continuación de dicho camino a un cuarto de legua del dicho lugar y todo camino llano állase sobre de una eminencia una torre que se diçe la torre de Castell de Felis y es muy grande y está guarneçida con artilleria y dicha torre sirve por dar aviso a las demás torres así a la parte de Tarragona y a Monxuique sobre de Barcelona de las embarcaciones de moros que vienen a la costa de Garaf. [Sitges] está cercado de muralla y tiene artilleria para guardarse de los moros. [Tamarit] está cercada de muralla y tiene artilleria para guardarse de los moros. Pues una vez fue de los moros de noche saqueada y llevado muchos beçinos.

La torre antiquísima de Salou fué demolida del francés. Pero considerando el excelentísimo señor príncipe de Parma la necesidad que tenía aquel puerto de ser guardado hizo fabricar de nuevo otra torre mas arimado al puerto y no la acabó que la hizo acavar el excelentísimo señor duque de Bournonville y le formó guarnición de treinta hombres con un capitán de infantería española por gobernador.

[Coll de Balaguer] y a media legua del sobre dicho castillo a baxo a la orilla del mar está la torre del Torno toda arruinada y sin guarnición. Esta torre hera para los avisos de las demás torres de la costa por las embarcaciones de los moros y dicha torre la mantenía el lugar de Tibisa. En el sobre dicho coll de Balaguer como no hay guarnición a la dicha torre se ponen los moros en lo alto de la sierra y peñas y de allí descubren el camino a más legua de una parte y otra de levante y de poniente y a mediodia al mar y viniendo los pasajeros le salen al camino y los llevan cautivos a Arxel.

Baxando de dicho coll en seguimiento del camino caríl sobre dicho pasase tres barancos muy fondos a poco más de una legua de dicho coll y toda tierra disurta de bosques de pinos bordos y campos de pastos de ganados está la torre demolida

de Sant Jorge desviada de dicho camino a más de un cuarto de legua. Esta torre hera muy grande tenía artillería y la guarnición de un capitán con cuarenta hombres por tener recinto al redor della como una roca muy fuerte y vivienda para la guarnición y su capellán. Esta torre la mantenía los cavalleros de la orden Montesa de Sant Mateo en el reyno de Valencia y tiene sus rentas para mantener la guarnición y se la comen sin retificar la torre y es una cosa lastimosa que cada año nos llevan los moros cautivos de pasajeros y pastores pues hay dos leguas largísimas de tierra disierta por no tener de guarnición dicha torre.

A tres cuartos de legua de la sobre dicha torre de Sant Jorge a la parte de poniente állase otra torre redonda que se diçe la torre del Amella y a media legua mas adelante hay otra torre redonda que se diçe la torre del Aguila frente del lugar de Perellón y a media legua mas adelante de dicha torre állase otra torre redonda que se diçe la torre de Cap-Roig. En la parte donde estan situadas estas torres hai calas que suelen hir los moros y llevan cautivos los marineros y barcas que pasan y suben por el rio Ebro a Tortosa. A estas torres le mantiene guardia en tiempo de verano los de Tortosa y tiene cada una su artillería para defenderse de las calas y dar aviso a las demás torres de Cap de Rio y a la de Sant Juan a los Alfaxes».

Després de l'Ebre, «astá la torre redonda de Cap de Rio con artillería y guarnición de verano muy fuerte que da los avisos a las torres de la Costa de Mar que se a dicho ariva que son la de Cap Roch, la de la Aguila, la del Amella, la de Sant Jorge, la del Tormo, la del Salor, la de San Juan de los Alfaxes, la del Codoñol y la de Cap de Rio Cenia, que divide los reinos de Cataluña y de Valencia».

Després de la Ràpita, «está la torre cuadrada de Sant Juan situada sobre del puerto principal de los Alfaxes. Esta torre es

muy fuerte y con guarnición del rey y su artillería con un alférez reformado y un tiniente de alcayde mayor que la govierna. La sobre dicha torre estava muy derotada y la artillería en el suelo y el excelentísimo señor duque de Bournonville comandó adreçar y hizo montar la artillería y armó de armas y moniçiones, en la cala de la Rápida hay fuente y pozo riquísimo de agua muy abundante para qualquiera armada de mar.

Caminando más adelante del sobre dicho convento de la Rápida sobre el camino de la costa así a poniente a media legua larga del camino allase una torre que se diçe la torre del Codoñoll de forma redonda y muy fuerte. En esta torre hay tan bien guarnición del rey y su artillería ay así mismo guarda de la entrada del puerto sobre dicho. Esta torre estava muy derrotada y la artillería en el suelo que tan bien esta lo mandó adrezar y montar la artillería el excelentísimo señor duque de Bournonville. El gobernador desta torre es un alférez reformado. Al pie desta torre así a la orilla de mar hay una fuente que da agua bastante por qualquiera armada. [Després] állase la torre de Sol de Rio del reyno de Valenzia situada sobre de la entrada a la mar del rio Cenja que divide los dos reynos de Cataluña y Valencia. En esta torre hay guarnición de dos soldados a cavallo y dos de a pie para la guardia y custodia de reconocer la costa a l'amanecer».

La torre de Sant Joan dels Alfacs la va manar construir el rei Felip II l'any 1576. Antonio Ulloa, a mitjan segle divuit, en parla així, «es la fortaleza que actualmente tiene la bahía, y consiste en un gran torreón quadrado, de bastante altura mandado por un oficial de artillería con titulo de governador y tiene a sus ordenes un pequeño destacamento de artilleros para el servicio de cinco cañones de hierro que lo coronan; y un destacamento de tropa de infantería también corto. Su obra material es por las muestras mui antigua, y tan fuerte

que las murallas por el paraje de la puerta la qual esta como a un tercio de la altura sobre el escarpe tienen de grueso dos tuestas y es todo de piedra de cantería, pero no aviéndose cuidado de repararlo esta bastantemente maltratado por adentro». Va ser destruïda el 1811, en la guerra de la Independència, i només es conserva la part de baix. Una crònica d'aleshores parla de «las dificultades que hubo de vencer para verificar el desembarco, que los enemigos intentaron impedir, reforzándose con más de cien hombres de la Rápita, adonde se retiraron, obligados del fuego de nuestros faluchos. A consecuencia S. Martin desembarcó con dieciséis hombres del tercero de cazadores de Valencia, y tomó posesión de la torre, cuya artillería encontró clavada. Saltó después en tierra el capitán Adam con algunos oficiales y marinería, conduciendo los efectos necesarios para volar la torre, quedando esta por tierra a la una y media del día». La torre del Codonyol va patir la mateixa sort el mateix temps. «Por la noche abandonaron los enemigos la torre del Codoñol, donde el día siguiente se encontraron 8 muertos y 4 cañones de grueso calibre que se inutilizaron, y asimismo se destruyó la torre hasta los cimientos».

La torre de Sant Jordi d'Alfama té una història de gran interès. Va ser el rei Alfons I que l'any 1201 funda l'ordre de cavalleria de Sant Jordi i els atorga «aquell lloc desert de la seva terra, anomenat Alfama», amb el permís per bastir una fortalesa que vigilés la costa dels pirates del nord d'Àfrica. Va patir tota mena d'aventures, de combats perduts i guanyats, i quan l'any 1553 en parla Florian do Campo, els bons temps eren record, «solia ser otro tiempo cabeça de cavalleria contra los enemigos de nuestra sancta fe». Dos anys després hi ha debat sobre qui l'ha de reedificar, perquè era molt malmesa. Més de quatre segles va ser útil l'indret fins que l'any 1650 s'ordena la

destrucció per haver-se enfrontat a les tropes del rei. Ara, restaurada fa goig.

Notícia d'alguns viatgers del segle divuit. Baena passa per l'Hospitalet i explica que «dijo el mesonero, habían estado unos moros sentados en la puerta de esta Hostería. Toda esta ribera es peligrosa de Moros», i de l'entorn del coll de Balaguer senyala que «este camino está desierto, y muy peligroso de moros y ladrones». El 1777 Peyron, explica que després del coll de Balaguer arriba «a una depressió anomenada el barranc de la Forca, a causa d'una forca que hi varen aixecar per penjar ben ràpid, i sense cap procés formal, els lladres que infestaven abans aquesta costa». Sis anys després Ponz diu que el coll de Balaguer, «era en tiempos pasados un transito muy peligroso de ladrones, y aun los moros acechaban y asaltaban de quando en quando a los pasajeros, escondiéndose en ciertas ensenadas del mar. En este siglo se ha hecho un fuerte con competente guarnición, así no hay estos riesgos». Townsend escriu que al castell d'Oropesa, «hi ha un alcaide amb una guarnició i dues peces de canó per protegir el país de les incursions dels algerins. Molts pobles han estat totalment arruïnats per les depredacions dels moros i els habitants han buscat refugi a Cabanes o a altres llocs més fàcils de defensar».

De la Cruz el 1787 parla de les fortificacions. «Siguiendo, pues, una hora se ve la torre de Mella [l'Atmetlla]; y a otra el castillo de San Jorge [Sant Jordi d'Alfama] con su batería. En la cumbre de esta montaña [coll de Balaguer] está el castillo de San Felipe, con su batería que alcanza al mar. Baxamos a pié la legua de camino que hay hasta la venta del Hospitalet. Unido a ella hay una alta torre antigua. A media legua la torre Aspañales [dels Penyals], sobre la ribera del Mediterráneo. En la misma distancia queda más adelante el castillo Miramar

arruinado». Fa el camí de Garraf i explica: «Después se prolonga un buen trecho la montaña hasta el castillo de Garraf, tiene una batería de dos cañones, y guarnición. Aun sigue mas adelante el monte, en cuyo remate se ve una torre [desconeguda]. Andando media legua pasamos por el pueblo Gabá, que tiene un antiguo castillo, y pocos pasos de él una torre». Beramendi sobre el coll de Balaguer, «domina todo aquel terreno un bonito castillo de figura quadrada con dos cañones hacia el camino y cinco y un mortero acia el mar. Hay en el alguna tropa para impedir los muchos robos y muertes que por este medio han minorado».

Però un dia es va acabar l'arribada de gent del nord d'Àfrica, Beramendi parla del camí de muntanya d'Oropesa, «terreno muy a propósito para los mal hechos y se verifica en él con alguna frecuencia robos y muertes y hasta ahora pocos años solían desembarcar ocultamente los moros entre las ensenadas que forman las peñas y llevarse cautivos algunos pasajeros». Però els varen substituir altres malfactors. L'any 1793 el baró de Maldà explica que, «segons notícia, havent saltat a terra des d'un bergantí alguns corsaris francesos, en esta nit passada, a les costes de Garraf, i entrats per allí a robar a algun poble, havent tocat a sometent, lo piquet de soldats suïssos que allí queda los han fet foc; i cabalment en aquest ínter, passant per allí los minyons de tropa ligera catalana —que venien de Tarragona, dirigintse a Girona—, han ajudat als suïssos per apoderarse de tots estos corsaris francesos (són número de vintitres) per durlos presos a Barcelona, ficats luego dintre d'aquella torre de Garraf. S'ha sabut que portaven los corsaris fusells i trabucs en el cas de trobar resistencia a aquell paisanatge i un barril de pólvora per fer volar la torre de Garraf, que els estorbava internarse allí».

Ara, els viatgers ja no parlen de torres ni de pirates, tot és record, el perill s'ha allunyat del mar. Slidell Mackenzie l'any 1823 explica la memòria. «El castell de Balaguer corona el cim de la muntanya a la dreta, i controla per complet el pas del congost. Més enllà el camí passa per sobre d'un tall profund, anomenat barranc de la Forca. Abans aquest lloc era ple de lladres, que, aprofitant l'aïllament i l'amagatall del barranc, i la impossibilitat d'escapar-ne, es situaven a la part inferior seguint els que entraven al pas, i després es dedicaven al seu negoci, el saqueig i l'assassinat a plaer. Per controlar aquestes atrocitats es va aixecar una forca en el mateix lloc, en la que cada lladre atrapat a l'indret era penjat amb poca cerimònia».

Perills dels pirates forasters, però és que també hi ha lladres locals al indrets més amagats del trajecte, i els robatoris i accions criminals són constants, arreu. Els malfactors bandolegen per les costes del Garraf, on hi ha molt de perill, camí mínim i precari, i la cosa ve de lluny. El rei Joan I, el segle catorze dona permís d'anar pel dret, es tracta de «perseguir, jutjar i castigar els crims que a Garraf usualment es cometien, i, per a reprimir-los, poder tallar orelles, mans, peus, llengua, i alçar forques i mitges forques de fusta o de pedra on penjar els assassins». Tot i les decidides mesures adreçadores les notícies dels desastres contra les persones es van reproduint segles i segles.

Hi ha qui, remenat els llibres de defuncions, ha notat que els segles setze i disset vessen de sang. Ara és l'hostaler de la torre de Garraf, que «fou degollat en la muntanya de Garraf en el lloc anomenat La Falconera»; a un home el «mataren els lladres a les costes de Garraf»; un altre «fou assassinat en les costes de Garraf». Ni l'església no els espanta, «òbit del senyor mossèn Manuel Serdà, canonge de Tortosa, el qual dego-

llaren dilluns, primer de desembre de 1550, en les costes de Garraf, i del senyor Jaume Ballester, el qual fou degollat en companyia del senyor canonge». «Lo dia de S. Antoni de Pàdua, a 13 de juny de 1687 mataren un homa en las costas de Garraf; eren uns valencians, que sa muller lo feu matar per casarse ab un altre, que venian de Barcelona tots de companyia. Los agafaren y lo preufetayre lo penjaren a 17 del mes de juliol en lo mateix lloch ahon lo matà, y la dona la penjaren a 21 y lo amistansat a 23. Y los arrosagaren de la pressó fins a la forca». Molts hi varen deixar la pell, sota la ganiveta de personatges que es deien *Mentider*, *Renegat*, *Barqueró*, *Samarra*, *Capdet*. Un d'aquests, per fer pena declara que el varen enredar mentre guardava les cabres, «em persuadiren que me n'anés amb ells, que n'hi havia d'altres amb ells de quadrilla i que no caldria treballar, i que sortiríem a robar i no ens faltarien diners», però no en va fer.

Ser tant dolent en aquests temps tenia càstig gros, que si t'agafa la justícia et fan trossets sense manies. Recordem la terrible execució del pagès que va voler matar el rei Fernando el Catòlic, n'hi ha una de menys coneguda, que va seguir de la vora el viatger Thomas Platter. «El 17 de febrer de 1599 vaig assistir a l'execució d'un assassí. Prop de Barcelona va contribuir a traïr a un dels seus bons amics, que feia poc l'hi havia avançat molts diners. El varen fer sortir de la seva casa, situada en un lloc solitari, després el varen assassinar d'una manera lamentable i varen robar a casa seva. Una vegada detingut i condemnat, primer han passejat el criminal sobre un carro per tota la ciutat de Barcelona. Al llarg del recorregut, a les places grans i a totes les cruïlles, l'han torturat amb unes tenalles cremant al roig viu. Després l'han dut a la plaça principal, prop del mercat del peix, i l'han pujat a l'alta plataforma del cadafal. Allà un capellà l'ha confessat i després ha recitat

unes pregàries per ell. L'home estava agenollat i el barret l'hi tapava els ulls. El botxí, que estava al darrera seu, d'un sol cop li ha tallat el coll amb un ganivet llarg, que semblava de peixater, i que anomenen en idioma italià *paga debiti*, o sigui, *paga els deutes*. El malfactor ha caigut de cop, i primer el cap amb la cara petrificada per la mort.

De seguida el capellà, des del cadafal, ha començat el seu greu sermó. I ha llençat un advertència a la nombrosa multitud. El discurs tractava de l'home que acabava de ser executat, i de com havia caigut en la temptació. I vet aquí perquè cal evitar les situacions perilloses, i pregar sovint per tal de no caure en la temptació. L'orador tot això ho deia en llengua catalana representant tot el dolor que podia i s'enfurismava i cridava amb tanta estridència que vaig quedar astorat. Després d'aquest discurs, que ha durat gairebé una hora, el capellà ha baixat de la plataforma. En aquest moment el botxí ha esquarterat el cadàver en quatre trossos que ha penjat als quatre angles del cadafal. Seguidament s'ha procedit a penjar les quatre parts en els barris fora de la vila».

Dels pirates africans en varen aprendre la tècnica espavilats locals, i era l'any 1812. «Habiendo pasado a la playa de Cambrils en el principado de Cataluña el xabeque nombrado el Santo Christo de Sta. Cruz, del capitán Pedro Antonio Puig, mallorquín, armado en corso y mercancía con 6 cañones y 24 hombres de tripulación, tuvo noticia por el ayuntamiento de dicho pueblo de que por muchos dias se habían visto permanecer en aquellas aguas dos faluchos y una escampavía de piratas que infestando aquellas costas cometian toda clase de robos, imposibilitando el comercio, habiendo llegado sus excesos hasta cometer varios robos dentro el mismo pueblo de Cambrils y apresar dos barcos españoles cargados de trigo y bacalao. Instruido el capitán Puig de todo determinó el dia 25

de mayo próximo pasado atacar a los tres indicados piratas que se hallaban fondeados en la playa de Cambrils y Salou, para lo qual dispuso su xabeque y gente en la forma conveniente, y a pesar de tener los tres barcos de piratas 49 hombres de tripulación bien armados y 10 cañones de varios calibres, se decidió a una empresa tan arriesgada, pero con tan buen éxito que en menos de dos horas logró apoderarse de los tres expresados piratas, sin haber tenido la menor desgracia en su tripulación y buque, a pesar de la resistencia que hizo la escampavía, habiendo entregado a disposición del ayuntamiento de Cambrils los 49 hombres apresados comprendidos sus comandantes llamados Francisco y Félix Esparrrelló, padre é hijo, y Antonio Serra, naturales del Grao de Valencia, a quienes se les está procesando por el ministerio de Marina de Vilanova; mereciendo que el ayuntamiento y vecinos de Cambrils diesen al capitán Puig las gracias por tan distinguido servicio hecho a la patria, no menos que los patrones de los barcos que tenían apresados por habérselos devuelto el capitán Puig con sus cargamentos».

El crim de més ressò al Camí Real de València és l'assassinat, l'any 1823, de dos conductors d'una diligència vora Alcanar. I ho és perquè el viatger Slidell Mackenzie anava en el vehicle assaltat i va escriure amb prou detalls l'esgarrifosa mort, que més endavant podeu llegir.

Quan es desvia la ruta real pel solitari coll d'Ordal aquells recons també seran adequats pels malfactors. Un dia del mes de maig de l'any 1844, «sobre las dos de la madrugada, a media hora de esta villa [Molins de Rey], cerca del punto llamado de la Palma, término de Cervelló yendo hacia Villafranca, ha sido asaltado (dicen por tres facinerosos) el carro del ordinario de Villanueva y Geltrú, conocido por el Chiquet Colomer. Dicho ordinario iba acompañado de un dependiente del me-

són llamado del Manco, situado al extremo del puente de esta villa, en razón de haber alquilado una caballería para ayudarle a subir la cuesta de Ordal. El resultado de dicho atentado ha sido haber degollado al citado criado, llamado Pigó, que tendido en la carretera se halla con la cabeza partida, y se dice tiene aun el mismo puñal de los asesinos atravesado en el cuello. El ordinario ha podido escaparse, pero bastante mal parado y herido de las espaldas». I l'any 1855 vora l'hostal del Lledoner *algunos pajarracos* assaltaven la diligència.

I això no s'acaba mai que sense buscar-ho encara he trobat més malifetes, i va ser el mes de març de l'any 1874 quan roben quatre diligències el mateix dia «en el barranco llamado *Fornet de la Pega*, casi al pie de la cuesta del Coll de Balaguer, por una partida de diez o doce hombres armados de escopetas y trabucos con boina y canana. Hicieron apear a todos los pasajeros de las cuatro diligencias, estendieron una manta en el suelo y les intimaron que dejasen allí todo el dinero, alhajas y prendas que llevaban amenazándoles con registrarlos (como cumplieron) y fusilar al que le encontraran un solo real».

Cal deixar-ho així.

III. ELS QUE HI PASSEN

L E T T E R S
CONCERNING THE
S P A N I S H N A T I O N :

Written at M A D R I D during the Years 1760 and 1761.

By the Rev. EDWARD CLARKE, M. A.
Fellow of ST. JOHN'S College, CAMBRIDGE, and Rector of
PEPPERHARROWE, in the County of SURRY.

Quantos payzes, tantos costumbres.

L O N D O N :
Printed for T. BECKET and P. A. DE HONDT, at Tully's Head
in the Strand. MDCCLXIII.

950 | **Juan, abad de Sant Arnulfo**

Quince días se detuvieron en Barcelona, mientras que se exexpedía un mensajero a Tortosa, primera ciudad del rey saraceno. El gobernador de ella les envió a decir al punto que apresurasen su marcha, y luego que llegaron a la población les detuvo un mes entero, proveyéndoles de todo cuanto necesitaban, hasta tanto que anunciada su venida con la mayor rapidez al rey de Córdoba, se dieron las órdenes convenientes, para que por todas las ciudades y puntos de su tránsito se les recibiese con los honores regios, dignos de su elevado cargo [...] luego que llegaron a Tortosa, primera ciudad del reino saraceno, temiendo por su vida si volvía sin cartas, habiendo sido compañero del difunto legado, les pidió le enseñasen las suyas, como a persona de confianza que era, y se apoderó rápidamente de su contenido. Hecho esto mientras ellos se detuvieron en Zaragoza y demás poblaciones, después de salir de Tortosa, les adelantó y entró en Córdoba con las cartas.⁷

1418 | **Nompar II, senyor de Caumont**

Item, le xxiiij jour du moys de mars [1418], je parti de la ditte cipté de Barcellone, et fis le voye vers Molin de Rech, une ville ou l'on compte ij lieues, et a la moytié de cest chemin, a une place, a main cenestre, bien haulte que l'on appelle Cer-

⁷ Juan, abad de San Arnulfo. «Vida de San Juan de Gortz: La Embajada del Emperador de Alemania Otón I al califa de Córroba Abderrahmán III». *Boletín de la Academia de Ciencias, Bellas Letras y Nobles Artes* (Córdoba, 1931).

vellon. Item, de Molin de Rech m'en alay a le ville de Mertorell ij lieues; at au my du chemin, pasay a une barche le riviére que appellent Lobregat.⁸

c.1430 | *Itinerarium de Brugis*

De Monte Pessulano usque Valentiam prope Aragoniam. Barchelone [Barcelona], Saint-Voy [Sant Boi], Ghilere [la Galera], Terragone [Tarragona], la syme [coll de Balaguer], Tortousa [Tortosa], Montose [Sant Mateu], Opporistous [Oropesa], Valentia magna [València].

Vel aliter. A barselone [Barcelona], a Saint Voye [Sant Boi], a ville franque [Vilafranca del Penedès], a terregons [Tarragona], a lescam [Mas Ricart], a Cambril [Cambrils], le Coel de Balagier [coll de Balaguer], le fonte de Prielgens [font de Perelló], Thorthose [Tortosa], a la galeyre [la Galera], Alomere [Traiguera?], Saint-Matheu [Sant Mateu], les Coues [les Coues de Vinromà], la ponele [la Pobla Tornersa], le Camp [Castelló de la Plana], Vil rael [Vila-real], a vennare [Almenara], Morredune [Murviedro], Valence [València].⁹

1460 | **Anònim**

Dimarts a VIII dies de juliol del any MCCCCLX [...] partiren de la ciutat de Barchinona los honorables mossen Ffrancesch de Perarnau e lo senyer n'Anthoni Sala, mercaders [...] e caminant lo dit cami aquella matexa jornada arribaren e prengueren posada aquella nit a Castell de Fels, e lo sentdamà, que

⁸ *Voyaige d'oulremer en Jherusalem par le seigneur de Caumont* (Paris, 1908).

⁹ *Le livre de la description des pays de Gilles Le Bouvier, dit Berry* (Paris, 1908). Publica en apèndix el: *Itinerarium de Brugis. Via prima que est diversorum locorum mundi distantia demonstrativa*, compilació feta la primera part del segle quinze, seguint les ordres de Raphael de Marcatello.

era dimecres a VIII del dit mes, tiraren e prengueren posada a dinar a la Vilanova, e aquell matex dia arribaren per jaure e sopar a la Torradenbarra. E lo sentdemà, que era dijous a X del dit mes, prengueren la dinada en la ciutat de Terragona, e lo dit jorn, après dinar, partints de la dita ciutat de Terragona, tiraren camí dret als mullons del port de Salou.¹⁰

1466 | **Shascheck**

[...] es Martorell plaza de armas que por un lado mira a un monte y por otro a la campiña; la señorea un castillo labrado en lugar muy alto, y la riegan por varias partes dos ríos uno mayor que otro; el mayor se llama Llobregat, el otro no tiene nombre conocido [el riu Anoia]. De Martorell hay dos millas a Molins de Rey, que es una ciudad por donde pasa el rio antes nombrado; para ir a ella es menester caminar junto a unas lagunas marinas por una senda que dista dos leguas del mar y es tan estrecha que van con trabajo los caballos y los peones; la domina un empinado monte de riscos y peñascos [la roca d'Adroc].

Cuando pasamos por esta senda salieron de las breñas dos ladrones de mar y cogieron a Schaschonio, que se quedó un poco atrás de la comitiva cuando pasaba aquellos peñascos; notólo Juan Zchroviense, y gritó a los suyos diciéndoles que no sufriéramos que se lo llevasen, y queriendo salvarlo, corría por debajo del vientre de los caballos para llegar más pronto, porque la senda era muy estrecha; viendo los ladrones que les querían quitar la presa de las manos, trataban de arrojarlos al agua, pero como los compañeros venían muy deprisa, los

¹⁰ Ventura Castellvell Diez. *Les rutes terrestres de l'Ebre al Mar: el memorial de 1460* (Miscel·lania 15. CERE, 2001).

dejaron y se ocultaron en aquellas breñas, tan veloces que ninguno pudo seguirlos. [...]

De Molins de Rey vinimos a Barcelona (llamada Barchio por los latinos), que dista dos millas; esta ciudad es grande y bella, famosa en Cataluña y situada junto al mar, por donde traen muchas mercaderías; en ninguna región de cuantas habíamos andado vimos tantos castillos como en Cataluña ni tanta muchedumbre de palmas como junto a esta ciudad. [...]

Mientras estuvimos en esta ciudad nos advirtió nuestro huésped que no saliéramos de la posada sólo dos o tres, sino todos juntos, si queríamos pasearnos, porque decía que había muchos corsarios que cogían ocultamente a los hombres para venderlos. Cuando prendían a alguno lo llevaban a sus barcos, y allí lo amarraban para que no pudiera escaparse, y después los vendían como esclavos, y al apartarse de la orilla no los desataban sino cuando ya no se veía más que cielo y agua, para que de ningún modo pudiese huir, y al acercarse a la tierra volvían a atarlos, y así reunían hombres para venderlos como un rebaño.¹¹

1485 | **Nicolas von Popplau**

En las vísperas de los Reyes, miércoles [5 gener de 1485], salí de Valencia para Murviedro, cuatro millas distante, donde hay un castillo en la montaña y una villa en proximidad, ocupada únicamente por los judíos y sarracenos. En este camino al salir de Valencia hay muchos y grandes cipreses, y a la derecha el mar, que penetra una media legua en el continente; a la izquierda dominan altas montañas y en toda la vía por am-

¹¹ «Viaje del noble boemio Leon de Rosmital de Blatna». *Viajes por España de Jorge de Eingen, del Barón León de Rosmithal de Blatna, de Francisco Guicciardini y de Andrés Navajero* (Madrid, 1879).

bas partes desde Murviedro hasta Valencia, no se ve más que viñas, olivos, naranjos, higueros y árboles en que se crían los gusanos de seda. De allí a Almenara hay dos millas; es una aldea con un castillo. Más abajo a media milla del castillo, crece únicamente el azúcar que los sarracenos cultivan, vigilan, cuidan y guardan. Aquellas tierras producen también muy buen azafrán.

A tres millas más lejos se encuentra la ciudad de Villa Real, y a dos más la villa Borriol, habitada por los sarracenos. Desde Valencia hasta aquella aldea se presenta a la vista del viajero, a su derecha constantemente el mar, grandes y elevadas montañas, y a su izquierda muchas poblaciones de sarracenos, algunos castillos que guardan en su poder, y además por ambas partes muchos cereales entre el arbolado de naranjos, olivos, higueras y otros. Aquellas comarcas son ricas en higos, vinos y otras frutas, hasta con exceso; pero tienen más vino tinto que blanco.

Desde la aldea *Scoria*, situada en grandes y elevadas montañas, y distante cinco millas, nunca se ve el mar, sino un aspecto árido; fuera de olivos, aquel terreno no produce nada más. Al contrario, los pueblos que están diseminados alrededor del camino, poseen viñas y siembras cultivadas y cuidadas más por los sarracenos que por los cristianos. Del castillo Almenara se percibe la isla Ibiza, que el rey de España tiene en su escudo. Está erizada de altas montañas, de donde se saca la más hermosa y blanca sal que yo he visto, y tiene la misma extensión de largo que de ancho, es decir, cuarenta millas. Abunda en vinos, olivos y cereales; posee tres grandes ciudades y otros tantos fuertes con castillos muy bien guardados, en que viven poderosos y ricos señores. Desde Borriol hasta la aldea las Cuevas no se ve más que olivos raquíuticos y otros

buenos árboles, y se cultiva allí el algarrobo, que sirve de alimento a los caballos y a las mulas [...].

Luego dos millas a Sant Mateu, cuatro a Galera, una aldea, y dos hasta Tortosa, una ciudad, puerto de Catalunya, por donde pasa un gran río. Del mencionado Borriol hasta Tortosa hay tierras desiertas, y sin ninguno de los árboles referidos. Después sigue Tivisa a dos millas, donde viven sólo paganos o sarracenos. Se pasa aquél lugar otra vez entre olivos y cereales sembrados a su sombra. La ciudad de Tortosa tiene hasta la mitad de judíos conversos y sarracenos, los cuales viven también en sus alrededores y pueblos, cultivan viñas y todos los demás productos hasta la aldea de Tivisa.¹²

1494 | **Jerónimo Münzer**

El día 2 [octubre, 1494] veu l'antiquissimam civitatem de Tortosa, però no s'hi acosta, sed propter pestilenciam non ingressi. I per latissima et plana deserta cap al castellum de Lagana [la Galera]. El dia 3 deixa Catalunya i entra al regne de València. Pasa pel pulcrum castellum de Sancti Mathei [Sant Mateu], i per loca campestria arriba al pulcrum castellum de Kureal [sic]. El dia 4 superatis desertis ad pulcerrimam et fructuosam planicie entra a Vila-real i continua cap a Malfreda, [Murviedro] pulcerrimum castellum, nobilissima arce. El dia 5 visita el Monasterium Vallis Jhesu, ad radicem montis, i entra en la nobilissimam civitatem de València.¹³

¹² Viaje de Nicolaus von Popplau. *Viajes de extranjeros por España y Portugal en los siglos XV, XVI y XVII* (Madrid, 1878).

¹³ El manuscrit de Hieronymi Monetari, *Itinerarium Hispanicum* 1494-1495, l'edita Ludwig Pfandl a la *Revue Hispanique* (vol. XLVIII. Paris, 1920).

1524 | **Andrea Navajero**

El día 12 [maig, 1524] a Molins de Rei i Sant Andreu de la Barca. A Sant Andreu es passa en barca el riu Llobregat, que els antics en deien Rubricatus [...]. Sortint de Martorell vàrem passar un riu dit Anoia sobre d'un pont, que a la vora entra en el Rubricatus.¹⁴

1533 | **Claude de Bronseval**

[...] llegamos a la deseada villa fortificada llamada Pynem [Pinell]. Habíamos hecho más de seis leguas. Sin entrar en ella, dimos la vuelta por el cauce seco de un horrible torrente. Luego, avanzando de nuevo por lugares montañosos durante largo tiempo por un camino muy peñososo, después de cruzar finalmente terrenos muy desiertos y horribles y sitios sin caminos y sin agua, subimos a la cumbre de un monte horrible. Desde su cima se ve al pie aquel río terrible, el Hebronna [Ebro], y al otro lado montes más espantosos que los anteriores. A partir de allí se nos ofrecía una bajada infernal y pésima, torcida, peñososa, estrecha, muy en pendiente, larga y sin embargo inevitable. Bajamos con muchos esfuerzos, atravesamos el río en barca y llegamos a la villa fortificada de Benifallet. Hay cuatro leguas. En ella nos pusieron vino y pan con legumbres y aceitunas. Sin embargo, no se hizo ninguna mención de carne, ya que sus habitantes rehuían por costumbre comer carne.

De allí salimos después de comer y, avanzando un poco a lo largo del río bajo olivos muy grandes, subimos de nuevo un monte elevado por un camino tortuoso y, habiendo andado una buena legua en el mismo, bajamos por un camino similar

¹⁴ *Andreae Naugerii, patricii veneti, oratoris et poetae clasissimi. Opera omnia* (Patavii, 1718).

y muy escabroso a un valle bastante bello que seguimos a lo largo del río, llegando a la ciudad de Dertusa que en lengua catalana se dice Tortosa. Esta ciudad está situada por una parte sobre la orilla del río Ebro y, por la otra en cambio, está unida a un monte, y en la cima de este monte está fijado el obispado a modo de castillo o fortaleza. Es bastante hermosa y mercantil sobre todo por la abundancia de naves. Fuimos alojados cerca del puente, que está sostenido por diez barcas a las que está unido por numerosas maromas. Como está por encima del agua, cuando ésta sube se eleva y cuando descende se baja. Nunca había visto nada igual.

El día 17, después de oír temprano la misa, salimos y, atravesando el río por aquel puente, enseguida dejamos a la izquierda a lo largo del río el gran camino hacia València, y, dirigiéndonos a la derecha, durante algún tiempo avanzamos por un valle riquísimo. Luego penetramos en unas landas muy largas y muy anchas a través de las cuales, por un camino extremadamente aburrido y pedregoso, avanzamos a lo largo de montañas muy abruptas durante cuatro horas y más, llegando por fin a una villa fortificada llamada Llasseny [la Sènia]. Allí mismo comimos lo que habíamos llevado. [Visiten el monestir de Benifassà].

El día 20 [...] empezamos a penetrar en una región fértil, rica en cereales, y llegamos a una villa llamada Sant Mateu, situada en un valle llano y fertilísimo, rodeado de montes. El día 21[...] fuimos a atravesar una aldea llamada Salzadella, y después, por un camino pedregoso, a través de una región seca y estéril, llegamos a comer a una aldea llamada les Coves. Aquel día, después de comer, salimos de allí y llegamos, a lo largo de un valle, por un camino pedregoso, a través de una región bastante estéril e improductiva, a dormir a una villa llamada Cabanes. Allí fuimos recibidos por unos buenos posa-

deros. Nuestro anfitrión se esforzó con diligencia en advertirnos que tuviésemos cuidado con los moros de África, que por aquellos días pirateaban en torno a València y con bastante frecuencia a muchos les producían daños en abundancia.

El día 22, una vez celebrada la misa al romper la aurora, subimos a los caballos y por un camino llano anduvimos una legua hasta una villa fortificada entre montes, en la que hay una sola posada; en este momento penetramos en medio de rocas escarpadas por uno y otro lado, e inmediatamente dimos con un camino muy duro tortuoso y escarpado, y siguiéndolo llegamos a un pueblo llamado Borriol, situado bajo enormes rocas. [...] siguiendo adelante llegamos a una villa llamada Vila-real, en la que fuimos bien hospedados bajo el distintivo del Pez. [...] Una vez terminada la comida, salimos de allí por un camino llano y bastante cómodo, pero por una región muy seca, y avanzamos hasta llegar a una villa llamada Nules, en la que fuimos tratados bien. En ese camino vimos localidades completamente destruidas, pues los moros africanos con bastante frecuencia saquean esta región. Por eso codiciaban estos lugares campestres, pero no las villas fuertes.

El día 23, una vez celebrada en primer lugar la misa tempranísima, salimos por una región llana y fecunda, sobre todo, en vino, con montes a la derecha y el mar a la izquierda, y llegamos a comer a una villa llamada Murviedro, en otros tiempos muy grande. [...] Después de hacer una comida, salimos a media noche y avanzamos tres leguas por un camino llano entre cereales y viñedos, atravesando una región muy fértil. Y he aquí que salió al encuentro de monseñor el comendatario del ya mencionado monasterio de San Bernardo, que lo saludó y lo recibió con honores. Ambos, pues, avanzaron hasta

que llegamos al monasterio de San Bernardo, cerca de València.¹⁵

1543 | **Gaspar Barreiros**

Martorel é auna villa de cl vezinhos de huna filha da Condessa de Mounderei, a qual foi molher de dom loam de Cunhigua ayo do princepe dom Fellippe, et commendador maior de Castella. Passa por este lugar ó rio de Noya, ó qual nace d'aqui quatro legoas, et entra no Lobregat iunto de Barcellona. De Mortorel a sancto Andreo â mea legoa. Sancto Andreo é hum lugar da dicta Condessa de xxxx vezinhos. De sancto Andreo a Molinderei â huna legoa. Molinderei ê lugar de lx vezinhos da dicta Condessa sogra do dicto loam de Cunhiga. De Molinderei a Barcellona sam duas legoas.¹⁶

1553 | **Florian do Campo**

Desde Tarragona hasta Cambrils no son mas de dos leguas, quedando en el medio Salou, puerto muy conocido, aunque desierto: y desde Cambrils al castillo de Miramar ponen dos leguas, y otras tantas adelante hasta la punta de la montaña que dizen Col de Valaguer, quedando en el medio la casa del Hospitalete, donde los peregrinos reciben mucha caridad. Una legua tasan del Col de Valaguer al templo de Sant Jorge, que solía ser otro tiempo cabeça de cavalleria contra los enemigos de nuestra sancta fe: la qual incorporaron después en la orden

¹⁵ Claude de Bronseval. *Viaje por España, 1532-1533 (Peregrinatio Hispanica)*. Ed. Francisco Calero (Madrid, 1991).

¹⁶ *Chorographia de alguns lugares que stam em hum caminho, que fez Gaspar Barreiros ó anno de M.D.xxxxvi começando nacida de Badajoz em Castella, te à de Milam em Italia, con algunas outras obras, cuio catalogo vai scripto com os nomes dos dictos lugares, na folha seguinte* (Coimbra, 1561).

militar de Montesa, como lo diremos en su tiempo. Desde San Jorge ponen seis leguas al puerto del Ampolla, junto con la boca del rio Ebro [...] junto a la ribera oçidental de la dicha boca, se hazen los Alfaques, que son unos tremedales encharcados en agua con lagunajos y tenpaños donde se mete mucho pescado, por los cañales que vienen de la mar [...]. Pasa despues la marina [...] por aquella parte donde solía ser un monesterio de Monjas, llamado la Rápita, grandes tres leguas apartado de los Alfaques y comiença por allí la montaña de Monçia sobre la mesma costa, que dura dos leguas en largo: y en el medio della, junto con la ribera, naçen las fuentes de Sant Pedro, tan abundantes en agua [...]. Dos leguas destas fuentes viene también Alcanar en la mesma montaña, desviado de la ribera casi media legua: çerca del qual passan y feneçen las aguas del arroyo pequeño, llamado la Cènia, que divide por aquí la juridiçion entre Cataluña y el reyno de Valencia cuyo primer lugar una legua de Alcanar es Vinaroz, y más adelante otra legua Benicarló, pueblo señalado por los muchos vinos que crian sus comarcas [...] adelante viene Castellón [...] Murviedro [...] playa de Valencia.¹⁷

1546 | **Pero Juan Villuga**

De Barcelona a València. L'Hospitalet, Sant Boi, Castelldefels, Garraf, Sitges, Vilanova, Cunit, Barà, Torredembarra, Tarragona, Cambrils, Miramar, l'Hospitalet, el Perelló, Tortosa, la Galera, los Mesoncillos, Traiguera, Sant Mateu, la Salzedella, les Coves de Vinromà, Cabanes, la Pobla Tornesa, Borriol,

¹⁷ Florián do Campo. *Los cinco libros primeros de la Crónica general de España* (Medina del Campo, 1553).

Vila-real, Nules, Almenara, Murviedro, Masamagrell, Albalat dels Sorells, València.¹⁸

1567 | **Lunardo de Otthobon**

En sortir de Barcelona deixem completament el mar i anem a cavall per una plana amb una muntanya a la dreta totalment cultivada, i amb moltes fàbriques que fan un bonic panorama, i pel camí trobem també moltes cases. A 6 milles deixem a l'esquerra el camí que va a València, i a 3 milles més trobem un lloc del Comanador de Castella anomenat Molins de Rei, on hi ha un palau molt bo encara que vell, amb un jardí bellíssim i boniques fonts. Després d'aquest poble petit pugem unes quantes muntanyes des d'on podem veure el riu Llobregat, del que extreuen bons servioles, i que fa funcionar alguns molins del dit Comanador en un lloc anomenat Sant Andreu de la Barca. I a 5 milles travessem el dit riu en barca, que és a mitja llegua de distància de Barcelona, allà desemboca al mar i sovint hi ha pirates de Barbaria que agafen aigua, ja que no hi ha cap altre lloc còmode per a ells en moltes milles de distància. És ben cert que ara hi han començat a construir una torre, que quan estigui acabada serà una gran incomoditat per als pirates esmentats. Després de creuar el dit riu, veiem davant la muntanya de Nostra Senyora de Montserrat, a la que ens dirigim per muntanyes molt ben cultivades. I a 4 milles més arribem a Martorell, que és un poble petit amb unes 200 cases molt còmode per allotjar-se, pertany al dit Comanador que en aquest territori en pot treure uns ingressos de tres mil escuts. Aquí les cases ja no són de pedra, sinó de terra. El dia 27 anem a dinar a Montserrat. Just després de sortir de Martorell creuem el riu Noia amb els

¹⁸ Pero Juan Villuga. *Reportorio de todos los caminos de España* (1546).

cavalls tot i que té un pont de fusta, cosa que indica que de vegades creix bastant.¹⁹

1576 | **Alonso de Meneses**

Hospitalet, Sant Boi, Castelldefels, Garraf, Sitges, Vilanova, Cunit, Barà, Torredembarra, Tarragona, Cambrils, Miramar, l'Hospitalet, el Perelló, Tortosa, la Galera, los Mesoncillos, Traiguera, Sant Mateu, la Salzadella, les Coves de Vinromà, Cabanes, la Pobla Tornesa, Borriol, Vila-real, Nules, Almenara, Murviedro, Masamagrell, Albalat dels Sorells, València.²⁰

1582 | **Philippe de Caverel**

[...] Forçat a marxar, el bon home ho va fer amb tanta diligència que al cap de sis llegües de camí els va conduir a Sitges, desviant-los del camí dret que va cap a Zaragoza, cosa que els va fer dubtar. Però els hi va fer entendre que calia fer-ho així perquè el camí de Zaragoza era ple de bandolers, i que el de València era més segur, menys subjecte als robatoris i gairebé d'una llargada semblant. Va convèncer fàcilment del que va voler als que no coneixien res dels dos camins. Però després, amb l'experiència, varen aprendre que sí els havia allunyant del perill dels bandolers, els havia acostat al perill dels moros, que s'amagaven en les muntanyes inaccessibles des de les que assaltaven els que passaven, i a vegades els llogarets veïns.

Aquest camí, d'altre banda, és tant o més dolent que el de Zaragoza, a causa de les muntanyes i rocars que voregen la mar, que s'han de costejar des de Barcelona fins a València.

¹⁹ «Viaggio di Spagna de Segismondo Cavalli, ambasciatore». Ed. José Alia-ga Girbes. *Anthologica Annua*, n°16, Roma, 1968.

²⁰ Alonso de Meneses. *Repertorio de caminos* (Alcalá de Henares, 1576).

Tant al costat, que a vegades s'ha de passar sobre les pedres i la sorra de la riba, i altres vegades pels pendents de les altes muntanyes que hi ha al costat del mar, on s'admira, amb raó, les obres del Totpoderós, el miracle de les aigües, que sovint s'acosten a batre amb fúria les cavernes dels rocars, i que semblen cops de canó. A Sitges, com en algunes de les viles i províncies que hi ha, la població cristiana es reparteix en diverses confraries, i són pagesos [...] El dia onze els companys varen sortir de bon matí per anar a fer estada a l'Acorambal [?], pel camí d'anar a Tarragona, vila d'il·lustre antiguitat [...].

El dia dotze de maig, intentant arribar a Tortosa, els companys varen haver de aturar-se dues llegües abans perquè convenia reparar les mules a Cambrils. El camí és difícil a causa de les muntanyes, que s'assemblen molt, en altura o dificultat de trànsit, als Alps i als Pirineus. I a més són perilloses pels moros que, amagats en llocs inaccessibles, vigilen els que passen pels camins per sorprendre els passatgers. [...] El dia tretze [a Tortosa] la vila es presenta bonica i rica per la comoditat de l'Ebre [...] té el seu canal principal entre la vila i el raval, que es passa per un costós pont de barques, però la vila es compensa cobrant un ral per cada home a cavall. El dia 14, com que les mules estaven molt cansades, els companys varen caminar incòmodes i lents, però cap al vespre varen arribar a Vila-Real, havent creuat pel camí dos ponts bonics i forts, tot i que construïts sobre petits rierols, ja que a les muntanyes d'Espanya cal reforçar-los per les aigües salvatges i les rieres que de vegades baixen de les muntanyes de sobte, fins i tot quan no s'ha notat cap pluja. [...] El dia 15 [...] varen arribar ben d'hora a València [...] una de les ciutats més belles, grans i reconegudes d'Espanya, ben emmurallada i poblada, tant per

nobles com per comerciants i persones que viuen còmodament del seu treball.²¹

1585 | **Henrique Cock**

Dexaremos aquí a Su Majestad [Felipe II] en Tortosa el primer día de enero del año nuevo hasta su tiempo, y contaré lo que a mí me acaesció en el camino con pocas palabras. Habiendo pasado la puente de Ebro antes que el sol saliese, me llevó el camino por entre unas viñas que están en su ribera y algunos puentes, y vine al postre en un lugarcillo que se dice la Galera, de ocho ó nueve vecinos, y está dos leguas de Tortosa hacia mediodía. A mano izquierda, acabándolas viñas, va el Camino Real para Ulldecona adreçado para que pasen los coches y carros. A la mano derecha va el camino derecho para los Hostalets, que es más difficil porque algunos peñascos impiden que no sea buen camino. [...]

Fuera de la Galera se pasa una puente fabricada encima de un barranco, y por ella pasa un arroyo que viene de las sierras en la mar, y de allí hay una llanura hasta los Hostalets. Son estas dos ventas bien afamadas por razón de la raya de Cataluña y Valencia que allí va. La primera, que está hacia el norte, es de Cataluña, la otra del reino de Valencia. La Sénia, rio que antiguamente se llamaba Brigantium, las parte, el cual nasce desde allí a tres leguas y viene desde poniente a levante donde entra en el mar Mediterráneo, non muy lexos de Ulldecona [...] villa fuerte de su natural, está sobre la mano izquierda del camino, non lexos de la mar. [...] Después de comer, habiendo caminado otra legua de mal camino, acabé la segunda por entre

²¹ *Ambassade en Espagne et en Portugal (en 1582), de R.P. en Dieu, Dom Jean Sarrazín, abbé de St.Vaast [...] par Philippe de Caverel, religieux de St. Vaast (Arras, 1860).*

las viñas de Traiguera, villa puesta en un collado no muy alto, muy alegre, de cuatrocientos vecinos poco más o menos. [...]

Pasado Traiguera, villa, fui poco a poco subiendo hasta venir a la vista de la Jana, pueblo de docientos vecinos del dicho Maestre de Montesa, y adelante pasando por un río seco que se dice Cérvol, que se cresce mucho con tempestades por los muchos arroyos que en él entran de las sierras en derredor, vine por la tarde en Sant Mateu, villa [...] la mejor de toda esta comarca [...] y es de seiscientos vecinos [...] al salir del alba salimos de Sant Mateu, y como a las siete horas pasamos por Salzadella, villeta de docientos y cincuenta vecinos, la cual pasada fuimos algunas veces detenidos por la agua que llovió por el camino. [...]

Pasado que hubimos, como dixe, Salzadella, villa pequeña, nasce luego entre las sierras un arroyo que, por pasar por la villa de las Coves se llama comunmente el río de las Coves. Está la dicha villa de Salzadella seis mil pasos, y el camino va baxando y subiendo de manera que algunas veces va por collados, otras por valles y llanuras [...] llegamos a las Coves [...]. Es esta villa de ochenta vecinos, poco más o menos, puesta en un collado alto, en cuyo extremo está edificada su iglesia, bien clara y harto linda. [...]

Después de comer acabamos lo que nos quedó de la jornada, que eran tres leguas por tierra llana, de las cuales acabada la primera se ofresce una venta bien pequeña y de poco valor, que se dice de Vilanova, por razón del lugar deste nombre en cuyo término está. Está la dicha villa a mano izquierda del camino en un alto, y es de cien labradores y bien cercada. A la derecha está Benlloch, pueblo de cincuenta vecinos, tanto del Camino Real como Vilanova. Acabado que hubimos las dos leguas, venimos a Cabanes, villeta que ansimismo se dexa a

mano izquierda y va el camino por una llanura hasta la Pobra Tornesa, lugarçillo de ocho o diez vecinos [...].

Por la mañana nos despertamos a la hora que se puso la luna [...] nos llevó el camino por llanura entre unas sierras que habia a cada lado, y acabando la primera legua deste dia venimos a Borriol, villa puesta al raíz de una sierra de cien vecinos, todos christianos nuevos, la cual pasamos a priesa. Está esta villa cuasi çercada de sierras y como metida en ellas de tal suerte que sólo hácia mediodía está abierta. De allí, yendo otro poco adelante, dexamos atrás las sierras que habiamos tenido a mano izquierda, y de allí no muy léxos, çerca de la mar, está la mayor villa desta tierra, llamada Castelló de la Plana, por la llanura en que está.

Pásase este rio [Millars] con dos puentes de piedra hechas çerca de Vila-real [...] villa muy buena de 500 vecinos, situada en una llanura muy fértil de todas las cosas [...]. Es Nules una villeta muy alegre para ver, cuadrada, con seis torres en cada cuadra puestas en iguales distancias la una de la otra [...]. Habiendo caminado hasta aquí, poco a poco, çinco leguas con tiempo lluvioso y camino embarazado, venimos a Almenara [...] puesto al pié de unos altos montes, en los cuales está un castillo muy fuerte por su sitio y naturaleza. Habiendo pasado este lugar y el rio Palancia por el vado, dimos fin a esta jornada con entrar en Murviedro [...]. El dia siguiente, viernes tres de enero, al alborear del dia, siendo aún oscuro, empezamos acabar las cuatro leguas que nos restaban hasta València, y habiendo pasado la puente do se pasa el rio Guadalaviar [Turia], entramos en la ciudad.²²

²² Henrique Cock. *Relacion del viaje hecho por Felipe II, en 1585 a Zaragoza, Barcelona y Valencia* (Madrid, 1876).

El dia 4 de febrer [1599] vàrem esmorzar i després marxar, passant per la vila d'Hospitalet, a una llegua de distància de Barcelona, i després Sant Joan Despí, mitja llegua enllà, i Sant Feliu, a mitja llegua més. A Sant Feliu vàrem beure un cop. Després ve Molins de Rei, a mitja llegua, i d'aquí vàrem seguir la ruta cap el riu Llobregat, que vàrem travessar amb barca. I després vàrem arribar a Sant Andreu de la Barca, a una llegua de Molins de Rei, i finalment, una llegua després, la darrera del dia, a Martorell.

Aquesta ciutat està situada al costat d'un petit curs d'aigua [el riu Anoia] que és afluent del Llobregat, que vàrem creuar gràcies a la barca de Sant Andreu de la Barca, i desemboca al mar, prop de Barcelona. Martorell es presenta com una ciutat allargada i estreta. Es troba a mig camí, o una mica més enllà, entre Barcelona i Montserrat, i hi vàrem dinar. Mentrestant, algunes dones es varen acostar demanant-nos diners per ajudar a dues joves parelles a casar-se, perquè fins aleshores la seva pobresa els ho havia impedit. El 5 de febrer de 1599, vàrem sortir de Martorell després d'un llarg recorregut per aquesta ciutat, que és molt allargada. A la sortida de la porta de les muralles vàrem trobar un curs d'aigua [el riu Anoia], i vàrem haver de pagar el peatge per creuar el pont. [...]

[Viatge a Montserrat i tornada a Barcelona. Arriben a Martorell on] el migdia vàrem dinar i descansar, en haver superat l'etapa més formidable. Després del refrigeri, vàrem creuar el riu Llobregat utilitzant la barca de Sant Andreu, i cap el poble que porta aquest nom, i al de Molins de Rei vàrem beure, acabant tranquil·lament a la tarda l'etapa a la vila de Sant Feliu, un trajecte de dues llegendes i mitja, i ens hi vàrem quedar a dormir. [...] L'endemà de matinada, el 8 de febrer, vàrem deixar Sant Feliu abans de l'alba [...] el nostre itinerari va passar

pels pobles de Sant Joan Despí i l'Hospitalet, i cap a migdia ja havíem arribat a Barcelona.²³

1599 | **Diego Cuelbis**

Fuera de la puerta de Murviedro se ve a la mano derecha la horca de la ciudad de València, donde hacen justicia, está dentro de los bosques, llena de los ladrones y malfactores justificados, algunos quarteados por las muchas bellaquerías y maldades que hicieron entonces quando fueron las bodas reales de València, salteando a los pasajeros de día y de noche. [...] Albalat, Massamagrell, Puçol. Puig de Santa María [...] está puesta en un montecillo [...]. Murviedro, ciudad muy antigua llamada Saguntum [...]. La población nueva está agora al pie de la montaña. [...] El arrabal de San Salvador es poco apartado de la ciudad en que ordinario posa la gente que passa este camino, hay aquí muchas posadas tavernas. [...]

Almenara, grande castillo destruydo arriba alto de la montaña. Nules, villa. Vila-real, ciudad pequeña cercada de muy buenos muros, tiene mucha artillería por el miedo que tienen los vezinos de los moros, siendo muy cercano de la marina, media legua o más apartado. No es siempre seguro de passar este camino por que suelen algunas vezes llegar las fustas y galeotas del enemigo, de los moros, y hechar pie en la tierra, robar ganado, hombres y todo lo que encuentran. [...] Una legua pequeña de Vila-real ay un rio que se llama Mijares, que tiene dos puentes muy fuertes de muy buena cantería que se han de passar.

²³ Thomas Platter. *Beschreibung der Reisen durch Frankreich, Spanien, England und die Niederlande, 1595-1600* (Basel, 1968). Edició francesa: *Le voyage de Thomas Platter, 1595-1599*. Ed. Emmanuel Le Roy Ladurie (Paris, 2000).

Borriol es un pueblo grande, blanco, puesto en un lugar muy alegre. Ay aquí vezinos los moriscos tantos quantos christianos viejos y más. [...] La Pobla, buena villa. Cabanes. Coves, pueblo de muchos moriscos. Salzadella, buen pueblo cercado de muros y muchas arboledas. Sant Mateu, buen pueblo grande cercado de muy luidas murallas [...] En este pueblo ay muchos cavalleros y hidalgos como lo muestran las casas y palacios que tiene. Ay aquí una plaça hermosa, ancha y harta larga [...] La Jana [...] pueblo grande, antes de llegar ay en una valle que llaman rio Seco. Fin de Traiguera, buen pueblo cercado de buenos muros. Fuera de este pueblo una media legua en camino de Tortosa ay un río llamado [Sénia] que se ha de passar.

Principado de Catalunya. El termino y la raya del Reyno de València hazia la parte de Catalunya. Los Hostalets, muy grandes de campos infértiles y despoblados. No ay aquí más que tres casas o tavernas de donde pasan los passageros. Son ventas y es el término del Reyno de València y la raya principio de Ducado de Catalunya. En la valle ay un rio que se ha de passar llamado [Sénia] es harto hondo y va reciamente de manera que mas descalçando y va casi al pecho. En invierno no se puede passar y otro tiempo que llove y hase de tomar un otro camino que va fuera fin de Traiguera a la mano derecha. [...] La Galera, campos despoblados llenos de margeillo-nes, que se comen. Es una grande torre vermeja quebrada alta que se puede bien ver de lexos descubriéndose a dos o tres leguas porque es grandiosa llanura. Pasamos a la noche en la estopa. La taverna está a la mano derecha a la entrada.

Tortosa dos leguas muy grandes. Es una de las principales ciudades del Principado de Catalunya, puesta sobre el famoso rio Ebro [...] El rio de Tortosa pássese y de la una parte a la otra por una puente muy linda hecha de madera sobre XXIV

barcas grandes travadas en gruesas vigas y tablas con la qual puente tiene de largo más de 400 passos. Está hecha esta puente a la manera de la puente sevillana. Los passageros han de pagar aquí pecho. Los de a cavallo un real y los de a pie 6 dineros o dos quartos, a la mano derecha cabo desta puente ay una piedra negra de mármol con algunas letras. [...] Está bien proveýda esta villa de todos mantenimientos, pan, carne, vino lindíssimo tinto muy barato como en Alicante, dulce y sabroso de que ay infinitas tavernas. Ay aquí una carnicería buena principal de muchíssima carne de puerco. [...]

Ay dos caminos reales de Tortosa a Tarragona. Uno que va más derecho y es peligroso por las fustas y galeotas de los moros de Barbaría hechando pie a tierra y robando y saltando a escondidas todo que encuentran en el camino assí de las bestias ganados como de los hombres, y va a Perelló, Hospitalet, Cambrils, Vila-seca, Tarragona. Nosotros tomamos aquel otro camino que sigue andando junto a la ribera del rio Ebro.

Aldea, es camino muy deleytoso de muchas arboledas, olivares y garofferos, de donde se vende aquí muy barato para las bestias la garoffa. Hase de passar aquí una cuesta muy alta. Benifallet, pueblo pequeño puesto a la ribera del rio Ebro. Ay aquí muchos olivares, garafferos y frutas y naranjas y todo género de agrio. Aquí me hicho un grandíssimo agravio una muger vieja picana, desvergonçada, hechicera. [...] Pasamos aquí en compañía de los esclavos christianos que entonces venieron de África librados por el Santo Oficio de la Trinidad que cuentan muchas maravillas.

Pueblo, en el camino de este pueblo ay muy altas y peligrosas costas, perdimos el camino, después un pastore por la gracia de Dios enseñolo a nosotros. Camino despoblado. Se vee un castillo muy fuerte con un pueblo passada la costa. Tivissa, paso aquí la noche. Es un buen pueblo cercado de mu-

ros y proveydo de todos mantenimientos. Pan, carne, pescado, frutas y vino muy lindo. Está assentado sobre la punta de un monte. Los higos del ciego. Aquí hemos estado a nuestro gusto y muy contentos. Pratedip, pueblo pequeño de seis vecinos, muy bueno. Piadoso. Camino trabajoso entre las montañas y sierras.

Cambrils, campos despoblados. Es un pueblo muy bueno y hermoso cercado de muy lindas y hermosas murallas. Es proveído de buenas viviendas. Pan, carne, longanizas como de Boloña y vino tinto muy fuerte y bueno, barato. Paso la noche no pagando más que quatro quartos por la cama, que yo no he visto en toda España. Ay aquí una linda Yglesia toda de bóveda bien labrada. Tiene calles muy anchas y plaças grandes y limpias. Antes de llegar a Cambrils fuera se puede bien ver la cumbre de la montaña puesta a la boca del rio Ebro, donde entra en la mar. De que se puede bien juzgar como se rodea mucho por el camino nuestro. Vila-seca, pueblo grande apartado de Cambrils, es cercado de la tierra muy fértil donde son los campos de Catalunya muy poblados y de gran provecho. Tarragona, llegada a 22 decembre del año 1599 al medio día a las doze.²⁴

1599 | Gilles du Faing

El 28 de març, la reina i S.A. varen desembarcar a Vinaroz, port del regne de València, amb un temps força serè i bonic. Les galeres, en arribar al port, van fer una bonica salva, i l'artilleria que hi havia a la ciutat va respondre. Aquí no va passar res d'especial rellevància, ja que era un lloc pobre i petit. Hi van estar els dies 29 i 30. L'últim de març, la reina i S.A. va-

²⁴ Diego Cuelbis. *Thesoro choreographico de las Espannas* (manuscrit a la Biblioteca Nacional de España).

ren marxar de Vinaroz i varen anar a allotjar-se a Sant Mateu, un lloc petit a quatre llegendes [...]. S'hi varen quedar fins al 22 d'abril, i aquest dia varen marxar de Sant Mateu i es varen allotjar en un lloc anomenat Cabanes [...]. El dia 4 varen arribar a Vila-Real, on els varen fer acolliment i rebuda [...]. El diumenge dia 5, S.A. es va acomiadar de la reina i va prendre un cotxe lleuger, amb alguns dels seus nobles, per agafar el correu a una llegua de València [...]. Des d'aquí, la reina i l'arxiduchessa es varen dirigir a Murviedro [...]. El dia 16 d'abril, divendres abans de Quasimodo, la reina va marxar de Murviedro i va anar a allotjar-se a Sant Miquel dels Reis, un ric i bonic monestir a un quart de llegua de València.²⁵

1603 | **Barthelemy Joly**

Del camp de Tarragona, i a la vista del port de Salou, vàrem anar a Reus, vila closa [...]. Des d'allà vàrem passar per Cambrils amb el mar a l'esquerra, una vila que té una bona platja pels barcos. Després a Miramar per un camí desert fins a l'Hospitalet, un lloc arruïnat pels moros de la Barbaria i ara refet i situat en un nivell raonable de defenses. [...] Des d'aquí vàrem passar per un punt de muntanya anomenat Coll de Balaguer, que és un dels passos més perillosos d'Espanya a causa dels moros que venen de la Barbaria i que s'amaguen en els seus bergantins de dia, i de nit baixen a terra en silenci en grups de dos o tres-cents i sorprenden les viles i cacen tot el que troben, homes, dones i nens i calen foc arreu en marxar.

Al llarg de les costes, arreu hi ha torres de vigilància, *atalayas* guardades de dia i nit. Totes les nits cada una encén un foc i quan n'hi ha dos és la senyal que hi ha moros. De dia

²⁵ «Voyage de l'Archiduc Albert en Espagne, en 1598». *Collection des voyages des souverains del Pays-Bas*, vol.4 (Bruxelles, 1882).

fan una fumera espessa donant la senyal de torre en torre i en un instant arriba de Cartagena a Narbona. A cada torre s'hi puja per una escala que es retira des de dalt, de tal manera que els moros, que no tenen canons, no s'acosten ni els hi poden fer cap mal.

Des d'allà vàrem passar al Perelló, una vila de l'abadia de Santa Creu, que ha estat presa, tornada a prendre, i cremada pels moros, com totes les que hi ha en aquesta costa. Costejant al llarg del mar vàrem veure la desembocadura del riu Ebre, a tres llegües sota Tortosa, que veiem en la llunyania amb el seu castell antic amb merlets. Abans d'arribar-hi vàrem ser rebuts per dos abats i els cavallers de la vila, que ens hi varen conduir. Els carrers són estrets i obscurs, a causa dels pisos avançats de les cases que en diuen *saledizos*. De Poblet a Tortosa hi ha divuit llegües i quatre fins a Ulldecona, el darrer poble de Catalunya [...].

Vàrem entrar al regne de València, com de costum per terres desolades i muntanyoses, trobant primer el poble de Traiguera, després Sant Mateu, una ciutat bona situada a vuit llegües de Tortosa, després les Coves i Cabanes, pobles, masies i mals allotjaments, on les persones com a tot arreu són inútils, i miren els estrangers amb curiositat. Quan vàrem arribar a l'hostal ens assetjaven i es quedaven allà com a espectadors, sense moure's fins que no vàrem tornar a muntar a cavall. A la dreta el país és dolent, estèril, muntanyós, i a l'esquerra hi ha el mar, on de tant en tant hi ha torres per descobrir els pirates que s'acosten en tot moment. Després segueix la Pobla, Borriol, Vila-real, pobles i vil·letes tancades, amb merlets, i en general es tracta d'un sol carrer recte i llarg.

Aquí comencen les muntanyes a desaparèixer i a les planes dels camps es respira un aire dolç de primavera, com és habitual en tot el regne de València. La terra es diu *regalada*,

una de les més delicioses d'Espanya, situada entre el migdia i l'orient, al llarg d'aquest mar Mediterrani. Tota verda d'arbres, vinyes, herbes i conreus, la pluja hi cau rarament, però s'ajuden amb aigua de les fonts, que condueixen per petits canals de maons fins als seus horts. Aquest vespre vàrem arribar a Murviedro, una ciutat antiga situada en una muntanya, a mitja llegua del mar, habitada com les altres per persones ocioses, passejant per la plaça amb l'espasa al costat. Aquesta és la famosa i nomenada Sagunt, una ciutat forta i poderosa en homes de guerra i riqueses, que ara té cinc-cents habitants. [...] Vàrem dinar a una llegua de València [i entren a la ciutat].²⁶

1655 | **Robert Bargrave**

El 11 de gener de 1655 surt de Barcelona cap a Montserrat, i arriba a una ciutat destrossada en temps de la guerra de Seccessió, que havia acabat feia tres anys. «La primera nit, l'amable acomiadament dels mercaders em va impedir recórrer més de set milles, travessant molts pobles arruïnats, d'un aspecte lamentable, que abans no només eren un ornament sinó també l'aprovisionament de la capital, però ara estan tan totalment destrossats que gairebé no vaig poder veure el que havien estat. Vaig allotjar-me en el que queda de Sant Feliu, una agradable vila que havia tingut una mica més de sort, tant per a ella com per als viatgers, però també arrasada completament, com les seves veïnes.

12 de gener. Avancem a través d'un plaent i fèrtil vall d'oliveres i vinyes, i creuem un furiós torrent anomenat riu Llo-

²⁶ «Voyage fait par M. Barthelemy Joly, conseiller et ausmonier du roy, en Espagne (1603-04)». Ed. Barrau-Dihigo. *Revue Hispanique* t.XX n°58 juny 1909).

bregat, i altres torrents de menys importància, sobre un dels quals hi ha un pont enrunat del que diuen que va ser construït pel diable en una nit [a Martorell sobre el riu Llobregat], i és tant lleig que l'obra parla per ella mateixa d'aquest constructor. D'aquí passem per uns agradables boscos de pins i dues o tres viles també desolades». I cap a Montserrat.²⁷

1664 | **Francis Willughby**

Vàrem passar per Benifallet, allotjant-nos a Tortosa, a sis llegües. [...] Tortosa és una ciutat pobre i arruïnada. Hi ha un pont de barques sobre el riu Iberus, ara anomenat Ebre [...]. Aquest dia vàrem tornar a València passant l'Ebre pel pont de barques i ens vàrem allotjar a la Galera, una vila petita a dues llegües de distància de Tortosa.

16 de setembre. Vàrem passar per Traiguera, on semblava que hi havia les runes d'un antic camí romà, Sant Mateu, Salzadella, i vàrem arribar a les Coves, a set llegües de distància. Prop de les Coves vàrem trobar una gran quantitat de bala-dres amb flors vermelles.

17. Vàrem passar per Cabanes, la Pobla Tornesa, Borriol, Vila-real, Nules, set llegües de distància. Durant aquest trajecte vàrem veure molts rius totalment secs, i durant un mes gairebé no va ploure, la poca pluja que hi havia sempre venia del mar.

18. Vàrem passar per Xilxes, Almenara, Murviedro, Massamagrell, Albalat i vàrem arribar a València, a set llegües de distància. Prop de València, el territori és molt poblat i ben cultivat. Hi ha una gran quantitat de moreres plantades en files en tots els camps. Mentre passàvem pel mercat de Valèn-

²⁷ *The travel diary of Robert Bargrave, levant merchant (1647-1656)*. Ed. Michael G. Brennan (London, 1999).

cia, la gent ens cridava i llançava sobre les nostres capes restes de meló, entre altres coses. Sembla que no estan acostumats a veure estrangers i viatgers.²⁸

1672 | **Albert Jouvin de Rochefort**

Vàrem sortir de València i després passar per Albalat dels Sorells, Massamagrell, la Magdalena, que és un convent de caputxins, i després de travessar una vinya arribem a Murviedro, situat en un turó, però només passem pel suburbi, i a la sortida hi ha un riu [Palancia] que es passa per anar a Almenara. A Nules hi ha un castell envoltat de grosses muralles construïdes pels moros, com a Vila-Real. Poc després un gran pont [romà, sobre el riu Millars]. Després a Borriol [...] vàrem baixar a la Pobla Tornesa, Cabanes, les Coves de Vinromà [...]. De les Coves vàrem anar a la Salzadella, on es fan vins bons i econòmics [...]. Arribem a Sant Mateu, envoltat per antigues muralles, on creuem un riu per anar a la Jana [la rambla de Cervera] i hi ha una gran vinya prop de Traiguera [...]. Arribem a la Galera, amb una gran torre quadrada a l'església, que és el primer poble del Principat de Catalunya, on hi ha Tortosa, a l'altra banda de l'Ebre, amb un gran pont de pontons i una fortalesa a l'entrada [...]. Està situat en una vessant i sembla un teatre oferint un panorama al camp veí, un hort bonic, amb el riu com a canal principal [...].

No voregem el mar a la sortida de Tortosa, a causa de les altes muntanyes i del perill que hi ha de trobar-se amb els turcs, que hi fan incursions esperant els que passen per portar-los a Barbaria. [Segueix fins a Tarragona per l'interior], en sortir trobem algunes torres grans amb altes muralles, que ens fan pensar que Tarragona és una ciutat fortíssima, d'on

²⁸ Francis Willughby. *Travel in Spain year 1664* (London, 1738, 2° ed).

baixem cap a la riba del mar enmig d'una gran vinya fins a Cubelles, Vilanova i la Geltrú, així com a Sitges. Allà hi ha dos camins que van a Barcelona, un per Vilafranca, per evitar el perill de trobar-se amb els turcs que esperen els viatgers al pas, i l'altre que és paral·lel a la costa del mar, que és el més curt, i el seguim entrant a les muntanyes, on el camí està treballat en les roques que són colpejades pel mar, i que estan tan elevades que no es pot mirar-les sense por. Les anomenen costes del Garraf, amb un castell del mateix nom, que trobem en el camí.

Ens varen ensenyar en un lloc anomenat *Pas de la mala dona*, una història tràgica, perquè una dona va ser penjada en un pal en aquest lloc. La història explica que tenia la intenció de desfer-se del seu marit, així que el va convidar a passejar per les roques, i des de dalt el va empènyer al mar. [...] El camí que seguia estava condicionat en diversos llocs i era pla a la roca. El vàrem seguir fins arribar al fort de Garraf, una gran torre quadrada prop d'algunes cases. En aquesta torre hi ha una guarnició que vigila la costa i alerta les ciutats mitjançant una foguera del que es veu i succeeix al mar. Si s'encén una, significa que no hi ha perill, però si s'encenen dues a la mateixa torre, és senyal de perill i que s'ha avistat un vaixell turc. Aquesta pràctica es porta a terme en totes les costes del mar Mediterrani, on cada quart de llegua hi ha torres amb una guarnició de cinc o sis homes.

Després de passar el fort de Garraf, vàrem arribar a la torre de Fels, on hi ha un poble amb el mateix nom [Castelldefels]. Vàrem decidir continuar cap a Gavà, deixant el poble a la nostra esquerra. Allà acabaven les muntanyes i les costes de Garraf. Passem per Viladecans, Sant Boi i el riu Llobregat el creuem en una barca. Després de les muntanyes, la terra és molt fèrtil, amb molts vinyes i arbres fruiters de tota mena

[...]. Després de creuar el riu, comencem a veure de lluny la ciutat de Barcelona, i abans d'arribar-hi, trobem Cornellà i l'Hospitalet, i deixem a mà dreta a la vora del mar, Montjuïc, mentre entrem a Barcelona.²⁹

1673 | **Domenico Laffi**

[...] vàrem passar per Martorell, situat a la vora d'un riu, on s'entra per un gran pont de fusta, ubicat sobre el dit riu. És un lloc molt gran i ric, envoltat de muralles, on es viu molt bé i està situat al Camí Real. Després de deixar Martorell, vàrem anar a Molins de Rei, a dues lligues de distància, per una bonica i encantadora plana a l'estil d'Itàlia, del tot fèrtil. Després vàrem arribar a un lloc molt agradable que es diu l'Hospitalet, on hi ha molts palauets dels senyors de Barcelona, i hi ha algunes muntanyetes plenes de palmeres i altres d'àloes, que és bonic de veure. Després, hi ha molts jardins i horts en quantitat, perquè estan prop de la ciutat. Després vàrem anar a Barcelona, que està a 2 lligues de distància, per una plana realment bonica i encisadora, adornada amb bonics palauets i jardins.³⁰

²⁹ Albert Jouvin de Rochefort. *Le voyageur d'Europe, ou sont le voyage d'Espagne et de Portugal*, vol.2 (Paris, 1672). Concepción Bernal Fernández. Traducció al espanyol de '*Le voyageur d'Europe où sont le voyage d'Espagne et de Portugal*', de Albert Jouvin de Rochefort acompanyada del corresponent anàlisi traductològic (Universitat de Múrcia, 2016).

³⁰ Domenico Laffi. *Viaggio in Ponente a S.Giacomo di Galitia, e Finis Terrae per Francia e Spagna* (Bologna, 1681). Sigo la tercera edició, més completa que la primera, estampada en la mateixa ciutat el any 1673. Se trata de un libro que despertó gran interés en su tiempo, ya que se publicaron seis ediciones en pocos años, en las que va modificando algún dato.

1704 | **Claude Jordan de Colombier, Nicolas de Fer**

Barcelona, Castelldefels, Costes de Garraf, Vilanova i la Geltrú, Tarragona, Cambrils, Hospitalet de l'Infant, el Perelló, Tortosa, la Galera, Hostalets, la Salzadella, Cabanes, Vila-real, Murviedro, València.³¹

1706 | **Juan Álvarez de Colmenar**

A quatre llegües de València, prop del mar, s'arriba a Murviedro, una ciutat antiga, les restes de la famosa i desafortunada Sagunt [...]. Sortint d'aquesta plaça i caminant al llarg de la costa del mar, es travessa una zona ben cultivada; es troben alguns pobles pel camí, es passa prop d'Almenara, una ciutat petita a mitja llegua del mar, amb el títol de Comte, i després de quatre llegües de camí, s'arriba a Vila-real [...], situada a la vora del riu Millars, o Mijares [...]. De Vila-real a Sant Mateu, es compten nou llegües de camí [...]. A l'esquerra es deixa Castelló de la Plana, una ciutat important a la que només li falta el títol de ciutat, situada molt avantatjosament i envoltada de jardins plens de fruites exquisides. [...] De Vila-real es travessa una zona ben cultivada, on es troben quatre pobles, dels que els més importants són Borriol, a una llegua, que té a prop una mina d'argent, i Cabanes, a quatre llegües d'aquesta ciutat.

Des d'allà es troba una zona semblant a l'anterior; es passa per dos petits pobles anomenats les Coves i Salzadella, i finalment Sant Mateu, una ciutat fortificada a causa de la seva ubicació. [...] Des de Sant Mateu, es compten quatre llegües fins a les fronteres de Catalunya. En anar-hi, es troba un camí pedregós i molt dur, enmig d'una zona molt ben cultivada, fèrtil

³¹ [Claude Jordan de Colombier. Nicolas de Fer] *Voyages historiques de l'Europe, ou les delices [...] d'Espagne [...]*. Tomo II (Bruselas, 1704).

en blat, vi i romaní. Es passa per dos petits pobles, els Hostalets i Traiguera, l'últim a prop d'un riu anomenat Cèrvol, i Hostalets és un poble situat al costat del Sénia, que fa de separació entre el Regne de València i Catalunya. Aquest camí passa molt a prop del mar i, perquè ha estat sempre molt perillós a causa dels pirates, Carlos V va fer construir, de tant en tant, 27 torres on sempre hi ha tres soldats de guàrdia, dos soldats d'infanteria i un de cavaller. [...]

El primer lloc que es troba venint del regne de València és Tortosa, una vila antiga [...]. En sortir de Tortosa es remunta un temps l'Ebre i es travessa unes muntanyes altes i aspres, i passant pel camí es veu una gran quantitat d'oliveres, i després de cinc llegües de marxa es troba una vila bona anomenada Ginestar. Continuant la pujada es troba el llogaret anomenat Mora i més amunt un altre anomenat Flix. [...] Vaig tornar a Ginestar, sortit d'aquesta vila es continua el viatge a través de les muntanyes, i s'arriba aviat a un llogaret anomenat Tivissa. [...] Després es baixa de les muntanyes i s'arriba a la plana on hi ha Cambrils, un llogaret tancat per altes muralles i situat al costat de la mar. Tot l'entorn és ple de camps, molt fèrtils i agradables. Des d'aquesta vila fins a Tarragona es troba un país molt bonic i ben cultivat, camps, boscos d'arbres fruiters, boniques viles i algun llogaret. [...]

Tarragona és una vila molt il·lustre i molt antiga [...]. De Tarragona a Barcelona es passa al llarg de la riba de la mar, i fent la ruta es veuen diverses torres altes que fan de sentinella. A poca distància de la primera hi ha un castell vell anomenat Tamarit, construït en aquest lloc per la seguretat de les costes [...] deixant la riba del mar es troba un camí a l'esquerra entre les muntanyes on hi ha quantitat de viles boniques, i s'arriba a Vilafranca del Penedès, una vila bonica tancada dins de muralles [...]. Des d'aquí es troba una vall entre munta-

nyes i es veu un país diferent plantat amb diversos arbres frutifers, vinyes i camps. I s'arriba a Martorell, un llogaret situat a la confluència de l'Anoia i el Llobregat, a quatre llegües de Barcelona [...] continua la ruta un temps al costat del Llobregat, i es deixa per agafar el camí dret a Barcelona.³²

1720 | **Comte de Darnius**

De Tarragona a Barcelona pasando por Sitges, va todo derecho hasta cerca del rio Gaià [...] y después a corto trecho pasa el rio a vado y va derecho a la torre den Barra, pasa a la Figuereta [...] continua y pasa a Cunit, Cubellas, Vilanova, la Geltrú y Sitges [...] va derecho a pasar el Hostal de Garraf, Gavà, Castelldefels, Viladecans, Sant Boi [...] después pasa el río Llobregat por barca y va a salir a Cornellà [...] continua derecho al Hospitalet, pasa por Sans y llega a Barcelona. Este camino hasta Gaià es bueno llano y carretero, pero todo lo que son las costas de Garraf hasta Sitges es desfilado y malísimo con muchos varrancos, de Sitges hasta Tarragona es bueno y carretero.

De Tarragona a Tortosa pasa el rio Francolí a vado, la Canonja, Mas Ricart, Mas Calvo [...] va después a Vilaseca [...] continua derecho a Cambrils, lo Hospitalet, luego va subiendo al coll de Balaguer pasando a tiro de fusil del fuerte que nuevamente se ha construido, va después al Perelló y sin encontrar otra población llega a Tortosa. Este camino hasta el Hospitalet (que feneze el llano de Tarragona) es bueno, llano y carretero. De aquí hasta el Perelló es malísimo por ser todo entre peñascos e imposible de mudarle, y del Perelló a mas de

³² Juan Álvarez de Colmenar. *Les delices de l'Espagne et du Portugal*. Vol IV (Leide, 1707).

ser desavitado se enquentran algunas barracas, pero con todo esto todo carretera.

De Tortosa a la torre de San Juan dels Alfachs, pasa el rio Ebro por la puente y sube a Amposta donde deja la carretera que va a la Ràpita prosigue hasta llegar a la torre de San Juan. Este camino es llano, bueno y carretero y de dicha torre ay un camino bueno, llano y carretero que pasa por la Ràpita y llega a Vinaroz lugar del reyno de Valencia.³³

1729 | Etienne de Silhouette

En la primera jornada que es fa sortint de Barcelona es passa i es torna a passar vint vegades el Llobregat a gual, i per poc que hagi plogut el riu creix i no es pot travessar a gual. El segon dia vaig arribar a Tarragona. El país que es travessa és molt divers, és bonic en sortir de Barcelona, dolent al llarg del Llobregat, mediocre i dolent al llarg de la mar, i molt bonic al costat de Tarragona. Quatre llegües més enllà d'aquesta ciutat creuem, per anar a Tortosa, una mena de gran desert. El pas és perillós a causa dels lladres i vàrem doblar l'escorta que sempre m'acompanyava. Al voltant de Tortosa i al llarg de l'Ebre el país és molt ric i molt fètil. [...] Els llocs principals pels que vaig passar son, per ordre, Benicarló, Peñíscola, Murviedro i València.³⁴

³³ Conde de Darnius. *Guía de los caminos más principales del Principado de Cataluña, assí carreteros como más quebrados, por los quales pueden transitar exercitos, carruage y destacamentos* (Biblioteca Nacional de España. Manuscrit 10.529).

³⁴ M.S. [Etienne de Silhouette]. *Voyage de France, d'Espagne, de Portugal et d'Italie*. Tomo IV (Paris, 1770).

1761 | **Itinerario de posta**

De Barcelona a Sant Feliu. De Sant Feliu a Martorell. De Martorell a Sant Sadurní. De Sant Sadurní a Vilafranca. De Vilafranca a Vendrell. De Vendrell a Torredembarra. De Torredembarra a Tarragona. De Tarragona a Cambrils. De Cambrils a Coll de Balaguer. Del Coll de Balaguer a Perelló. De Perelló a Tortosa.³⁵

1761 | **Clemente Antonio de Baena**

El 26 a las cuatro de la mañana, y cerca del pueblo pasé un puente de madera que está en el río Anoia. Pasando el puente se divide en dos caminos. El uno para Madrid, y el otro para València que fue el que seguí yo. Este río lo pasé 17 veces; luego atravesé otro llamado Sant Sadurní, y a las once llegué a un pueblo que fue Vilafranca del Penedès donde oí misa a un fraile Trinitario que gastó en decirla 8 minutos. Hasta aquí hay cinco leguas, donde comí. Volví a salir a las 2 de la tarde pasando por 5 lugares que fueron los Monjos, el Arboç, la Gornal, Bellvéi y el Vendrell. Desde aquí se ve el mar, y casi se va inmediato a él, desde València. A las ocho de la noche llegué a un lugar llamado la Figuereta, que hay seis leguas, donde dormí.

El 27 a las 4 de la mañana salí, y pasé por dos lugares que son la Torredembarra y Altafulla, y a las 9 llegué a la ciudad de Tarragona donde oí misa. Es ciudad muy fuerte a la orilla del mar donde tiene muchos fortines, y es pequeña, y a las 10 del día llegué a una hostería que está antes de Vilaseca que hay 4 leguas, donde comí. Salí a la una pasando por Vilaseca y por Cambrils, y a las 7 llegué a la hostería llamada el Hospital, que está en desierto a orilla del mar, que hay seis leguas, donde

³⁵ *Itinerario de las carreras de posta* (Madrid, 1761).

dormí. Cuatro noches antes, dijo el mesonero, habían estado unos moros sentados en la puerta de esta hostería. Toda esta ribera es peligrosa de moros.

Salí el 28 a las 4 de la mañana, pasando por delante de una fortaleza que está a la orilla del mar, inmediato a la Hostería, y a la legua y media de esta, se entra en una montaña que llaman el Coll de Balaguer, encima de la cual está un grande y fortísimo castillo que domina todas aquellas montañas y el mar. Todo este camino está desierto, y muy peligroso de moros y ladrones. A las 10 llegué a un lugar llamado el Perelló hay 5 leguas donde dije misa y comí. Este lugar es libre de todas rentas reales por su mucha pobreza, lo que ha concedido el rey porque sus vecinos lo habían abandonado por dos secciones.

Salí a la una del día, y a las 7 llegué a la ciudad de Tortosa, que hay 5 leguas donde dormí. [...] La ciudad es pequeña, pero muy fuerte y plaza de armas. Al salir de ella se pasa el río Ebro (que pasé la otra vez por Zaragoza) pero aquí es muy caudaloso, y se pasa por un puente de nueve barcos: en la ribera había muchos barcos. Todo el camino desde Cambrils hasta una legua antes de Tortosa, es desamparado y tierra estéril. El mar estará de Tortosa legua y media.

Volví a emprender la marcha el 29 a las cinco de la mañana llegando a las once a Uldecona, último lugar de Catalunya, que hay cuatro leguas, donde comí, y a las dos de la tarde salí, pasando a la media legua un arroyo donde entra el Reyno de València. Pasé después por un lugar que llaman Benicarló, de aquí se lleva el vino que dicen Caslón y de Sampaña, y a las 7 y media llegué al hostel nuevo, que es Rosada de Campaña que hay cuatro leguas donde dormí.

Salí el 30 a las cinco de la mañana, pasando por un lugar llamado Alcalà de Xibert, y a las once llegué á Torreblanca que

hay cuatro leguas donde comí. Salí á la una y llegué a las 7 a la hostería llamada las Casas de Villacasio [Benicàssim] que hay cuatro leguas y está a la orilla del mar, donde dormí. Aquí suelen desembarcar los moros.

El 31 a las 4 de la mañana salí pasando por Castelló de la Plana y el rio Millars por un puente de piedra, el cual iba muy crecido, por haber estado lloviendo parte de la noche y lo más de esta mañana. Después de pasar el rio entre en Vila-real, donde está el cuerpo de San Pascual Bailón, en el convento de Franciscos Descalzos. Desde aquí principia la tierra buena y fértil. A las doce llegué a un lugar llamado Nules, que hay 4 leguas, donde comí. Salí á las dos, pasando por dos lugares que son Xilxes y Almenara y a las 7 llegué á la villa de de Murviedro, que antiguamente se llamó la ciudad de Sagunto, donde dormí que hay tres leguas. Su población está al pié de una montaña, la que en lo alto tiene varios castillos antiguos: antes de entrar se pasa el rio Murviedro.

Salí el primero de Junio a las cuatro de la mañana, y a la una legua pasé por la Cartuxa, y desde aquí principia la huer-ta de València, después pasé por 4 lugares que fueron los hos-tales de Puçol, la Creu del Puig, *Nadrei*, y Massamagrell. Antes de entrar en Valencia vi la Iglesia del Monasterio de Sant Jero-ni que llaman Sant Miquel dels Reis, es una iglesia muy rica y primorosa, y a las diez llegué a la ciudad de València que hay tres leguas.³⁶

1771 | **Baró de Maldà**

En la tarde del dia 28 de agost de l'any 1771 partimen yo ab Geroni Amoretti des de Barcelona per Vilafranca del Panadès [...]. Isquérem, com he ya notat, de Barcelona a dos quarts de

³⁶ Clemente A. de Baena. *De Arcos a Roma en 1761* (Arcos, 1893).

sinch y a dos quarts de sis férem un xiquet de alto en lo famós hostel del Garrofer, prevenint a la hostalera, jova de allò ben axerida y diligenta, que-ns fes chocolate, que portàbam ya de prevenció. [...] Y, despedits que-ns haguérem de la hostalera, son marit y demés, tiràrem avant cap a Sant Feliu. La polvoreda de la carretera, que no dexaba de enfarinar-nos bé la roba, junt ab lo sol de cara, nos impedían tantas pampallugas als ulls descobrir despejada a aquella hermosa y dilatada campanya y los obgetes que se'ns presentaban a cada pas de hòmens y donas, casas, arbres, etc.

Passàrem cerca de la Torre Blanca, que és de Dusay, que dexàrem a mà esquerra, ab sa capella pública, contigua, de Santa Ana, y casi unida ab la casa. Des de allí, a mitg quart, passàrem per la poblado de Sant Feliu, dividint-la lo camí Nou, per el qual corria lo bolant ab nosaltres dintre. [...] Continuariem nostra mitja jornada en aquella tarde fins que en la entrada al poble de Molins de Rey baxàrem de la silla andariega en lo hostel de entrada, dit dels Impressaris, al que arribàrem casi a aclucar-se'ns del tot la tarde, lo que se sol dir entre dos Ilustres, y ab so de las campanas de aquella parroquia a morts en semitono, que sol ser trist. Pujàrem al referit hostel dels Impressaris, que és nou de poch temps, pues que la blancura de sas parets foranas bastant ho manifesta al públich. [...]

[Marxen de Molins de Rei] Passàrem per lo gran pont y después per cerca del poble de Cervelló, que queda arrimat a la montanya a la part esquerra sobre del de Sant Vicens dels Horts. No dexant may la nova carretera, topàrem ab lo lloch de Vallirana y per haver ya apuntat l'alba se divisaban a dos o tres casas y la parroquia. Lo camí, des de Vallirana a la casa del Lladoner, ab lo motiu del molt pedruscall y terra somuguda que hi havia en la continuació del camí Nou se anaba desvastant, nos feya donar algún sutragot dintre del volant

quens molia las costellas y, certament, per un que fos hipocòndrich fóra un gran remey, pues que li desocuparia tants quals flatos tingués al ventre.

Arribàrem quant Déu volgué los tres a la casa del Lladoner a sis horas del dematí ab uns ventres de guitarra, com pot inferir tot mon amat auditori. Donàrem nostra disposició a la mestresa acerca del chocolate, esmorsar del mozo y pienzo al caball, que necessitava de pèndrer coratge de allò primer per poder tirar la silla volant fins al mencionat destino en Vilafranca en aquella matinada. [...]

Envés las 7 isquérem de la posada y a mitg quart de allí distant se formaba lo pont superbo de tres alts y de tant en tant se tiraban barrinadas, que fumaban en una pedrera que cerca de allí era y, a poch rato que haguérem nosaltres passat per aquell paratge tan escabrossot, se disparà una de prou forta, suposat que quant passàbam per la vora de aquella especie de cabernas de Vulcano forgàban los barrinayres en figura de cíclopes a aquelles descomunals peñas, com de facto se derriba gran porció de roca. Passàrem des de lo pont comensat un camí que nos cuydàbam pèndrer a cada pas entre malesas y espessos boscos. Semblaba que en tot aquell matí no podíam eixir de tanta lobreguez. Finalment (gracias a Déu) se'ns axamplaren los esperits al descobrir ya a la dilatada planura y hermosa de tot aquell Panadès ab Vilafranca al mitg y los pobles de sos alrededors, que son Sant Sebastià, Ordal, Avinyonet, la Granada, Sant Cugat, etc., y, a *longe*, lo campanar punxagut de Vilafranca.³⁷

³⁷ Rafael d'Amat i de Cortada, Baró de Maldà. *Tractat de alguns pobles y vilas de la costa de mar que se troban desde Badalona a Malgrat*. Ed. Margarida Aritzeta. Viles i ciutats de Catalunya (Barcelona, 1994).

Vàrem deixar Barcelona el diumenge dia 19 i el nostre primer dia de viatge va ser molt curt. El camí era bo però fet segons una planificació massa costosa per poder-lo continuar en aquests moments. El pont sobre el Llobregat és gran, però mal situat, en direcció obliqua als viatgers, que no el poden veure. Ens vàrem aturar al Xipreret, una casa ordenada enmig d'un país muntanyós i salvatge, on no hi ha gaires pins escampats. Així poques vegades n'hi ha prous per formar una arbreda, i molt menys un bosc. Aquí per primera vegada vàrem veure una autèntica cuina espanyola, que és una llar aixecada sobre el nivell del terra sota una ampla xemeneia, on un cercle de traginers s'amuntegaven davant d'unes poques brases.

Al matí següent vàrem travessar un torrent molt ampla sobre el que intentaven fer-hi passar el Camí Real en línia recte, per mitjà d'un pont de tres files d'arcs, un sobre l'altre. [...] Aquesta gran obra ha fallat i sembla abandonada. [...] Tal com ara està el pas és molt perillós. Més enllà el camí es fa més difícil, enmig d'un gran bosc de pins, on les roques i els barrancs fan que sigui gairebé impossible per a un carruatge aconseguir travessar sense patir danys. El progrés de l'obra és tant lent que abans d'haver acabat una segona milla la primera ja és arruïnada i necessita reparacions. I això és a causa de la gran quantitat de ponts necessaris entre aquests turons trencats, i la tossuderia amb la que els enginyers (els beneficis dels quals augmenten amb els retards i les dificultats) insisteixen en fer passar la carretera a través de les roques i els torrents.

El país que hi ha al peu de les muntanyes és fèrtil i poblat. Sobre Vilafranca de Penedès el sòl és molt lleuger. [...] La tarda vàrem passar, a la llum de les torxes, sota un arc de mig

punt, on vaig tornar l'endemà al matí per examinar-lo, perquè el nostre hostal només era a una milla de distància. [...]

L'endemà va ser el dia més deliciós del nostre viatge. El sol brillava en tot el seu esplendor, el mar era suau i tranquil·la, i el panorama variava sense parar a mesura que avançàvem, a vegades al costat dels marges generosos de la riba, els caps espessos i les fulles brillants de les acàcies feien contrast amb el verd pàl·lid de les oliveres. Tot plegat semblava una escena d'estiu, i a vegades des dels turons suaus contemplàvem les nombroses badies i els innombrables promontoris, amb torres i fortificacions antigues. El petit riu Gaià distribueix les aigües per canals de pedra a totes les parts de la vall, i dóna vigor a les seves produccions, que d'altra manera es cremarien per la sequera. [...] Mentre baixàvem del turó de Barà cap a la platja, Tarragona es va presentar a la vista com una fortalesa en ruïnes dalt d'un penyal sobre la mar, i una mica més endavant ens vàrem desviar de la carretera, a la dreta, per un bosc de pins i arbustos, per visitar un monument que la tradició ha anomenat la tomba dels Escipions. [...]

Des de les denses sorres de la vora la mar, on un gran nombre de pescadors estaven transportant les seves xarxes, vàrem pujar la roca nua de Tarragona. [...] [Després de Tarragona] El camí passa per una plana buida i dolenta, i a cada costat hi ha boscos d'acàcies i oliveres, fins entrar en una terra solitària a la vora de la mar, on hi ha una torre en ruïnes anomenada *Casa Yerma* [Miramar]. La tarda vàrem travessar un pas rocós sota el fort de Balaguer, construït fa poc per vigilar el congost i la costa. El viatge de la tarda ha passat entre turons ombrívols i incòmodes, coberts amb arbustos baixos, amb res més que la visió de la mar. Només li donen varietat les torres de vigilància situades com fars al llarg de la costa. És el camí més abominable, aspra i complicat, pels carruatges.

La proximitat de la nit, i el perill de aventurar-nos per aquests camins accidentats, ens va obligar a parar a l'hostal del Plater, una barraca incapaç de ser descrita. Era tant superlativament horrible, que em va semblar que fer-ne una descripció exacte del seu aspecte exterior seria realment curiós. Ens vàrem allotjar en una part de la planta baixa, la resta de la qual era ocupada per les mules i els porcs, i els criats varen dormir als carruatges. Una bassa d'aigua darrere la casa, i per sobre del nivell del nostre pis, va fer la nostra habitació tant humida que l'endemà els nostres vestits es podien escórrer. Però gràcies a la salubritat del clima no vàrem patir aquests efectes negatius. Diverses colles de pescadors, que ofereixen el seu peix per aquestes cases de camp disperses, varen estar trucant la porta de la cort al llarg de tota la nit, cosa que em va fer imaginar les animades escenes dels castells encantats de Don Quijote.

Tan aviat com es va fer de dia vàrem deixar l'hostal, trobant més i més extensió de terra estèril. El pendent i l'aspror de les baixades fan el camí amb massa sotracs i perillós. Les cadires grinyolaven i gemegaven, i nosaltres a vegades fèiem el camí a cavall o caminant. Els torrents, que es precipiten des de la cresta de les muntanyes veïnes, després de cada salt d'aigua, s'han endut tots els ponts i calçades, i han deixat la carretera en la roca viva. Passem a través del Perelló, un poble petit, un lloc on s'acostuma aturar-se a dinar, i sembla, per les ruïnes a prop seu, haver estat abans un lloc de més importància del que és en l'actualitat.

Al cap d'unes hores vàrem sortir d'aquesta terra solitària que té gairebé deu llegües de llarg. En alguns indrets es produeixen garrofes i oliveres, bons fruits resultat d'haver netejat el sotabosc i regirat la terra fins les arrels. Un petit gir del ca-

mí cap a l'oest ens porta davant de la desembocadura del riu Ebre [...].

Tortosa és una ciutat lletja al final d'un turó, al nord de l'Ebre, sobre el qual hi ha un pont de barques. [...] A continuació es travessa la rica vall de la Galera, on les oliveres creixen i prenen un gran volum [...]. En passar el Sénia, que l'hivern és un rierol però que és sec l'estiu, vàrem entrar en el regne de València. Després de creuar una gran extensió de bruc, arribem a la vora de la mar, amb bones plantacions d'oliveres, mores, figues i acàcies. [...]

Des de Benicarló vàrem passar per un camí molt pedregós, alternant entre la costa o pujant per muntanyes rocoses i salvatges. Poques valls superen la bellesa de la de Marjal, una plana noble, plena d'arbres, pobles i ciutats. El mar forma una badia pintoresca al davant i les muntanyes s'estenen darrere en una immensa semicercle. Els arbres de llenticle i oliveres són antics i frondosos, el sòl és profund i els terrenys fèrtils, ja que estan ben regats amb aigua. Vàrem dinar a Castelló de la Plana, la població més gran i millor construïda del nostre recorregut. [...] Vila-real és una altra ciutat gran, prop del Millars, un riu de color verd, en una àmplia plana. [Passen la nit a Nules]

Des d'una altura teníem una vista noble de la vall d'Almenara, una mena de badia terrestre, envoltada de muntanyes altes, i adornada amb sis pobles bonics, emergint del si d'un bosc de verdor fosca i lluminosa, variat en una multitud de tons. La llarga línia de torres al turó de Murviedro (abans la fidelíssima Saguntum) s'endinsa cap al mar, des de la serrallada que corre paral·lela a la costa, i divideix la vall d'Almenara de la de València. Vàrem fer una aturada a Murviedro per contemplar les ruïnes d'una ciutat tan celebrada i fer dibuixos

dels seus vestigis més notables. La ciutat actual és molt considerable [...].

Des d'aquí fins a València és un jardí perfecte, tan dens de vegetació que no hi ha res més a veure a cap distància ni a cap costat. Pobles i monestirs cada cent metres, i una multitud de gent pel camí [...]. València està situada en una plana tan apagada i boscosa que érem als afores abans d'adonar-nos que estàvem a prop, i, després de fer mitja volta a les muralles, vàrem arribar a un hostel al camí d'Alacant, ja que era tard i no volíem ser retinguts a les portes pels oficials de duanes.³⁸

1777 | **Jean François Peyron**

De Barcelona es surt per un ampli i magnífic camí vorejat d'àlbers, oms, i tarongers. I és adornat amb cases boniques, fonts i viles que el fan molt agradable. A dues llegües de la ciutat, prop d'un llogaret anomenat Molins de Rei, es passa el Llobregat per un pont de gran bellesa, que té prop de quatre-cents passos de llargada. Vorerers, parapets, i quatre pavellons als extrems, tot construït d'una espècie de granit vermellós.

El camí, al llarg d'algunes llegües continua mantenint l'amplada i la comoditat, fins a trobar un pont de construcció singular. És una obra digne dels romans, i tenia la intenció d'unir dues altes muntanyes. Es compon de tres ponts [dos, no tres], un sobre l'altre, el primer en forma de terrassa perquè la gent hi camini, el segon per a les bèsties de càrrega, i el de dalt havia de servir per passar-hi els vehicles. L'obra era gairebé acabada quan les voltes van col·lapsar. Es va mantenir només la primera planta i els enormes pilars que suporten els ponts més elevats. La plataforma s'assenta en vuit arcs de

³⁸ Henry Swinburne. *Travels through Spain in the years 1775 and 1776* (London, 1787).

dotze metres de llarg i cada pilar té aproximadament cinc metres de gruix. L'execució del camí i del pont està aturada per una demanda presentada al Consejo de Castilla, entre l'arquitecte i els contractistes.

A dues llegües d'aquest pont hi ha Vilafranca, una petita ciutat emmurallada [...]. A continuació, es troben diversos llogarets agradablement situats, i els camps regats ofereixen un aspecte somrient. Els principals són l'Arboç, que es troba sobre un turó des d'on es descobreix de ple Montserrat, des del cim a la base, i el Vendrell, una gran ciutat que rep les aigües des de totes bandes. Tres llegües enllà, el camí passa sota un arc de triomf [de Berà], monument dels romans que el temps degrada [...]. A continuació es travessen les viles de Torredembarra i Altafulla, i aviat no hi ha altre camí que el que dibuixem a la sorra de la mar. Les onades arriben a les potes dels cavalls, i sovint mullen el viatger. Aquest espectacle de la mar, sempre sorprenent, sempre nou, aquí és embellit per un paisatge pintoresc, i per la visió de Tarragona, i les seves muralles que semblen sorgir de les profunditats de les aigües, i les cases cobreixen el turó que domina el país. Aquesta ciutat és una de les més antigues d'Espanya [...].

Deixant Tarragona es passa el Francolí per un pont de pedra. Els camins són força bonics i la terra ben treballada. El país està poblat de llogarets i pobles, els principals són Vilaseca i Cambrils, o hi ha un gran comerç de vins i brandis del país. [...] Deixant Cambrils el panorama canvia i només es veu una vasta solitud plena d'arbustos que s'acaba al mar. Trobem l'Hospitalet, una antiga relíquia de fortificació. La millor part conservada ara serveix d'hostal. [...]. A dues llegües de l'Hospitalet arribem al coll de Balaguer. Donen aquest nom a una gorja per on passa el camí, i a un castell fortificat situat sobre el mar, que al mateix temps defensa el pas de les mun-

tanyes. Ha estat reparat i gairebé construït de nou els últims anys. El rei d'Espanya hi manté una guarnició.

Es baixa la muntanya prou ràpid, i d'aquí es veu, al costat de mar, el fort de Sant Jordi, i de tant en tant algunes torres armades amb canons. Arribem a una depressió anomenada barranc de la Forca, a causa d'una forca que hi varen aixecar per penjar ben ràpid, i sense cap procés formal, els lladres que infestaven abans aquesta costa.

Aquests turons són agrestes i estan deshabitats, només s'hi troben algunes cabanes miserables, o ens veiem obligats a servir-nos dels seus menjars. Com més avancem, el país és més terrible, les muntanyes semblen reproduir-se a si mateixes. Estan cobertes de plantes, arbustos i vegetació, cosa que compensa una mica al viatger cansat i assedegat, perquè l'aigua és molt escassa en tota la zona. Trobem, al final d'aquesta terra inculta, un petit llogaret anomenat el Perelló, el lloc més horrible i més pobre de Catalunya. El rei va deslliurar els seus habitants de tots els impostos. Tot aquest país es veu privat d'aigua, i un està obligat, si fa estona que no en té, a fer diverses llegües per trobar-ne.

A dues llegües d'aquest poble, es troben els camins més bonics, un país fèrtil i la vall somrient i ombrejada de Tortosa. Aquesta ciutat és antiga, molt gran i mal construïda [...]. Deixem Tortosa per un llarg pont de fusta, molt admirat al país, però que no és una de les meravelles d'aquest món. El camí és un dels millors que he fet a Espanya, arreu la vegetació riellera es combina amb la cura dels cultius útils. S'arriba aviat a l'hostal dels Frares, una propietat rica que pertany als Pares Mercedaris, on el viatger troba, per pocs diners, una casa prou bona.

A dues llegües d'aquest hostal hi ha Ulldecona, una ciutat petita. Les cases del carrer principal, que és molt llarg, i que

serveix de Camí Real, s'aguanten per unes columnes, o més pròpiament, sobre pilars de granit. Algunes de les cases i l'església tenen una notable empremta gòtica. Les finestres en forma d'arc i les columnes còniques que la divideixen, donen a aquesta darrera vila catalana un aire antiquat que retrobem amb plaer. [...]

A unes hores d'Ulldecona, trobem Benicarló, la primera ciutat del regne de València, famosa pels seus vins. Després de creuar un altre poble gran, el camí passa a prop del mar, i està envoltat de muntanyes molt altes, cobertes de pins, garrofers i altres arbustos, tot és verd i encantador [...] en el camí es troben Vila-real i Nules, i pel país diversos altres pobles envoltats de muralles, que en el passat varen ser petites fortificacions [...]. Murviedro, aquesta ciutat és la famosa Sagunt.³⁹

1778 | **John Talbot Dillon**

Anant de Barcelona cap a València es travessa un elegant pont construït fa poc sobre el Llobregat, a Molins de Rei. Més enllà s'ha intentat la construcció d'un altre pont [del Lledoner] de tres files d'arcs sobre una vall profunda, amb uns costos immensos, i passarà molt de temps abans que estigui acabat. La nova carretera es va acabar l'any 1778, fins a Vilafranca del Penedès. El país és muntanyós i presenta una varietat de panorames rurals. L'antiga ciutat de Tarragona està a la vora de la mar, en un turó que domina un delicat panorama sobre una bonica vall.⁴⁰

³⁹ Jean François Peyron. *Essais sur l'Espagne* (Ginebra, 1780).

⁴⁰ John Talbot Dillon. *Travels through Spain* (Dublin, 1781).

A 3 quarts de 9 passàrem per lo famós pont de Molins de Rey [...]. A dos quarts de 10 dexàrem un quart de hora distant de la carretera, a la part esquerra sobre de un turó entre rocas y rocas, a la rectoria, iglesia y campanar de Cervelló, que el tot junt parexia un castell de cartas, ab un torreó vell per allí cerca, que discorro seria del temps del rey Perico. Un poch mes de mitja hora dexàrem a mà dreta a altra parroquia sola, ab alguna caseta, que era Vallirana. Del campanar, que era quadrat, se li veyia sols al sombrero o, digamo ab mes propis termes, la coronilla y un poch de paret, per ser casi igual a la teulada de la iglesia. No obstant, ab las giragonzas que feya lo camí, lo vérem, ab dos campanas en son finestral cada una, una frente y altra de costat, ignorant lo sonido de ellas, suposat quedar silenciosas.

Lo camí, suposat ser des de Vallirana a l'hostal del Lledoner pujada y cansada per lo bestia, lo emprenguérem a pas de bou yn trobàrem alguns en aquell tros de carretera. Arribàrem finalment a l'hostal del Lledoner a onse horas y mitja. Per sa blanchura de parets foranas prometia estarhi bé hom. Can-sonejàrem un poch tots los de la romeria, suposat que encara lo dinar no estava a gust del Po sastre per durlo a taula. A punt que fou, se'ns embià de la cuyna un bon plataràs de sopa ab ous, quen diuhen sopa de hostal, bastant acertada. Después, plat de custellas de moltó cuytas a la brasa, allò que se sol dir a cremadent, que excitaban lo apetit; la olla a la usansa de la terra, cuyta de aquella manera; un plat de pollastres ab such un poch estrigañosos; platillo de carn ab pèsuls prou saho-nadet. En quant a postras, ab algunas admetllas y avellanas se reduhiren, añadintsi una porció de formatge de Holanda quel Po sastre comprà en lo Born de Barcelona. Sos tragos de puribus y, de aigua, la precisa.

Después del dinar y donats gràcies a Déu, se féu una poca de bacayna sobre de algún llitot en algún racó de l'aposeno de l'hostal. Yo, ab tot de no estar per bacaynas, fiu lo que mos companys, agegut sobre de algún llit. Alsats luego, luego lo Pau lacayo ab los dos cotxeros, aló, ab sos fexos a coll per posarlos a la zaga. Después se enganxaren mulas, eixintnos del Lledoner a 3 quarts de 3 de la tarde y cap a Vilafranca del Penedès a conclòurer la jornada, fent yo no sé què geroglífics al vèurer tanta nubolada que tapaba lo blau del cel si passaria allò a refresch antes de hora. El magí me feya un pocot discórrer, anyadintsi alguns tostorrots que patírem don Joseph Alda y yo dins del cotxet, resolent per consegüent baxar de aquella com hechura de escaparata. Així com així, prest ho devíam practicar a l'arribar al pont de tres alts, molt distant de conclòurerse, com la portalada y frontispici de la Seu de Barcelona, y se discorra que aixís se quedarà, sense archs, sí ab solas las pilastras, aquella gran mole del pont del Lladoner.

A dos quarts de 8 del matí, 1 de maig ya notat, partírem de Vilafranca del Panadès per la ciutat de Tarragona, prenent la ruta per lo costat de las parets de la iglesia y convent de Sant Francesch y des de allí la carretera directa a Tarragona. Que quadrillas de hòmens y donas trobàrem de totas edats, que anaban a mercat a Vilafranca del Panadès, dels pobles comarcants, a peu y a caball burricalment. [...]

Alguns tostorrots patírem en lo camí antes de arribar a l'Arbós, dos horas distant de Vilafranca, qual vila o poble ya de lluny descubrírem en un collat. A la pujada a Arbós, per causa de son molt pedruscall, baxàrem de la berlina per a que nos fatigas tant lo bestia y nosaltres dos [...]. Entràrem, arribats dalt, a la parroquia y cantaban los reverents capellans lo ofici o misa major. Bella y capaz, en efecte, que és aquella iglesia.

Eixits, anàrem en busca de la berlina, proseguint a peu fins a un llogarret nomenat Gornal, distant un quart de hora de l'Arbós. [...] Después dexàrem a mà dreta a un lloch com lo del Gornal, nomenat Bellveí, situat en una agradable planura, descobrintse a moltes cases y pobles [...]. De frente, tota o la mes de la caseria, parroquia ab son cimbori y campanar encara no acabat del Vendrell. [...]

Arribàrem a fer alto a un hostal sol y herm, nomenat lo Garrofer, pero quin garrofer aquell de cucutsas, sens res que menjar, ni per las personas ni per las bestias, vell com un pergamí de algun arxiu, infeliz a la última diferencia. Ventura del pa tou ils pollastres quens duguérem de Vilafranca, fent-nos tant bé lo cuynat lo Po sastre com fra Lluís del Bonsuccés, sols que tinguérem de aguardar a dinar a dos horas de la tarde, que és la hora dels grans senyors. Nosaltres encara no patírem, sí lo bestià, destacant a un xicot de l'hostal per grana per las mulas y no sé si porta garrofas. Atràs del molt treball hi hagué poca birostia, vull dir que la racció o pienzo fou molt curt. Tot aquell hostal, des de els fonaments fins a la teulada, era 'castigo de la miseria'.

Nos isquérem de aquell hostal miserable, mes en quant a paga fou cosa mòdica y tant que nons lo persuadíam. Nos ficàrem a la berlina no sé si a 3 horas, y dret a l'hostal de la Figuereta, sota del lloch del Crexell. Passàrem antes per sota del famós y antiquíssim arch de Barà [...]. Y luego ya descubrírem las casas, parroquia y campanar del Creixell al nort y los hostals de la Figuereta en la mateixa carretera que transitàbam, devant un hostal casi de l'altre. [...] Poch rato de dexats a Clarà, entràrem a la vistosa y població gran de la Torredenbarra, lo campanar de la parroquia nou de poch anys per sa figura octògona, empinada cúpula ben treballada y ben ordenats finestrals. [...] Passàrem tot lo carrer de aquella fa-

mosa vila de Torredenbarra y a la eixida nos ficàrem a la verlina o aquella com forma de escaparata per proseguir la mitja jornada descansats y yo ab prou ganas de pèndrer la ventosa o xocolate, pensant si en Altafulla.

Vérem ya de frente la parroquia y casas de Altafulla y al passar tocaren en lo rellotge del campanar de aquella iglesia, vila aquella molt ben situada, las 6 de la tarde, y la campana grossa tot seguit, discorro al rosari. Pensàbam quedarnos en Altafulla per pèndrer xocolate, que yal desitjaba, y passar a fer nit allí, mes los diantres de doctor Artigas y el Po sastre nos deturaren, sí que alò, endevant, fins a conclòurer la jornada en un hostel nomenat la Farigola, distant una mitja hora, al peu de la costa de pujada a Tarragona.

Luego de deixats a Altafulla travessàrem lo riu Gaya, quem paregué axut, y a pochos passos vérem ya de frente, lluny, a la vora del mar sobre rocas, a la Seu, campanar y cimbori de Tarragona. Isquérem a las platjas llargas, quedantnos encara una hora que fer y ya comensaba a ferse fosch, per vida de la sota de bastos, y tenint que aguantar la porra fins a l'hostal de la Farigola ab las olas del mar que cubrían las potas dels animals. Yam comensaba a inquietar lo magí, per ser casi nit, encara un poch lluny la ciutat de Tarragona y no veure's lo hostel.

Eixits quens haguérem de las platjas llargas, que ya nos cansaban, caminàrem pujant per aquellas rocas y en tal coyuntura ohírem 8 horas que tocaba la campana grossa del rellotge de la cathedral, nomenada Capona. Diguérem: *A ben segur estan ya cerca de Tarragona*. Topàrem ab lo hostel de la Farigola y entràrem dintre, no sent cosa que s'u valgués. Luego procura el Po sastre per algunas tassas de aigua de Mimó, prenenhti de seguida xocolate, que ya era hora, des-

pués de tant desitjat, qual ab lo sucarhi pa, no sé si bescuit, nos serví de sopar.

Incomodats estiguérem tots en un estret aposento, guarnit un llit gran per don Joseph Alda y doctor Artigas y yo lo meu catre de estisora en un raconet de dita cambra de aquell hostal. La hostalera era de allò ben grasassa y per son desembaràs y esparpajo se las apuntaba ab un capità de vandolers argumentant ab en Po sastre, y no sé sis barallaren los dos. [...] A las sinch horas del dematí nos despertàrem y llevàrem, bé que cansonejanthi un poquet, pero vencérem la peresa ab la diligencia, obrírem finestras, y lo sol, havent amanescut lo dia serè, ya doraba la terra y al campanar de la Seu de Tarragona, que se'n passaba per lo finestral que venia al devant la claró ab alguna campana ques sorollaba.

Nos rentàrem cara y mans luego de llevats, prenguérem después lo xaculatet ab sos adminículos y, disposats que hagueren los ambalums los cotxeros y lo lacayo detràs de la berlina per lo ingrés a Tarragona, luego de guarnidas las mulas en lo pescante y delanteras, Ginestar y Artigas muntats sobre sas cavalcaduras, de allò tiessos, allò a Tarragona, exintnos de l'hostal de la Farigola a 7 horas del matí y costa amunt, fent algunas giragonzas fins a entrar a la ciutat de Tarragona, que poch antes que hi entràssem vèyam a tota aquella caseria ab la Seu, son cimbori y campanar, algunas pocas murallas y bastantas rocas.[...].⁴¹

⁴¹ Rafael d'Amat i de Cortada, Baró de Maldà. «*Tractat de alguns pobles y vilas de la costa de mar que se troban desde Badalona a Malgrat*». Ed. Margarida Aritzeta. *Viles i ciutats de Catalunya* (Barcelona, 1994).

[Murviedro] Esta villa se compone hoy de más de mil vecinos, según lo que me informaron; y como si desde su primer origen fuese destinada para colonia de extranjeros, aun ahora los recibe, y acoge bien, habiendo algunas casas ricas establecidas, en las que estriba buena parte del comercio del territorio. De esta tierra de Murviedro la misma especie de cosechas, que regularmente se logran en la vega de Valencia. Seda, mucho vino, aceyte, cáñamo, cebada, trigo, garrofas, etc. y si el rio no estuviese seco gran parte del año, serian los frutos más copiosos. [...] A dos horas de Murviedro se encuentra la villa de Almenara, y luego en una dilatada llanura cerca del mar están las de Xilxes, Nules, y Vila-real. [...] A corta distancia de Vila-real corre el rio Millars, que riega su huerta [...].

Volviendo al camino real, a una hora del rio Millars se encuentra Castelló de la Plana, villa que pasa de tres mil vecinos. Dista Castelló media legua del mar, con una acequia del rio se riega su huerta, que es llana, dilatada, y produce seda, cáñamo en abundancia, excelente para velas de navíos, en que regularmente se consume, en los secanos trigo, cebada, aceyte, legumbres, etc. Lo mismo en los pueblos comarcanos. En los montes, que dominan a Castelló, está el delicioso desierto de las Palmas, en que los Carmelitas Descalzos tienen convento, y ermitas. También está ácia estos montes el territorio, que llaman el Maestrazgo, en cuya principal villa, que se llama Sant Mateu, tuvieron antiguamente su palacio los maestros del Temple.

A dos leguas de Castelló por el camino real se encuentran las Cases de Benicàssim [...]. Después de Benicàssim está Oropeza con un castillo a la orilla del mar. [...] Después se sigue Torreblanca, y cerca está Alcalà de Xivert. Más adelante, declinando del camino a la derecha, tiene su situación Peñíscola,

que es población corta. [...] A una hora del camino por la costa se encuentra la villa de Benicarló, después la de Vinaroz, que lo es muy considerable, y de bastante comercio, por la buena disposición del mar para arribar las embarcaciones, aunque no hay muelle, ni fortaleza. A corta distancia de Vinaroz corre el pequeño río de la Sénia, que divide las provincias de Valencia, y Cataluña, cuya primer villa es Ulldecona, de la qual hasta Tortosa hay la distancia de seis horas, sin más poblado que algunas caserías. [...]

La situación de Tortosa es en la ribera oriental del Ebro, y en el declive de un alto monte todo verde y frondoso por las muchas y útiles plantas de que está cubierto y cultivado, como son olivares, garrofales o algarrobales, viñas, etc. El vecindario de la ciudad se regula de 16.000 almas, y dista quatro leguas de la costa marítima, o del parage donde el río Ebro desagua en el mar Mediterráneo, no muy lejos de los Alfaques. [...] Para continuar mi camino desde Tortosa a Tarragona dexé la carretera, siguiendo un mal consejo, cuya ventaja consistió en andar dos horas menos; pero me arrepentí del ahorro a causa del pésimo camino. Fui pues entre derrumbaderos hacia el Perelló, distante por esta ruta cinco horas de Tortosa. La primera diligencia fue subir una agria y empinada cuesta, en cuya eminencia hay una ermita, que llaman de nuestra Señora de la Aurora.

En medio de la escabrosidad da gusto el ver aquel monte todo cultivado de varias suertes de árboles frutales, particularmente de algarrobos y olivos. Desde la cumbre se extiende la vista por la playa del mar y se descubre bien el sitio donde se está construyendo la nueva población de San Carlos, y la entrada del Ebro por entre arenales, como también el canal abierto desde el término del lugar de Amposta hasta los Alfaques.

Se va continuando a vista del mismo mar casi siempre; pero ni la baxada del monte referido ni lo demás que es tierra llana, tiene que hacer con el cultivo y aprovechamiento de Tortosa, y así lo más que se ve es monte baxo de romerales, palmitos, acebuches, y algunas viñas, etc.; de suerte que desde Tortosa hasta Cambrils sería un verdadero desierto de quince horas si no fuera por el corto lugar del Perelló que está intermedio, donde pasé una mala noche.

El día siguiente fui a comer a una venta que llaman el Hospitalet junto a un castillo antiguo, atravesando antes el famoso coll de Balaguer. Así llaman a una angostura entre un monte de la costa marítima y la cordillera, que por la mano izquierda viene continuando desde Tortosa, pelada la mayor parte de plantas mayores y abundante de arbustos. Dicha angostura era en tiempos pasados un tránsito muy peligroso de ladrones, y aun los moros acechaban y asaltaban de quando en quando a los pasajeros, escondiéndose en ciertas ensenadas del mar. En este siglo se ha hecho un fuerte con competente guarnición, así no hay estos riesgos. A una legua del coll de Balaguer se descubre en la orilla del mar un castillo llamado de San Jorge, donde tuvo principio la Orden Militar de San Jorge de Alfama, que el rey Don Pedro I de Aragón fundó en 1201, y el rey Don Martin incorporó en la de Montesa el año de 1399.

Desde el Hospitalet a Cambrils hay tres horas de camino, a las dos se ve un fuerte antiguo abandonado en la orilla del mar, y luego empieza un territorio bien cultivado de árboles y semillas, como en los pueblos anteriores. Cambrils es lugar hermoso por su situación, y divertido por su frondosidad de huertas y toda suerte de plantas. Consta de quatrocientos vecinos. De Cambrils a Tarragona cuentan quatro horas, a la dos se pasa por Vila-seca, pueblo bien situado. [...] Todo el territorio entre Cambrils y Tarragona está bien cultivado, par-

tualmente de viñas y olivares. Así el camino de Cambrils, como el de Tarragona, y aun el de Vila-seca abundan de huertas. Las de Tarragona logran de las aguas del río Francolí, llamado antiguamente Tulcis, o Tucis, el qual nace cerca de Poblet en la Espluga, villa de consideración; y su curso hasta el mar en la playa de Tarragona se reputa de unas diez horas. Este río suele en las avenidas pasearse por las huertas, y aun abandonar el puente, haciendo varios daños; lo que se podría evitar con un poco de gasto, e ingenio.

Antes de entrar en Tarragona se pasa este río por puente de seis arcos; pero tiene el gran defecto de ser muy estrecho. La situación de Tarragona es sobre una colina; cuyas raíces por Oriente y Mediodía las baña el agua del mar, y por Poniente el río Francolí. Es perverso camino el que hay ahora desde Cambrils, particularmente en tiempos lluviosos. [...] De Tarragona hasta Altafulla cuentan dos horas, a mano derecha queda Tamarit, a la izquierda Gara, Farran, y Roda, y se pasa antes el río Gaià. A Torredembarra media hora, siempre cerca de la costa del mar, y por territorio poblado de caseríos, y cultivado de olivares, algarrobos, sembrados, viñas, etc. como en el Campo de Tarragona, a Creixell hora y media, y se pasa luego por debaxo el citado Arco de Barà, a Vilafranca del Penedés seis horas, se pasa por Vendrell, quedando diferentes pueblos a un lado, y otro del camino, y se atraviesan los de Cubelles, Vilanova, y Geltrú.

Vilafranca es bastante grande, y bien situada con campiña muy parecida a las anteriores. Hasta Molins de Rei, que cuentan cinco o seis horas, se está trabajando en el nuevo camino, en el qual hay varios trechos concluidos. La tierra es montuosa y por consiguiente más ardua y costosa dicha obra. Hacia la mitad se ha hecho un doble puente para evitar la penosa baxada, y subida de un profundo barranco que creo llaman

del Lledoner; y no se puede negar que aparece uno de los edificios más magníficos en su línea; pero habiéndose levantado algunas opiniones contra su solidez y seguridad no se ha concluido la obra. Después de pasar el rio Llobregat junto a Molins de Rei, tres horas antes de llegar a Barcelona por un nuevo y magnífico puente, se camina hasta dicha ciudad con mucho recreo por lo cultivado y frondoso del terreno, por la bondad del camino, caserías, y lugaritos que se descubren a un lado y otro, atravesando en esta distancia el que llaman de Sant Feliu.⁴²

1786 | **Joseph Townsend**

El 21 de juny, vàrem continuar el viatge. Pel camí vàrem observar un edifici majestuós, anomenat el convent de Sant Miquel dels Reis [...]. A una distància d'unes tres llegües de la ciutat es troba Puçol, on l'arquebisbe hi té un jardí cèlebre. [...]. Tot el camí des de València fins a Murviedro, les terres més baixes estan regades i produeixen molta seda, blat, ordi, blat de moro i alfals, així com diverses plantes lleguminoses. Les terres més altes les ombregen els garrofers, l'olivera i la vinya. Tot el país està molt habitat i gairebé no pots recórrer mitja llegua sense passar per un poble. Murviedro és una ciutat important que té 5.126 habitants, que no coneixen les manufactures i depenen completament dels productes de la terra per subsistir. El comerç de la ciutat es basa principalment en oli, panses, vi i brandi. El vi és delicat i no és gens car. [...]

El 22 de juny, al matí, em vaig acomiadar del meu valuós amic Boneli i vaig continuar el viatge en calessa, acompanyat només del guia, a qui pertanyia el petit vehicle, passant per l'horta, amb el mar a la dreta i muntanyes altes de pedra cal-

⁴² Antonio Ponz. *Viaje de España*. Tomo XIII (Madrid, 1787).

cària a l'esquerra. [...] Al matí vaig passar per Nules, una ciutat amb 3.338 habitants. [...] Poc després de dinar vàrem passar per Vila-real, una ciutat amb 5.658 habitants. Continuant el camí cap a Castelló de la Plana, vàrem creuar el Millars, que subministra aigua a l'aqüeducte justament celebrat d'Almassora. Fins aquí, tot el tram de carretera des de València té una amplada de trenta peus, està ben construït i en excel·lent estat. [...] Castelló de la Plana compta amb 10.733 habitants, amb una església parroquial i sis convents.

El 23 de juny, a les cinc del matí vàrem deixar Castelló, i baixant cap a una plana, ens vàrem apropar a les muntanyes i al mar, fins arribar a les Cases de Benicàssim. [...] A poca distància a la dreta vàrem descobrir Oropesa, amb el seu castell que ocupa el cim d'una roca punteguda. En aquesta zona hi ha un alcaide amb una guarnició i dues peces de canó per protegir el país de les incursions dels algerins. [...] A les onze del matí vàrem fer un refrigeri en un hostel pertanyent als monjos de Sant Antoni de València. Aquí, les sínies demostren prou que l'aigua es pot obtenir fàcilment i que, un cop obtinguda, mai no falla en produir les collites més luxurioses. [...] Molts pobles han estat totalment arruïnats per les depredacions dels moros i els habitants han buscat refugi a Cabanes o a altres llocs més fàcils de defensar. Torreblanca està en decadència, i a Alcalà de Xibert, havent acollit habitants de molts pobles abandonats, ara hi ha 700 famílies. La distància d'aquesta població a Torreblanca diuen que és una llegua, però com que vàrem trigar més de dues hores de camí, calculo que la llegua equival com a mínim a set milles.

El 24 de juny, a les quatre del matí, vàrem continuar el viatge i, baixant entre dues cadenes elevades de muntanyes de pedra calcària, arribàvem a Benicarló, a la costa, a una distància de quatre llegües d'Alcalà. [...] Aquesta ciutat, amb 3.063

habitants, pertany als cavallers de Montesa, que nomenen els magistrats i reclamen els delmes. [...]

Després de Benicarló travessem una extensa plana, amb altes muntanyes a la nostra esquerra, i a la dreta el mar. A mesura que ens acostem als límits els cultius s'acaben, però tan aviat com entràvem a Catalunya un altre cop admirem un país ben regat i amb cultius frondosos. Les valls riques produeixen blat, ordi, blat de moro, cànem, lli, figues, nous, seda, i a les parts altes olives i vi. És diumenge, però els pagesos treballen. Pel camí ens vàrem fixar en tres creus monumentals i la més recent marca el lloc on varen robar i assassinar un viatger l'any passat. Quan vàrem arribar a Ulldecona no vaig lamentar la intenció del meu guia de passar-hi, perquè, tot i que és un poble miserable, està tancat dins de muralles i manté dos convents.

A la distància de set hores de Benicarló ens vàrem allotjar en un hostal. [...] Em vaig adonar, en acostar-nos al districte de Tortosa, de moltes creus monumentals a les muntanyes, però cap no era d'una data recent. [...] Tortosa, venerable per la seva antiguitat, ara té 10.708 habitants, amb deu convents i cinc parròquies. [...] En sortir vàrem passar al llarg de dues llegües per la *huerta*. Després, pujant a través de les gorges de les muntanyes, en comptes d'una vall rica, molt conreada i productiva de tota mena de coses útils a la raça humana, no vàrem veure res al llarg de nou llegües, només muntanyes tristes, desolades i gastades, cobertes amb margalló, coscoll i uns pocs vegetals de creixement precari. El camí és execrable, però com que la roca és en general nua, vaig tenir ocasió d'observar en la pedra calcària alguns bivalves, i altres fòssils estranys. [...]

Entre les muntanyes, en un lloc poc conreat, hi ha el Perrelló, un poble miserable, que anteriorment era una ciutat

fortificada. Allà ens vàrem allotjar per passar la nit. [...] A la distància de cinc llegües del Perelló, i després d'haver pujat un fort desnivell sota el canó d'una sòlida fortalesa, que s'està construint al cim d'una roca [el coll de Balaguer], baixem a un hostel prop de la mar, anomenat l'Hospitalet. [...] A la distància d'una llegua de l'Hospitalet entrem en una plana rica, limitada a l'esquerra per les muntanyes, i a la dreta oberta al mar. Al llarg de moltes llegües viatgem a través d'un jardí continu, ocupat per nombrosos pobles [...]. Aquesta vall fèrtil es diu *Camp de Tarragona* [...].

El 27 de juny, després de Tarragona es passa per una platja extensa, coberta de xarxes i pescadors. Després deixem el costat del mar i travessem una plana ben conreada, i vàrem prendre un refrigeri a la Figuereta. Més enllà, la carretera passa per sota d'un arc romà, i a la nit ens vàrem allotjar als Monjos. [...] Quan vàrem arribar als Monjos, l'ancià que era l'amo de l'hostal estava esventant el blat després d'haver-lo trillat amb el bestiar. [...]

El 28 de juny, un cop passat Vilafranca del Penedès vàrem tenir la satisfacció, un cop més, de circular per carreteres bones i molt ben fetes a través de les roques, a un cost enorme, per barrancs molt profunds i les gorges de les altes muntanyes. Alguns dels ponts dissenyats per enllaçar-les són formidables, i anuncien l'esperit emprenedor d'aquesta nació laboriosa. [...]

A mesura que ens acostem a Barcelona tot està en moviment, i el camí sembla viu, amb cavalls, mules, carros, carretes i la gent dirigint-se al mercat amb els seus productes. Ni aquesta activitat, ni l'aspecte dels negocis, no es troba en cap

altra de les províncies. [...] Entre València i Barcelona els hostals són tolerables [...].⁴³

1792 | **Pierre Nicolas Chantreau**

La nostra primera jornada la vàrem fer per una carretera magnífica [...]. I l'excel·lència que anuncia fa esperar al viatger, que no coneix els espanyols, un viatge tant agradable com fàcil, però s'equivoca i el segon dia ja es passa per rutes tortuoses i plenes de roderes. [...] Vàrem passar diverses vegades el Llobregat, que serpenteja per la plana com un torrent impetuós, i que està pressionat per dos rocars. [...] Va ser en el nostre primer allotjament que ens vàrem fer la idea del que a Espanya en diuen *una posada*, que és el nom que posen als hostals. Imagineu-vos entrar en una sala sense protecció, o més aviat un cobert, on els traginers descarreguen les seves mercaderies, i que és on dormen, sobre el sòl que els ofereix la terra. S'apleguen amb els seus abrics i amb les mantes que adornen les seves mules de dia. L'estable sosté aquest cobert. Després ve una peça anomenada cuina, que és la més correcta de la casa, on s'està la família, i on cada viatger prepara el seu menjar i després s'entaula. Com a única bateria d'aquesta cuina hi ha una o varies paelles, perquè és amb la paella que es cuina tot a Espanya, almenys en els hostals. Com que només hi ha un estri, només hi ha una manera de cuinar, i és l'oli la base de totes les salses. És el mateix oli que crema en les espelmes des d'on vessen algunes vegades unes gotes sobre els guisats, perquè no es volen molestar en llençar-les. [...] la cuina l'hivern es converteix en l'habitació de dormir dels que van i venen. Un banc llarg de pedra, al llarg de la xemeneia, ser-

⁴³ Joseph Townsend. *A journey through Spain in the years 1786 and 1787* (London, 1786).

veix de llit a tots els traginers que hi caben, és el lloc bo, cal anar-hi aviat per aconseguir-lo o assetjar-lo més tard.

A la vora hi ha uns forats obscurs que en diuen *habitacions*, i on s'hi troben els taulons més dolents i bruts que es pot imaginar. Un home gran no hi cap, i els llençols tenen l'amplada dels nostres tovallons. Es paga per aquesta mena de llit *un real de plata*, i en general ni tot el parament no ho val. La resta de mobles són: el llit, unes cadires dolentes on no és prudent asseure's i una taula bonyeguda on res no s'hi aguanta. A la xemeneia un Crist al que li manca un braç i una cama, i ni un trist tros de mirall per contemplar-se. De fet això és un luxe que no té cap utilitat per unes persones que dormen vestides del tot, i que en llevar-se només s'espolsen les orelles.

En aquests maleïts caus la porta no tanca mai i les finestres no tenen marcs de tal manera que gela l'hivern i t'ofegues l'època de calor. I per més incomoditat hi ha tot tipus de bestioles que pul·lulen. Per tenir certa garantia la gent adinerada del país porta el seu llit quan es veuen obligats a viatjar, perquè en aquest país només es viatja per força. [...] Si voleu carn us envien a la carnisseria. I si voleu pa o vi heu d'anar a la forneria i a la taverna. Cal recórrer la vila d'un costat a l'altre per tal de fer-se amb totes les provisions, i sovint tornar amb les mans buides. [Arriben a Tarragona, visiten Reus i tornen per Martorell].⁴⁴

1793 | **Jean-François Bourgoing**

Deixem València i els seus deliciosos voltants per prendre el camí cap a Barcelona. El primer lloc destacat que ens ofereix més enllà de València és l'antiga Sagunt, avui Murviedro.

⁴⁴ Pierre Nicolas Chantreau. *Lettres écrites de Barcelonne, a un zélateur de la liberté* (Paris, 1792).

[...] Més enllà de Murviedro, amples camps ombrívols d'oliveres i garrofers, rics de vinyes, i la imatge més exuberant de fertilitat ens van acompanyar per un camí magnífic fins a Castelló de la Plana, un poble a set llegües de València. A una gran llegua de Murviedro, vàrem fer una pausa a Almenara, un poble agradablement situat en un turó. [...] D'aquest bonic poble a Castelló de la Plana, el paisatge és una mica més àrid, tot i que sempre està poblat i animat per la indústria. Vàrem travessar dos pobles grans, Nules i Vila-real, i en sortir vàrem passar per un pont molt bonic encara nou, que travessava un riu ampli que gairebé estava sec.

En sortir de Castelló, s'acaben els camins bonics, i la transició no podria ser més brusca. Després d'una baixada molt bruta, ens acostem al mar, que tenim a la vista durant una llegua. Després es creua un coll molt escarpat i es viatja de forma sacsejada fins arribar al peu del castell d'Oropesa, situat en un turó al costat del mar Mediterrani, i es continua rodant a un ritme més suau durant una llegua i mitja, fins a la venta de la Senieta. El sòl s'esmorteix de manera notable des de Castelló.

Tot el país que es recorre en creuar el coll d'Oropesa està despoblat i té l'aspecte més horrible. Més enllà, està una mica cultivat, però els camins pedregosos acompanyen fins a Alcalà de Xivert, una mena de ciutat situada a mig camí en una contrada poc exuberant i gens fèrtil. Després ens acostem al mar i als últims ports de la costa de València. El primer que trobem, després de serpentejar penosament a través de les muntanyes, és Benicarló, habitat sobretot per pescadors. És aquí on comencen els teulats plans i la parla de Catalunya, una mena d'espanyol corromput que es sembla molt al parlar del Rosselló, i sense aquesta ajuda seria gairebé impossible fer-se entendre a Catalunya. Una llegua enllà de Vinaròs, torna el

camí agradable, i hi ha un un pont petit acabat de construir [sobre el riu Sénia], a l'indret que forma el límit entre Catalunya i el regne de València.

Continuem tres llegües fins a Sant Carles, una població moderna, de la que en donaré alguns detalls. Sant Carles és al costat de la mar, la capital del lloc dels Alfacs, nom que han donat a una mena de port format per la desembocadura de l'Ebre. De fet, els Alfacs són llarga llengua de terra, estreta i semicircular, que és la prolongació de la riba dreta del riu. Sant Carles es situa davant la punta d'aquesta llengua, i és el lloc de la costa on s'aborda. Es compon de dos bonics edificis situats al llarg del camí. Una gran plaça rectangular els separa d'una altra filera de cases simètriques, i una és un dels millors hostals d'Espanya. És molt net, ben proveït de mobles i comestibles, però cal preguntar als espanyols perquè, igual que passa en tants altres llocs, aquest hostel està dirigit per milanesos! [...]

Sortint de Sant Carles travessem per un país salvatge i sense conrear. Primer, a la dreta, hi ha el mar i el promontori dels Alfacs, i després ens allunyem per acostar-nos a l'Ebre tot arribant a Amposta, una vila on varem passar aquest riu en un transbordador, i que és on comença el canal que condueix a Sant Carles. Passat l'Ebre, varem creuar una zona enorme i despoblada, que és gairebé tota de bruc. Aquest país està partit per barrancs, cosa que el fa molt pesat per travessar-lo amb vehicle. Varem fer cinc llegües mortals, abans de baixar al desgraciat poble del Perelló, al fons d'una conca envoltada per una doble muralla de muntanyes. Varem aconseguir dos matxos, perquè l'horrorosa descripció que ens varen fer de la ruta de l'endemà, ens va fer creure que aquesta precaució era necessària. Aquest és un dels fenòmens més sorprenents [...] trobar grans zones tant mancades de recursos [...].

És veritat que en temps recents s'ha procurat fer més transitable la ruta [...]. L'any 1802, el rei i la reina eren a Barcelona per reunir-se amb els prínceps i princeses de Nàpols i Etrúria, per tal de contractar un casament doble, i es varen donar ordres de reparar la ruta de València a Barcelona, però la pressa amb què varen ser executades les obres no les hi va donar la força necessària. Aquest camí, però, és un dels millors d'Espanya. Excel·lent en temps d'estiu, des de València fins a la frontera de França, però vuit dies de pluja són suficients per fer-lo difícil i perillós, especialment de Tarragona a Barcelona. [...] Vet aquí la realitat de la ruta de València a Barcelona, tot i les reparacions recents. [...]

Des del Perelló hi havia unes dues llegues curtes fins l'hostal del Plater, aïllat al peu de les muntanyes i dins de boscos. Vàrem començar abans de les sis aquesta jornada dolorosa [...] primer vàrem fer dues llegües i mitja a través d'un país espantós, després vàrem pujar per un llarg espiral el famós coll de Balaguer, una muntanya empinada que el mar remulla. En arribar al cim, ens trobem davant d'una fortalesa que té per guarnició un petit destacament de guàrdies valones.

A quatre llegües de distància, després de passar un poble petit al costat del mar amb una torre i restes d'un antic castell, i després d'haver travessat alguns passatges molt escabrosos, vàrem arribar a Cambrils, una ciutat de tres o quatre cents focs, al llarg d'una platja dolenta on uns quants barcos vénen a carregar vins del país. La seva situació és poc saludable i és molt freqüentat per la malària. Aquesta plaga recentment ha despoblat del tot un monestir agustí, del que ens varen ensenyar les parets solitàries. [...] Aquest port dolent només el visiten alguns vaixells que vénen a fer càrregues amb destí a Cádiz, a Gènova i alguns altres llocs. Quan en aquesta platja

els sorprèn el mal temps, van a refugiar-se al petit port de Salou, que és a una mitja llegua.

De Cambrils vàrem anar, per un camí de quatre llegües, estret i molt escarpat, a dormir a la Serafina [hostal], després de creuar la bonica ciutat de Vila-seca. En allunyar-nos de l'Ebre haviem deixat Tortosa al seu marge esquerra, situada en el pendent d'una muntanya, a quatre llegües de la mar. [...] Res és més trist i més desert que l'espai de quinze llegües que separen aquesta ciutat de la de Cambrils, i el camí de Tortosa a Tarragona va ser fins l'any 1802 un dels més infranquejable que hi havia al món. Després de Cambrils la plana s'eixampla, i es troben un bon nombre de plantacions d'oliveres, garrofers i vinyes. A una llegua enllà de la Serafina, veiem les torres de Tarragona, l'antiga ciutat, situada pintorescament en una eminència escarpada i rocosa. [...] Abans d'entrar a la ciutat de Tarragona es passa el petit riu Francolí, que aviat arriba a la mar. [...] Es pot seguir la ruta de Barcelona sense travessar Tarragona. [...] Després hi ha un seguit de cases boniques fins l'hostal de la Figuereta, que és, més o menys, a una llegua.

Després de dues llegües passem per sota d'un bell arc de triomf, que en temps passats hauria estat destinat a immortalitzar alguna gesta en un lloc molt freqüentat, però ara està isolat enmig del camp. [...] Una llegua més i a la dreta del camí hi ha un altre monument molt malmès, l'anomenada torre d'Escipió, perquè la tradició diu que dos romans d'aquest nom hi estan enterrats. [...] Una mica més enllà de l'arc de triomf, es troba el bonic poble d'Altafulla, perfectament situat, i un altre que es diu Torredembarra, sobre un turó a la vora de la mar. Aquest últim té una mena de port que rep algunes barques. Tot aquest país que vàrem viatjar a principis de març, ens va semblar molt agradable per la temperatura suau, la varietat dels cultius i la bellesa de molts llocs. Només li faltaven

camins menys aspres. Però els treballs duts a terme l'any 1802 hi han posat remei en gran part.

Algunes llegües més enllà de Torredembarra, hi ha la gran població del Vendrell [...]. Després del Vendrell, es creua una regió bastant àrida per arribar a la bonica localitat de Vilafranca, i en sortir ens trobem davant d'una cadena de muntanyes que formen el perímetre de la major part de l'horitzó. És on hi ha el famós convent de Montserrat, asil escarpat i solitari d'aquests religiosos que han atret l'atenció de molts viatgers [...].

Més enllà de Vilafranca el camí ja era traçat i també format, però després era tan descuidat, tant ple de trossos de pedra, que desitjava vint vegades que només hagués estat planejat sobre el paper. La part dels pont era l'única que estava perfectament planejada. A un quart llarg de llegua de l'hostal anomenat d'Ordal, es troba un tros de camí en perfecte estat, després es gira de sobte a la dreta per arribar al pitjor pas que hi ha a Espanya. No es transita, sinó que un és colpejat i sacsejat en un camí estret, escarpat i rocós, que segueix la vora d'una vall profunda. Per evitar aquest passatge, aleshores terrible, però que ha estat reparat en els últims temps, havien planejat una obra molt audaç, amb el propòsit de reunir, per mitjà d'un pont de tres plantes [el pont del Lledoner, de dos plantes], dues muntanyes oposades. L'obra la varen calcular malament i es varen veure obligats a abandonar-la. Però el projecte és una cosa molt imponent. Un camí que travessa la vall per la part de baix passa entre els arcs triples d'aquest pont, i permet captar el conjunt gegantí.

Més enllà d'aquesta vall trobem, igual que l'any 1793, un camí passable que condueix a un dels ponts més bonics que hi ha a Europa. [...] Pren el seu nom del poble que es troba a l'altre costat, Molins del Rei. El país que creuem per arribar-hi

és pintoresc però salvatge. L'horitzó és format per altes muntanyes que semblen parets. La indústria ha lluitat a les costes contra una gran aridesa i l'arada ha llaurat tot el que no és inaccessible. De Molins del Rei, hi ha un camí bonic, de quatre llegües, abans d'arribar a Barcelona. Res més rialler, més vibrant, ni més ric, que els accessos a la capital, que són dignes de la curiositat del viatger. I el port col·labora a fer-la més bonica.⁴⁵

1793 | **Antonio Conca**

Sortint de València per la porta denominada de Murviedro, ja que condueix a una població gran, que té el mateix nom, i els antics van anomenar Sagunt, es travessa una de les contrades més fèrtils i variades del regne de València en un espai de quatre llegües. La plana, ben vestida d'arbres, forma molts jardins en els espais que la divideixen els canals d'aigua. Gairebé a cada cent passes hi ha un poble, per tot arreu s'alcen elegants cases de pagès, edificis campestres, esglésies i monestirs, tot en conjunt és tan viu i animat que sembla una població ininterrompuda. No obstant això, val la pena, en avançar una mica més de quart de llegua per veure el monestir dels Jerònims, conegut com a Sant Miquel dels Reis [...]. No es pot imaginar un horitzó més bell, frondós i alegre que el que es descobreix des de dalt d'aquest edifici, ni una situació més encantadora com la de la cartoixa d'Ara Christi, que es troba més endavant a l'esquerra del camí, i a la dreta, a més distància, es troba la terra de Puig [...].

Quan es descobreix Murviedro, ràpidament es presenten davant, mostrant-se de forma solemne, els orgullosos i majes-

⁴⁵ Jean-François Bourgoing. *Tableau de l'Espagne moderne* (Paris, 1808 4^a ed). Els comentaris corresponen a dos viatges, de l'any 1793 i del 1802.

tuosos vestigis de l'antiga Sagunt [...]. Després de visitar els principals monuments antics de Sagunt, afegiré de passada que Murviedro gaudeix d'una situació preciosa i està habitada per 7.000 persones, que coneixen molt bé la indústria i saben aprofitar les produccions naturals del seu territori. Aquestes són les mateixes que a la plana de València: seda, oli, cànem, vi negre i moscatell en abundància, etc. [...].

Posant-nos, doncs, en marxa cap a Ulldecona, que és la primera població de Catalunya, trobem Almenara, després Xilxes, Nules i Vila-real, en una plana extensa i bonica [...]. Vila-real sembla més una ciutat que no pas un poble gran. [...] No molt lluny de Vila-real s'ha construït en el nou camí un pont superb i magnífic de tretze arcs sota la direcció de l'arquitecte valencià Don Bartomeu Ribelles, per creuar el riu Millars i el torrent dit la Rambla de la Viuda, que es troben en el mateix llit. [...] Les aigües d'aquest riu, repartides en diversos canals, han estat la causa de la felicitat de les poblacions veïnes des de fa molts segles. [...]

A tres quarts de llegua del riu Millars, i a una llegua del mar, es troba Castelló [...] habitada per 15.000 persones, una població en constant creixement, gràcies a la indústria de les seves manufactures i a la fertilitat del seu sòl ben cultivat, que produeix en abundància tota mena de collites de fruites i verdures. [...] Des de Castelló es camina durant unes tres hores, gairebé sempre amb vista al mar, que es va descobrint entre les boniques plantacions d'arbres fins a Benicàssim, antic castell [...]. Continuant el camí durant dues hores, es passa prop d'Oropesa [...]. Després es travessa Torreblanca i després Alcalà de Xivert. [...] Benicarló està situada en una plana ben cultivada [...]. Vinaròs, poble situat a cinc hores de Benicarló, exerceix també un tràfic lloable i beneficiós amb els seus preuats vins amb el Nou Món. Tot el territori intermedi està ex-

cel·lentment cultivat i produeix també una gran quantitat de blat, oli, garrofes i tota mena de fruites.

Hi ha cinc hores de camí de Vinaròs a Ulldecona, la primera vila de Catalunya, situada en una vall amena regada pel riu Sénia, i l'aigua aconduïda per molts canals fa fèrtil tot l'entorn. [...] Anem avançant amb molta calor cap a la nova població de Sant Carles [...] a una distància de dues llegües d'Amposta i quatre de Tortosa. Aquesta ciutat jeu a la riba oriental de l'Ebre [...].

Arriba el moment de continuar el camí per dirigir-nos a Tarragona [...]. Al cap de quatre llegües trobem el Perelló i travessem el coll de Balaguer, que és una gorja enmig de les muntanyes de la costa i les que vénen de Tortosa, a l'esquerra. Descobrim, a una llegua de distància, sobre l'esmentada gorja, un castell sobre el mar anomenat Sant Jordi. [...] Després ve Cambrils, ben bonic per la seva situació a la costa [...].

[Passa per Reus i arriba a Tarragona] Sortint de Tarragona cap a Barcelona es deixa a mà dreta, a la distància d'una llegua, un monument antic vulgarment anomenat la torre dels Escipions [...]. Després ens aventurem per un territori ben cultivat, ple de cases i vestit d'oliveres, de vinya i de garrofes, com en el camp de Tarragona. Es travessen viles rialleres i després de Creixell es passa sota un altre monument de construcció romana [...] l'arc de Berà [...].

Es segueix pel Vendrell, Cubelles, Vilanova, la Geltrú i Vilafranca del Penedès, que està a set llegües de Tarragona [...]. De les deu llegües que falten per arribar a Barcelona es fa una part del camí entre muntanyes i barrancs. I a Molins de Rei es passa el riu Llobregat per sobre d'un magnífic pont nou de quinze arcs i quatre torres, dues a cada cantó que el fan molt bonic. [...] Després es viatja amb gran plaer per un camí bo i pels cultius excel·lents dels camps verds i ben plantats d'ar-

bres. I per moltes viles, castells i cases que es van descobrint a un cantó i a l'altre, que indiquen que ens acostem a la gran, rica i poblada capital de Catalunya.⁴⁶

1793 | **Carlos Beramendi**

Viage de Barcelona a Valencia. Salí por la puerta del Ángel y pasando a cinco quartos de legua por San Feliu seguí por el Camino Real hasta Molins de Rei, en donde se cruza el rio Llobregat por un famoso puente de piedra. Aquí se deja a la derecha el camino real que va a Zaragoza y se entra en el de Valencia, que es muy malo y con poco coste y suma facilidad podía hacerse muy bueno, por tener los materiales a los lados del camino. Se sigue por entre montes poblados de pinos, porque el terreno (a causa de no haber agua) no permite otra cosa, y a una legua y media se llega en la venta llamada el Xipret.

Desde aquí sigue un camino algo peor que el pasado por entre montes y barrancos llenos de pinos sin hallarse población alguna, aunque hay alguna casa entre ellos. A una legua se encuentra un hermoso puente de piedra sin concluir, llamado de Lledoner por ensima del qual debía ir el camino. Tiene de largo de trescientos treinta a quarenta pies y de ancho cincuenta, y cruza un barranco bastante grande, pero no se puede pasar por el a causa de haberlo dejado sin acabar por informes de estar fabricado en falso.

A legua y media se encuentra una bobeda también sin acabar por el mismo motivo y a media legua otra igual también abandonada. Aquí empieza un camino bastante regular que

⁴⁶ Antonio Conca. *Descrizione odeporica della Spagna*. Vol IV (Parma, 1797).

sigue hasta Vilafranca del Penedès, a cuyos lados hay viñas, olivos, higueras, trigo y cevada.

Vilafranca del Penedès tiene de 700 a 800 vecinos y una parroquia, dos conventos de frailes y uno de monjas, se sale de aquí y caminando por entre viñas se encuentran a una hora cuatro o seis casas que llaman los Monjos. Desde aquí se sigue por entre pinos, carrascas y algunos algarrobos y ahora y media se pasa por Arboç. Toda esta campiña está ya poblada de viñas, trigo, olivos, algarrobos e higueras, a media hora se cruza por la Gornal de allí a una por Bellveí, a otra algo larga por el Vendrell, cuyo pueblo es mayor que los dichos y más hermoso aunque toda esta carrera hasta ahora me parece mucho más pobre y menos industrioso que las demás de Catalunya, pues la gente va mal vestida y no se ocupan las mugeres en hacer encages, como es lo demás del Principado, en donde reyna el aseo y la riqueza. Desde el Vendrell a la Figuereta hay una hora y media larga y un quarto antes de llegar se pasa por debajo de un arco llamado de Berà, que dicen fue una de las puertas de Tarragona, pero no es verosímil distando de la ciudad tres leguas buenas. [...] Todo el camino de esta montaña va de malo a peor.

La Figuereta son dos ventas rodeadas de tres o quatro casas distantes un quarto de legua del lugar de Creixell y a su salida se cruza por entre viñas y olivos pasando a una hora por el lugar de Torredenbarra a media hora más allá de Altafulla y a otra media se dejan las viñas y olivares y se camina por la orilla del mar, cosa de una hora y subiendo una empinada cuesta de mal camino se entra en Tarragona. [...]

A su salida se atraviesa el rio Francolí (antiguamente Fulcis) por un puente de seis arcos bastante bueno pero muy estrecho, y se sigue por entre olivos, gran cantidad de viñas, igual de cáñamos y algarrobos y algunas verduras. [...] Caminando

legua y media se pasa por el Masnou, a medio cuarto de la Canonja a una hora y media por Vilaseca, a tres por Cambrils y a una hora y tres cuartos se encuentra a la orilla del mar un castillo muy arruinado que se llama castell de Miramar, aquí se acaban las viñas, olivos etc., y sigue un camino a la misma orilla del mar muy solitario, lleno de romeros, sabinas y tarayes, hasta el castillo de Hospitalet, que está también bastante destruido, y dista una hora buena. Este camino es malo como todo lo demás que llevo andado en este viaje a excepción de algún corto pedazo que hay algo mejor.

Se hace medio día en el Hospitalet cuya posada es peor que las que hay hasta aquí, y la razón es la de estar en un despoblado a la orilla del mar rodeada de dos o tres casas que encierra el castillo. A su salida se sube una penosa cuesta de un camino bastante bueno pero sin cultivo y lleno de barrancos a sus lados llamado el coll de Balaguer en cuya cima hay un casa en donde se paga una suma correspondiente al carruage, que se lleva dicen que para mantener el camino, pero si es para mantenerlo como está mejor sería no pagar cosa alguna pues a excepción de la subida hasta la casa y la primera bajada todo lo demás, que es quatro veces más largo, es de lo peor que puede imaginarse, lleno de oyes y malos pasos. A la izquierda de la casa se ve en una eminencia que domina todo aquel terreno un bonito castillo de figura quadrada con dos cañones hacia el camino y cinco y un mortero acia el mar. Hay en el alguna tropa para impedir los muchos robos y muertes que por este medio han minorado, pues las situaciones más aparentes para el caso por ser un despoblado de continuos precipicios y montes que solo producen diferentes arbustos en seis horas buenas que hay desde el Hospitalet hasta el lugar del Perelló, sin hallarse en ellas más que las casas que llevo dichas

y una venta llamada del Plater que acaba de construirse dos horas antes de llegar a dicho lugar.

El Perelló tiene 190 vecinos, la posada es mala, pertenece al lugar y pagan por ella cinco pesetas diarias. Se sigue por entre campos hiermos y sin cultivo y a quatro horas y media empiezan a verse a sus lados viñas, algarrobos y árboles frutales, entrando a una hora larga en la ciudad de Tortosa. [...] Se sale de Tortosa atravesando el rio Ebro por un famoso puente de barcas, y siguiendo por entre viñas, algarrobos y olivos hasta el lugar de Amposta [...]. Se camina por entre arbustos y algarrobos y a dos horas largas se entra en el Pueblo Nuevo llamado ahora de Sant Carles y antiguamente la Ràpita. La mayor parte de este se ha hecho por dirección del conde Guzmán, está situado a orilla del mar y presenta una vista hermosa desde el camino, sus calles son anchas tiradas todas a cordel y con arboledas en su centro, sus casas son todas iguales bastante cómodas y de buena idea. La Yglesia es de una nave con un pórtico a su entrada sostenido de quatro columnas todo de buena arquitectura y hay una fonda donde asisten con aseo y comodidad.

Se sale de Sant Carles y caminando por entre viñas, algarrobos y algunos árboles frutales, se cruza a dos horas y media el rio la Sénia por un puente de piedra de un arco muy bien travajado por dirección de dicho conde de Guzmán. En este punto concluye el principado de Cataluña y empieza el reyno de Valencia, y caminando siempre por entre olivos, cáñamo, algarrobos y viñas se pasa a una hora y media por la villa de Vinaroz, y a otra media entre iguales producciones y algunos árboles frutales, se hace noche en la villa de Benicarló. El camino que hay desde Tortosa hasta aquí es bastante bueno.

Benicarló tiene 300 vecinos y abunda en frutos y quantas producciones llevo dichas, pero principalmente en vinos, que

extrahen para varios puertos del norte con abundancia. Se sale de aquí y a una lengua caminando entre viñas, e iguales producciones se deja a mano derecha a la Magdalena y a la ciudad de Peñíscola, fuerte por su situación, y castillo muy antiguo. Se sigue por entre sierras pobladas de arbustos y algarrobos, y a quatro horas se entra en Alcalà de Xivert, villa de 500 vecinos. [...]

Se sigue entre las mismas sierras por muy mal camino poblado de algarrobos, y a dos horas largas se entra en Torreblanca. Es villa de 300 vecinos poco más o menos, su yglesia de mala construcción y sin cosa digna de notarse y la posada sin ninguna comodidad. Se sale de Torreblanca, y caminando por entre algarrobos y hiermos sin cultivos, solo poblados de arbustos, se encuentra a dos horas la venta de San Antonio, y siguiendo igual camino a una y media más allá se va a hacer noche en una venta bastante buena situada en la falda de la montaña en donde está Oropesa, villa mal sana a causa de los varios terrenos pantanosos que la cercan, y muchos de sus naturales la han abandonado por este motivo, tiene en su mayor altura un castillo antiguo y muy derrotado.

Se sale de esta venta y caminando entre sierras pobladas solo de arbustos, todo malísimo camino, a media legua se empiezan a bajar las cuestas llamadas de Oropesa, que es el peor que se puede imaginar de solitario, y expuesto a causa de tener a un lado al mar que baña la falda del monte por cuya encima va el camino. Es terreno muy a propósito para los malhechores y se verifica en él con alguna frecuencia robos y muertes y hasta ahora pocos años solían desembarcar oculta-mente los moros entre las ensenadas que forman las peñas y llevarse cautivos algunos pasajeros. Al cabo de una hora se deja a la derecha del camino el castillo de Benicàssim [...]. Sigue siempre el mal camino, y a tres horas se pasa por Caste-

lló de la Plana, villa de 2.500 vecinos, situada en una llanura frondosa y abundante en toda especie de frutas hortalizas y cantidad de cáñamo.

Aquí empieza un Camino Real muy bueno que continúa hasta València, y siguiendo siempre por entre tierra bien cultivada, dejando el mar a la izquierda del camino, se pasa a una hora por un famoso puente de piedra que cruza al río Mijares, y a media hora por Vila-Real, que tiene 1.800 vecinos más poco más o menos. Se sigue el mismo camino por entre tierra bien cultivada y abundante en las mismas producciones que Castelló de la Plana, y gran cantidad de moreras (por ser aquí la cosecha de seda muy crecida) y se entra a dos horas y media a la villa de Nules que tiene 1.000 vecinos contando sus arrabales, y su territorio es abundante en los frutos dichos y algunos olivos. Aquí se hace mediodía. Todo el camino que hay desde Nules a Xilxes (que se deja a la izquierda, y dista una hora) está acompañado de viñas, moreras, maíz, algarrobos y varias verduras y granos.

A poco más de una hora se pasa por Almenara, cuyo término abunda en los mismos frutos y gran cantidad de higueras. Desde Almenara hasta Murviedo hay dos horas de buen camino, cultivada la mayor parte de olivos y viñas, y una hora antes de llegar a la villa se encuentra a la derecha del camino una pirámide en cuyas quatro caras hay quatro inscripciones que según dicen significan el juntarse en este punto el término de cuatro obispos. Murviedo antiguamente llamada Sagunto, y conocida tanto por su valor militar, está fundada la falda de un monte, la baña el río Segorbe [Palancia] aunque disminuye muchas veces su cosecha por no llevar bastante agua. Es villa de 1.500 vecinos. [...] Su cosecha principal es de seda, y se regula cada año de seis a siete mil arrobas. [...]

Salí de ella para seguir mi viage hasta València, y a una hora y media pasé por el lugar de Puçol y crucé el barranco de Puig por un puente bastante bueno. Desde aquí a Puig media hora. El Puig es pueblo de 334 vecinos. [...] Desde el Puig a la Poble de Farnals hay media hora, a Massamagrell un quarto, al nuevo pueblo del Emperador, otro quarto, a Albalat otro, a Tavernes una hora, y de aquí al monasterio de padres Gerónimos llamado de Sant Miquel dels Reis otro quarto de hora. [...] Salí de aquí y caminando media hora de buen camino entré en Valencia por la puerta de Serranos atravesando el río Turia por un hermoso puente de piedra.⁴⁷

1797 | Chrétien-Auguste Fischer

Vàrem deixar València en una nit meravellosa per anar fins a Murviedro. Vàrem travessar un prat molt bonic. El segon dia, el camí ens va portar a través de diversos pobles petits fins arribar a la vila de Nules, on vàrem fer una parada per dinar al migdia. Hi havia plantacions d'oliveres, vinyes, tarongers i figueres, així com camps de blat i arròs, que es succeïen amb una agradable varietat. Vàrem arribar a Castelló de la Plana, on els bons camins i els bonics cultius varen desaparèixer de sobte, tot i que l'hostal era passable i el vi excel·lent. El tercer dia, el camí baixava durant unes hores fins arribar finalment a la costa del mar. Vàrem trobar diversos grups de cavalleria, destinats no només a evitar el contraban, sinó també a defensar la costa contra els anglesos i els pirates, que sovint, sota la protecció de la seva bandera, baixaven a la costa per saquejar les cases. Després de dinar en un altre hostal, vàrem continuar el camí a través d'una contrada deserta i mal

⁴⁷ Carlos Beramendi. *Viaje por España (1791-1794)*. Manuscrito en la Fundación Lázaro Galdiano. Madrid.

cultivada, a poca distància de la costa, fins Alcalà de Xibert, una vila prou gran, però mal construïda, on hi ha a la caserna algunes companyies de dragons. Com que era diumenge, vàrem trobar-hi molta vida i alegria. Es parla de la bellesa de les dones d'aquesta zona, i efectivament, vaig veure moltes figures interessants.

Quarta jornada. Viatgem per contrades, algunes completament desertes i altres mal cultivades fins a arribar a Vinaroz, que està envoltat de boniques vinyes. És una vila relativament important, però els habitants, antigament molt benestants, han patit molt des de la guerra, ja que ja no poden exportar el vi i l'aiguarent. [...] Després de dinar el camí continuava per un país estèril. [...]

Després d'haver passat la frontera de les dues províncies sobre un pont petit, sense trobar cultius millors, vàrem arribar de nit a Sant Carles, a un hostel gran i adequat. L'hostessa era piemontesa, ella i les seves dues filles parlaven prou bé el francès, i ens va sorprendre trobar culleres i forquilles de plata, plats d'estil anglès, xemeneies i llits amb cortines, etc. en una paraula, el conjunt que presenta un bon hostel francès, i que no s'hi acosta ni el millor hostel de València. Sant Carles, com se sap, és una vila nova, bastida fa uns divuit anys. [...] Mancats de diners, a l'entusiasme de la fundació ha seguit l'abandonament, i després l'oblit més absolut. [...]

Cinquena jornada. L'entorn no era millor que el d'ahir, vàrem passar l'Ebre vora del llogaret d'Amposta. El transbordador era compost de dues barques grans ajuntades per un pont de planxes. El feien moure, a vegades amb remes i a vegades amb unes mules que des de la riba l'estiraven amb dues cordes lligades a un petit mastil. [...] L'hostal on vàrem dinar feia conjunt amb l'indret, l'hostaler era castellà i la seva casa gairebé un estable.

Per un camí també despoblat, però encara més muntanyós, vàrem arribar gairebé de nit a un llogaret miserable de pescadors que es diu el Perelló. El pa i el vi eren de la qualitat més dolenta i el peix mig podrit, perquè les barques feia dies que no havien pogut sortir a la mar. La situació d'aquesta vila enmig d'una conca, l'aigua abominable, la indigència i la manca de neteja dels habitants, fan que sovint pateixin malària.[...]

Sisena jornada. El país continua despoblat. [...]. Per un camí molt incòmode, i enmig d'arbres alts, vàrem arribar al peu de la muntanya del coll de Balaguer [...]. Aquí el camí puja en espiral, i la fortificació s'assenta majestuosa sobre el cim alt del rocar. [...] La ruta, però, és molt pràctica, i també pels trajectes, que en no tenir cap altre pas, contínuament passen i hi tornen a passar amb els seus carros. Després d'una hora de pujada al final vàrem arribar a un hostel davant mateix de la fortificació, situada en un rocar encara més enfilat. En aquest indret la ruta va en línia recte. A l'hostal vàrem trobar una companyia de dragons i el seu sergent ens va mirar els passaports. Aquesta mesura té com intenció descobrir individus sospitosos i sobretot bandolers i desertors.

A l'altre costat del coll, que vàrem baixar per un desnivell més suau, els cultius milloren, i es presenta la imatge romàntica de l'Hospitalet, entre bardisses, al costat del mar. L'Hospitalet és només les ruïnes d'un castell vell i algunes casetes de pescadors. Han fet un hostel en la part del davant del castell, la que dóna al mar, i la part del darrera és completament arruïnada. [...] La ruta que vàrem seguir per arribar a Cambrils va ser tant desgraciada com la barraca que ens esperava.

Setena jornada. Avui el país ha canviat de dalt a baix. [...] El camí serpentejava enmig d'un camp immens de vinyes, que semblava un jardí [...]. Vàrem arribar a la petita vila de Ta-

rragona, situada dalt d'una muntanya, des d'on la mirada llisca sobre el mar. La ruta és escarpada i incòmode, però el panorama és magnífic. [...] El conductor es va aturar a la petita vila de la Figuereta. Hi vàrem arribar després d'una hora per un camí que fa pendent i és poc còmode, però que presenta uns panorames especialment agradables. Després de dinar el viatge va continuar molt interessant. [...] Abans d'arribar [a Torredembarra] vàrem passar per una vila ben construïda sobre el pendent d'un turó que s'ajunta amb el riu. De seguida a un turó sobre el que hi ha Torredembarra, amb les cases pintades amb elegància i rodejat arreu de vinyes, oliveres i figueres. [...]

Octava jornada. A mesura que ens acostàvem a Barcelona el país era més poblat i millor cultivat. Vàrem passar per diverses viles, la major part construïdes fa poc, i el migdia ens vàrem aturar a Vilafranca. [...] El camí va començar a pujar de manera notable. Vàrem deixar la riba del mar per no tornar-la a veure més fins a Barcelona. I vàrem anar pujant una muntanya tota atapeïda d'alzines. [...] Vàrem arribar a l'hostal d'Ordal, amb les seves dependències espaioses, situat al peu d'una muntanya sobre la que hi ha altres muntanyes encara més altes. A l'hostal vàrem trobar una trentena de dragons, enviats a la recerca d'una banda de lladres [...].

Novena jornada. La primera llegua del camí era excel·lent, però després ens vàrem trobar com perduts enmig de la muntanya i vàrem haver de pujar i baixar de rocar en rocar. Si alguna cosa ens pot compensar de la incomoditat de la ruta és el l'aspecte d'aquest conjunt muntanyós, que recorda els Alps. És sorprenent trobar en aquesta solitud les restes d'un pont de pedra que abans lligava les dues valls [pont del Lledoner]. Poc després vàrem passar el Llobregat, sobre el pont més ostentós d'Espanya [...]. Un bonica albereda condueix en línia

dreta a Barcelona. El camí pedregós es transforma en una calçada magnífica, la ruta és plena d'homes i vehicles, i embellida als dos costats per cases de camp, jardins i plantacions d'arbres. Tot anuncia la comoditat, la vida i l'alegria.⁴⁸

1797 | Nicolás de la Cruz

La ruta de Valencia a Murviedro es la de Barcelona. Apenas pasamos el Guadalaviar, entramos en un barrio grande de un quarto de legua de largo, muy poblado, el qual tiene quatro conventos de frailes, y dos de monjas, lo llaman calle de Murviedro. [...] Acompañan el camino, a la derecha el pueblo nuevo nombrado el Emperador, y más adelante del mismo modo Massamagrell, y la Cruz del Puig. [...] Las quatro leguas escasas que hay hasta Murviedro se componen de una hermosa campiña, poblada de moreras, algarrobos, olivos, y viñedos. A la izquierda acompaña una sierra baxa, que envía una punta a Murviedro, en cuya última colina están las ruinas de la antigua Sagunto. [...] La villa de Murviedro está situada al pie de este monte, y descende hasta el llano. [...] El rio Palancia, aunque de poca agua, riega su campiña, la qual es bastante fértil. [...]

Poco más adelante pasamos por el pueblo de Almenara, el qual tiene, sobre las cimas de varias colinas que le circuyen, castillos arruinados. [...] Siguiendo el camino pasamos por la villa de Nules, de bastante población; que tiene dos arcos, uno a la entrada, a manera de castillo, y otro a la salida; todo lo que incluyen dichos arcos, con la población de los lados, esta murado. También tiene bastantes casas fuera del muro. [...] Cinco leguas de Murviedro sobre el camino está Vila-real, de

⁴⁸ Chrétien-Auguste Fischer. *Voyage en Espagne, dans les années 1797 et 1798* (Paris, 1808).

la misma construcción que Nules, pero de más vecindario. [...] Luego la rambla de la Viuda, cuyo rio tiene un excelente puente de piedra de trece arcos. [...]

El camino sigue bueno, y bien cultivada su campiña, siempre a la izquierda acompañada de una sierra, cuyos primeros montes no distan una legua, y a la derecha habrá la misma distancia del mar Mediterráneo. La composición del camino solo llega hasta Castelló de la Plana, es a decir, diez leguas de València, y setenta y tres de Madrid, las quales, como hemos dicho arriba, están demarcadas en columnas de piedra, que se ven de legua en legua. [...] Entramos en la villa de Castelló, su vecindario es muy copioso. [...] Saliendo de Castelló de la Plana, nos pusimos en marcha por un camino incómodo, tal qual lo presenta la naturaleza, sin compostura alguna. El campo se ve plantado de algarrobos, bastante solitario. A dos leguas la casería de Benicàssim, enfrente sobre la ribera del mar un castillo pequeño que tiene el mismo nombre. En la sierra baxa de la izquierda hay algunos cortijos. [...]

Tres leguas más adelante esta el pueblo Torreblanca. Continúan dos leguas de muy mal camino, solitario, hasta pasar las lomas que dan vista a la villa de Alcalà de Xivert, que está situada en una llanura circuida de montes. [...] El terreno sigue cultivado de viñas, olivos, y algarrobos. Siguiendo una legua se encuentra el pequeño pueblo Santa Magdalena [de Pulpis]; y a cosa de otra legua se ve dentro del Mediterráneo el castillo y ciudad de Peñíscola, situada sobre peñas. [...] Pasamos por la villa de Benicarló, de mucho vecindario, casas de dos y tres altos, y buena iglesia a la entrada. Parece que hace mucho comercio de vinos que embarca en su playa. La campiña es excelente, y los muchos viñedos denotan la aplicación de estas gentes a este ramo de agricultura.

A la legua, continuando el camino, llegamos a la villa de Vinaroz, aun de más población y comercio de vinos que la antecedente. Tiene muchos barcos que exportan los vinos y demás frutos desde su playa a Cádiz, y otros varios puertos. Estas son las ventajas que proporciona el comercio marítimo a qualquiera país industrial. Es muy bella la campiña; a la izquierda, a la falda de la sierra, se ve el pueblo Ulldecona, de Cataluña. [...] A una legua de Vinaroz pasamos el pequeño río Sénia, que tiene un puente construido por nuestro augusto Rey Carlos IV en 1793. Aquí se dividen los términos de València y Catalunya, como lo indican las inscripciones que están en dos pilares.

Así como en la provincia de Valencia hemos visto los progresos de la agricultura, y de la industria, ya por la aplicación de los naturales, como por el privilegio de su suelo en mucha parte llano, y susceptible de regadío; así en la provincia de Catalunya, a pesar de la aspereza de su terreno montuoso, admiraremos hasta donde alcanza el esfuerzo humano, quando se trata de su propia felicidad.

Pasado, pues, el Sénia, y entrado en el término de Catalunya, siguiendo nuestra ruta a vista de la mar, queda sobre su ribera la torre de Cudiñol, con su batería, el mar se acerca al camino unas 30 varas. Continuando a las dos leguas se encuentra el nuevo y hermoso pueblo de Sant Carles [de la Ràpita], fundado por Carlos III a la orilla de la mar, poco más de 100 varas antes de entrar en él se está haciendo una linda capilla, que tiene quatro columnas en su portada. Su población está distribuida con orden, tiene una buena plaza formada de dos semicírculos con pórticos alrededor, una parte del centro ocupa su bella iglesia, y otra un buen edificio, que debe servir de lonja para los comerciantes. Aun no está del todo concluida.

El mar forma un recodo, que es el que proporciona el puerto, tiene una batería. Hasta nueve buques, entre fragatas, bergantines etc. había fondeados en su rada. Dos leguas más adelante el famoso río Ebro, muy caudaloso [...]. Tortosa está dos leguas río arriba. No hablaremos con extensión de esta ciudad, ni de su fertilidad, ni de sus canteras de mármoles tan aplaudidos; porque en nuestra relación nos hemos propuesto, para no caer en faltas, tratar solo de los países que hemos visto. Sabemos no obstante, que es ciudad antigua, fundada en el margen oriental del Ebro, que goza de todas las cosas necesarias [...]. El río abunda de peces, y tiene mucho fondo, donde anclan barcos grandes, y otros bastimentos. Sobre sus aguas hay un puente de barcas. [...]

Comimos en el pueblo de la Barca, por otro nombre Amposta, de corto vecindario, situado en la orilla del Ebro. La fonda es excelente, nos dieron muy buen trato. Dos leguas de este lugar dista el puerto de los Alfaques. Pasamos en la barca, que se compone de dos faluchos, y encima una cubierta para poner el coche, las mulas, y la gente. Cada falucho tiene su timón, manejados ambos por un solo hombre, porque este se pone sobre el que tiene la caña corta, y desde allí gobierna la otra, que es larga. Además tiene colocado arriba de la cubierta, en la parte opuesta al timón del un falucho, un palo con su vela quadrada. Hasta este punto en el Mediterráneo se llama el golfo de Valencia. Andando tres leguas se encuentra la torre de las Águilas con su batería, que cubre la bahía o ensenada de Alsufax, en la qual se veían de seis a siete buques fondeados. En este sitio sería muy útil la fundación de otro pueblo como Sant Carles, para proporcionar un puerto, a fin de hacer felices estos territorios tan aparentes para viñedos, dándoles medios de fomentar su comercio con la exportación de sus frutos. Entre esta rada, y la de Sant Carles desemboca el río

Ebro. Pasada la torre, hacia Barcelona, llaman este mar el golfo de San Jorge.

A las quatro leguas y media de la Barca está el pueblo Perelló, donde pasamos la noche. El camino desde Vinaroz a la Barca es regular; pero de la Barca hasta Perelló tiene trozos muy malos, infinitas subidas y baxadas, y una alta cuesta, en cuyo descenso se encuentra el dicho lugar circuido de colinas bastante elevadas. Todas las quatro leguas y media de terreno solo producen lo que llaman monte baxo, romero, tomillo, palmitos, y otros varios arbustos etc. Los catalanes cuentan las leguas por horas, y dan a cada hora una legua con corta diferencia.

Siguiendo, pues, una hora se ve la torre de Mella [l'Atmetlla]; y a otra el castillo de San Jorge [Sant Jordi d'Alfama] con su batería. [...] Pasamos por el barranco de las Horcas, y más adelante, a distancia de una legua, entramos en el barranco de la Batalla, que la tuvo conmigo, pues las muchas piedras, y mal camino me rompieron el coche, en términos de no poder continuar; y así subí la penosa cuesta del coll de Balaguer a pié hasta la venta que está en su cima, desde donde envié gente para reparar el coche, y poderlo hacer seguir solo el destino de Barcelona.

En la cumbre de esta montaña está el castillo de San Felipe, con su batería que alcanza al mar. Baxamos a pié la legua de camino que hay hasta la venta del Hospitalet. Unido a ella hay una alta torre antigua [...]. Los machos que enviamos por los cofres baxaron al Hospitalet [de l'Infant], y nos condujeron hasta Cambrils, que dista quatro leguas. A media legua la torre Aspañales [dels Penyals], sobre la ribera del Mediterraneo. En la misma distancia queda más adelante el castillo Miramar arruinado. Al pie de la sierra, a la izquierda, se ven los pueblos Monroy [Mont-Roig], *Lareyxa*, y Briñón [Montbrió].

El camino desde Perelló hasta Miramar es malísimo, y los campos cubiertos de monte baxo. Enfrente de las ruinas de este castillo hace el mar una bella ensenada. El terreno se manifiesta fértil, con viñas, algarrobos, olivos etc. Cambrils es buen país, abundante de huertas. Saliendo, a la izquierda sobre la falda de la sierra, se ven las tres villas Reus, la Selva, y Alcover. La primera hace gran comercio de vinos, y otras producciones. A dos leguas está Vilaseca. El mar forma una ensenada que llaman el puerto de Salou, donde se embarcan licores. Luego se encuentran los pueblos Manicart [Mas Ricard], y Canouge [la Canonja]. Dos leguas de Vilaseca está Tarragona. [...] A distancia de una legua de Tarragona, a mano derecha del camino, hay un monumento deteriorado, que llaman vulgarmente la Torre de los Scipiones, se conservan, aunque muy gastadas, dos figuras en ademan de llorar. [...]

Partiendo de Tarragona, a poco mas de legua, el pueblo *Rudagaiat* [Tamarit], el rio Gaya baña su campiña; había hombres para acompañar los pasajeros que lo vadean, se ven otros pequeños lugares. Una legua en seguida el pueblo de Altafulla. A cosa de media legua la villa Torre de Embarra, de regular población, que baxa hasta la ribera, donde hay pescadores, y se hace algún comercio marítimo. La campiña sigue siempre agradable, muy cultivada de olivos, algarrobos, viñas, sembrados etc., y poblada de cortijos. Antes de llegar a la venta de Figuereta, sobre un alto, el pueblo Creixell. Poco más adelante, tres leguas de Tarragona, encontramos un arco que llaman de Bara, especie de portada antigua de piedra, de bella arquitectura, quatro pilastras, dos por cada lado, al parecer corintias lo adornan. El arco descansa sobre dos bases bien proporcionadas. [...] Hacia la sierra queda el pequeño pueblo de Roda.

Dos leguas de Figuereta hay una columna que divide el camino de Barcelona en dos, tomamos el de la mar. Sobre una loma se observa el pequeño lugar de San Vicente [Sant Vicenç de Calders]. Al mar un pueblo y puerto que tiene el mismo nombre. Estaban anclados en su bahía dos bergantines, una tartana, y un londro. A poco, a la derecha, se descubre la villa de Beimbres [el Vendrell]. Una legua más adelante el pueblo Calafell, a la media en seguida Cunit, y a la otra media Cubelles; antes de entrar en el pueblo se pasa a bado el río de su nombre. A una legua está la famosa Vilanova, tan nombrada; efectivamente es muy poblada, sus casas son de dos y tres altos, y se conoce que está floreciente. Hace comercio de vino, y aguardiente, que embarca para América.

Seguimos nuestra ruta por una loma muy incómoda. A una legua está la villa de Sitges, también de mucho vecindario, fundada, como la anterior, a la ribera de la mar, y hace como ella buen comercio ultramarino. El terreno, aunque montuoso, está poblado de caserías y cortijos. Apenas salimos de esta villa, quando comenzamos a subir las faldas de un ramo de la sierra, que termina por esta parte, las nombran las cuestas de Garraf. Primeramente se pasan diez lomas, cada una con su quebrada correspondiente. Luego, dexando un pequeño intermedio, siguen otras dos menos molestas. Después se prolonga un buen trecho la montaña hasta el castillo de Garraf, que está situado en una abra que hace el monte, tiene una batería de dos cañones, y guarnición. Aun sigue más adelante el monte, en cuyo remate se ve una torre. Todo este camino se hace por las fragosas cuestas, y despeñaderos, casi perpendiculares a la mar, la qual bate fuertemente al pie de las rocas. Una de estas lomas llaman *el paso de la mala Dona*. Se cuenta que pasando una muger con su marido, lo despeñó aquí [...]. Desde este punto hemos contado mar afuera hasta setenta y seis llauts o

faluchos pescadores de Barcelona, tres horas tardamos en faldear esta sierra [...].

A media legua del monte el pueblo Castell de Fels, sin orden ni regularidad en sus casas, que están sembradas aquí, y allí. Inmediatas sobre la playa hay algunas casas que hacen como de puerto de este pueblo. Andando media legua pasamos por el pueblo Gavà, que tiene un antiguo castillo, y pocos pasos de él una torre. Luego por Vilacans [Viladecans]. Media legua más adelante, sobre una loma, a la ribera del río Llobregat, está el pueblo Cambois [Sant Boi]. Pasamos este río en una barca, es bastante caudaloso, y riega las campiñas de Barcelona. A poca distancia encontramos el pueblo Turnalla [Cornellà], y media legua más adelante el Hospitalet, de bastante vecindario; uno y otro de gentes muy laboriosas, pues en las accesorias, o quartos baxos, observamos que trabajaban encajes negros de seda, y otras muchas cosas.

En seguida, a un lado del camino, el pueblo Laburdera [la Bordeta], quedando hacia la sierra, que dista menos de una legua, los pueblos Perralba [Pedralbes], y Sarrià, este último es el recreo de Barcelona. Más adelante, cerca del camino, el lugar Arans [Sans], se ven también Jesús,⁴⁹ y Gràcia. Las dos leguas que hay desde Castell de Fels hasta Barcelona, presentan un campo ameno, y un cielo alegre. El arbolado compuesto de moreras y álamos con parras enredadas en sus troncos con simetría, ciertos trozos de terreno sembrados de trigo, cebada, habas etc., por una parte, y por otra una multitud de cortijos, de fábricas, y de casas de recreo, que se ven esparcidas, con sus cuerpos altos, y miradores, blanqueadas, y algu-

⁴⁹ El barri de Jesús, a l'entorn del convent franciscà de Jesús, on ara hi ha el passeig de Gràcia.

nas pintadas, particularmente hacia la sierra, hacen un bello contraste, y dan una idea de la opulencia de este país.

Por el otro camino desde la división indicada [de la Figuereta a Vilafranca del Penedés pel coll d'Ordal], se cuentan veinte y una leguas hasta Barcelona. Dos antes de llegar a Molins de Rey está el famoso puente de dos arcadas, que se construyó para unir dos montes, y proporcionar una ruta cómoda. Cada cuerpo contiene trece arcos de piedra. En los superiores faltan tres por concluir. Por esta parte alta, que observa el nivel del camino, deben pasar los carruages. La arcada inferior proporciona otro camino para los viajeros a pié, o a caballo. Sería muy interesante que se pusiese corriente. Cerca de Molins, que dista tres leguas y media de Barcelona, se pasa otro excelente puente de piedra de trece arcos sobre el rio Llobregat.

Merece detenerse un poco para reflexionar sobre la fertilidad y abundante población de toda esta costa de Cataluña. Los viñedos, los olivares, las moreras, los algarrobos ya descritos, y otras muchas plantaciones, ocupan hasta lo más empinado de sus colinas. No es la feracidad de su suelo la que constituye su felicidad, por lo común no tiene agua. Es la exportación la que da todo el incremento a su labor. Saben que tienen salida para varios puertos del reyno, para la América, y para el extranjero, y esto basta para que cada individuo se esmere en cultivar su propiedad, consiguiendo a costa de su sudor y fatiga que la tierra le fructifique.⁵⁰

⁵⁰ Nicolás de la Cruz. *Viage de España, Francia, e Italia*. Tomo I (Madrid, 1806).

1800 | **Wilhelm von Humboldt**

Camino de València a Murviedro. Es un camino bellamente trazado [...]. Campos verdes bien cultivados, higueras que ahora empezaban a brotar, olivos en cantidades ingentes, naranjos, cipreses y palmeras aquí y allí en los patios conventuales y en los huertos. Se atraviesan tantas aldeas semejantes a ciudades que uno tiene la sensación de está pasando por una calle ininterrumpida. [...] De camino a Murviedro se pasa por delante del monasterio de Jerónimos Sant Miquel dels Reis, después por Puçol [...] y por Puig, donde se han encontrado varias antigüedades. Cerca ya de Murviedro vemos sobre la colina, a cuyo pie está construida la ciudad, las ruinas de lo que ahora llaman castillo. [...] Murviedro está situada de tal manera que delante tiene el mar y detrás la colina sobre la que está levantado el castillo. [...] Nos alojamos en la posada del Sol.

Hasta Castellón de la Plana hay carretera y los cultivos y el entorno son poco más o menos del mismo tipo que en los alrededores de Valencia. Después el camino se hace malo, aunque no excesivamente. Mayormente discurre a la orilla del mar y en la cuesta de Oropesa donde hay una montaña en acantilado, la vista sobre el mar y las primeras montañas es extraordinariamente bonita. La venta de San Antonio queda cerca de algunas otras y es muy aceptable. Es propiedad de los monjes de San Antonio. [...]

Camino de Vinaròs. Pasa por el pequeño puerto de Benicarló desde el que se exporta mucho vino. Vinaròs es una población bastante grande y bien construida. Pasamos la noche en la habitual posada, que era bastante mala. Hay aquí, sin embargo, cosa que nosotros no sabíamos, una fonda que se llama la fonda irlandesa. Vinaròs tiene también un puerto pequeño, pero tan malo que, cuando hace un poco de viento, los

barcos no pueden cargar y descargar a causa de las olas. La vista del mar debe ser especialmente bella y la orilla muy rica en moluscos y piedras.

Camino de la *venta de los Ajos*. Desde Vinaròs, especialmente una *legua* más allá de esta población, comienza un camino mejor; casi parece una carretera. En un puente que está sobre un río pequeñísimo, el Sénia, pasa la divisoria entre València y Catalunya. Esta última parte del reino de València no se parece en absoluto al resto. Las montañas se aproximan en salvajes formas al camino, todo el campo está como sembrado de piedras y el único cultivo que se ve ahora es el vino. No hay poblaciones y se hacen varias *leguas* sin que se vea ninguna casa más que las aisladas *ventas*. En Catalunya este desierto es todavía más drástico. Una hora y media antes del Ebro queda el nuevo *etablissement* Sant Carles [...]. En Amposta se atraviesa en un transbordador bueno, cómodo y seguro el Ebro, que aquí es enormemente ancho, una corriente imponente. La *venta de los Ajos* es sólo un albergue para carros y *harrieros*. Lo que llaman dos alcobas son sólo dos agujeros.

Para evitar el olor de los *algarrobos* del rincón en el que se me señaló una cama, tuve que dormir en el establo, sobre un pesebre. El patrón y la patrona (dos jóvenes que no estaban casados y vivían juntos) eran extraordinariamente antipáticos y groseros y tuvimos bronca con ellos que nosotros no podríamos visitar nunca más el mismo albergue. Fue aquí donde por primera vez comprobé que la gente apenas podía hablar castellano.

Camino de Hospitalet. Todo este camino es enormemente pedregoso y malo, si bien desde la última guerra con los franceses muchos pasajes se han perfeccionado de tal manera que en España se podía considerar bueno. A lo largo de este camino no se puede ni pensar en cultivos. Arbustos, rocas y to-

rreteras es todo lo que se ve. Los arbustos consisten casi exclusivamente en plantas resinosas y romero. Aquí y allí aparecen rebaños de cabras que me hacen admirar la agilidad y elegancia de estos animales. Hasta el *col* de Balaguer no se atraviesa ninguna montaña alta, si bien es un eterno subir y bajar a través de torrenteras. Perelló, que se atraviesa, es un lugar miserable. La última venta antes del *col* es la *venta de la Platera* [Plater]. Desde allí hasta el pie del *col*, el camino es enormemente malo. En el *col* se ha trazado de nuevo y desde allí hasta Hospitalet es pasablemente bueno. En la cumbre del *col* hay una pequeña fortaleza. La carretera pasa por el lateral de una venta miserable. Ni por su altura ni por la incomodidad del camino merece este *col* la mala fama de que goza en esta tierra. La vista sobre el mar es bella, aunque no es una montaña como yo me había figurado. Una vez allí en la cima, el camino va descendiendo lentamente hacia Hospitalet bordeando la costa. El camino hasta el *col*, desde la *venta de la Platera*, es desierto y espantoso. Se pasa un desfiladero largo, rodeado de montañas. El desfiladero, el desierto de todo este terreno y los arbustos con los que están cubiertos éste y la montaña, hacen esta jornada de viaje muy peligrosa para el viajero a causa de los asaltos. De hecho ocurren muchos cada año en todas las estaciones del año. El gobierno intenta poner fin a esta inseguridad mediante patrullas y tanto en la *venta de la Platera* como en Hospitalet hay *partidas* de caballeros que en parte sirven de escolta a los viajeros, en parte están constantemente patrullando. Bien es verdad que estas patrullas sólo ayudan allá donde están. Los jinetes mismos dicen que ellos nunca ven a los ladrones.

Algunos dicen que el único medio para erradicar el bandidaje en España sería hacer responsables a las aldeas. Pero dada la gran distancia que existe entre éstas (entre Perelló y

Cambrils, por ejemplo, hay 7 *leguas* sin ninguna población) esto resultaría muy difícil. Lo único posible y al mismo tiempo lo más provechoso sería no tolerar semejantes despoblados, sino fomentar un cultivo mejor de la tierra. Nosotros tomamos dos soldados de infantería en València y aquí hasta Hospitalet tomamos otro de a caballo. Un jinete español recibe 15 *quartos* al día y libra y media de pan, si bien tiene que proveer de los herrados de sus monturas y otras pequeñeces. Uno de infantería 9 *quartos* y el pan. Otros 2 *quartos* se reservan descontándolos diariamente para calzado. Encontramos caballos que eran llevados de la brida por sus jinetes a pie. Cada regimiento de caballería pesada debe entregar anualmente, como me dijo el soldado de caballería, 7 de los mejores caballos para las carrozas reales. Hospitalet es un albergue grande y bueno que sin embargo, no llega a *fonda*, aunque es muy cómodo y con gente muy servicial. Tiene también una torre que le da un aspecto de castillo.

Camino de Torredembarra. [...] En el trayecto de ayer y en los días anteriores vimos con frecuencia, al igual que en Andalucía y Granada, muchas cruces en los caminos, cruces que se habían plantado allí donde había muerto gente. Aquí la mayoría de ellas tenían la inscripción *aquí murió*, varias de ellas *aquí se ahogo* (naturalmente de calor, dado que la fecha indicada normalmente coincidía con la época más calurosa del año) y frecuentemente *aquí mataron*. Una inscripción de esta última especie la encontré directamente fijada en el muro de una aldea. Todo el camino de hoy iba ininterrumpidamente a lo largo del mar, las tierras estaban más cultivadas y el país más poblado de pequeñas ciudades y aldeas. Hasta Tarragona no hay ninguna localidad importante. Por su parte, Tarragona queda junto a la carretera, de tal manera que sólo se pasa por las afueras de la ciudad, junto a las murallas. [...] Después de

pasar Tarragona vimos una gran *playa* de arena con una magnífica vista sobre el mar y una maravillosa puesta de sol con lluvia de tormenta y un espléndido arco iris. Después de este tramo a la orilla del mar, el camino asciende la montaña y a través de otra población llega a Torredembarra. Es terriblemente malo y muy propicio para que el carro vuelque. Torredembarra no la pude ver, pues ya era de noche.

Camino de Vilafranca. [...] Del camino de hoy no hay que decir nada sino que no es posible hacerse idea de lo malo que es. Pero el terreno es bonito, el campo bien cultivado, con los poblados pegados unos a otros y en la lejanía montañas cubiertas de vegetación. Pegando a Torredembarra y detrás de ella había un tramo que iba bordeando al mar con una vista inconmensurable sobre alta mar. En Vendrell tomé para mi mujer y mis hijos unos burros, pues no era posible fiarse del carro. Mi mujer tenía una silla tal y como las que utilizan aquí las campesinas con un respaldo hecho de esparto detrás y al lado.

Camino de *Allidunet* [el Lledoner, Vallirana]. Dado que este camino es el peor de toda la ruta, especialmente el tramo que pasa por el valle que Bourgoing denomina *Ostal d'Ordo* [Ordal], tomamos de nuevo mulos y asnos y dejamos que el coche fuera solo. [...] Dos horas de camino más allá de Vilafranca el terreno se hace más montañoso, las montañas están cubiertas de pinos y vimos también algunos robles como los de Alemania. El camino es en parte una calzada que, sin embargo, está muy mal conservada, a pesar de que en su primera construcción ha tenido que costar mucho, pues se ha trazado en parte por zonas altas que dominan los valles. En cierto pasaje vimos un puente de tres pisos [el del Lledomer, de dos pisos] sobre un valle del que habla Bourgoing. Se conserva todavía mucho de él, dos pisos completos y algo del

tercero. A través de las pilastras del segundo piso, que tienen la anchura del puente, se han practicado unas puertas que atraviesa un camino por el cual pasamos nosotros. Cuando se acabó esta obra tuvo que igualar en audacia cualquiera de las obras romanas. Sin embargo, no se han empleado sillares, sino sólo piedra pequeña y a través de los muros goteaba el agua.

El camino de València a Barcelona es tan malo que en invierno los carros tardan de 17 a 20 días. Hoy sólo hicimos 4 horas porque el carro se metió en un agujero y necesitamos dos horas para sacarlo. *Allidunet* [el Lledoner] (escribo conforme a lo que oigo pronunciar) es sólo un pequeño lugar que, a pesar de todo, tiene una fonda grande y buena. Tiene una situación muy romántica en la montaña. En general se puede decir que las posadas de Cataluña son considerablemente mejores, aunque también considerablemente más caras. [...]

Camino de Barcelona. El camino sigue siendo muy malo, pero, con todo, mejor que en los días anteriores. La región es muy bonita, con bellos campos cultivados, buena vegetación y alternancia de montes, totalmente cubiertos con árboles y matorrales, mayormente encinas, y valles. [...] Gran parte del camino, incluso todo él, es a partir de *Allidunet* una carretera que, cuando se hizo en su tiempo, tuvo que ser muy costosa. Pero ahora está en tan mal estado que sólo puede ser una pista. Dos *leguas* antes de Barcelona hay un puente sobre el Llobregat, enormemente largo y cuya construcción ha sido muy costosa, del que parten bellos paseos a las *avenues*. En las proximidades de Barcelona se ve ya que se trata de una grande populosa y próspera ciudad. Se pasa a lo largo de grandes y magníficas casas de campo. Mucho antes de la ciudad empieza a verse el mar y el fuerte de Montjuic. Pegado a las puertas de

Barcelona, el cultivo de los huertos es muy cuidadoso y son extraordinariamente bonitos.⁵¹

1802 | **Lady Holland**

[Camp de Tarragona] 20. Arribem a l'Hospitalet [de l'Infant], una *venta* desgraciada formada dins de les parets d'una antiga fortalesa en ruïnes. Per escapar del fum, que surt en abundància de la cuina, que és l'única llar de foc, i que estava a l'altura de les nostres habitacions, vàrem caminar per la platja, amb un guàrdia, prop de 300 iardes. La nit era ombrívola i freda, i el mar agitat. Vàrem entrar en la cabana d'un pagès buscant peixos, però no en vàrem trobar. En el nostre desgraciat hostel hi havia massa viatgers i cap d'ells no va aconseguir llits, només nosaltres i un comerciant ric, carregat de diners. Per seguretat duia amb ell tres soldats, que eren alemanys fets presoners a Itàlia i gairebé obligats a entrar al servei militar espanyol. Com que anaven de tornada, ho vàrem organitzar de tal manera que ens varen escortar junt amb els nostres tres guàrdies. Com que el capità general de València, el corregidor de Barcelona, i altres persones distingides, havien estat robades, han posat mitjans per tal de fer la carretera molt més segura. I hi ha soldats situats en els diferents hostals.

21. Vàrem passar amb la nostra forta escorta a través del coll de Balaguer. [...] El Rei s'havia allotjat a l'hostal del Pere lló, que està a sis hores de distància, per aquest motiu les nostres expectatives augmentaven. Però vàrem veure que, malauradament, la seva visita havia empitjorar l'indret, en cas de ser possible, perquè havien construït una sèrie d'habitacions i

⁵¹ Wilhelm von Humboldt. *Diario de viaje a España 1799-1800* (Madrid, 1998).

feien un fort olor de guix. Havien retirar els mobles petits per fer lloc als seus mobles, i com que els espanyols actuen poc a poc, els que hi havia abans encara no havien estat restituïts. Per tant, vàrem aconseguir algunes habitacions tristes, amb només cinc cadires, tres llits i una taula. Mai no havia estat en un lloc més ombrívol i fred. 29. Un bon camí cap a València [...]. La ciutat és molt gran, i les cases espaïoses i elegants.⁵²

1802 | **Pedro Boada de las Costas**

[El primer tram és de quan el rei arriba a Barcelona]. Rio Llobregat: con su famoso puente de piedra colorada. Molins de Rey: inmediato al camino, buena posada, y buen caserío. Sant Feliu de Llobregat: es villa de 400 vecinos, de buen caserío, con muchas quintas o casas de campo en sus inmediaciones: tiene posada buena: son muchísimas las mugeres que hacen encages y blondas. Torre o casa de campo de Erasme, D. [dreta] Torre Blanca, D. vista del mar. Ostal, o mesón del Garrofer: vista de Monjuic. Esplugas, I. [esquerra] Venta del Picalqués. Torre de Clota, D. Torre de la Pubilla Casas, D. Torre de Girona: I. Venta de Collblanch, D. Casas de Sans: I. Sans, D. Creu Cuberta. Arrabal nuevo o calle muy larga de buen caserío con varias tiendas de artesanos, y no pocos almacenes de toda especie de granos y pescados salados. Barraquetas: especie de arrabal. Barcelona.

Miercoles, 10. [Comença el viatge a València]. Sigue el mismo camino hasta encontrar el puente de Molins de Rei, y se empieza la subida hasta la Cruz de Ordal, donde se pierde de vista Barcelona, y todo derecho sigue el camino de Valencia. Mesón del Majo. Mesón de Boada, D. Mesón de Tiquet. Ostal de Xipreret. Mesón de Lledoner. Barranco de Lledoner sobre

⁵² *The Spanish Journal of Elizabeth Lady Holland* (Londres, 1910).

la derecha, con sus dos puentes nuevos, uno encima otro, y sin concluir. Mesón de Ordal. Mesón de Cantallops. Mesón de Erran o Casas Roxas; sobre la izquierda se toma el camino de Vilanova de Sitjes. Vilafranca del Penedès: es villa de buenos edificios, grande, cómoda y abundante, tiene fonda bien servida.

Jueves, 11. Riera de los monges. Mesón primero de los monges. Otra riera con su puente. Mesón segundo de los monges. Riera primera de Arbós. Segunda riera. Arbós: es villa bastante capaz con casas muy regulares. La Gornal, pueblo regular. Bellvei: lugar reducido. Vendrell: es villa abundante y capaz para todo. Vista del hermoso campo de Tarragona. Riera de Vendrell. Mesón de Garrofer. Arco de Berà. Mesón de Figuereta, con otro a su frente. Figuereta: lugar pequeño, D. Creixell: lugar reducido, D. Torredembarra: villa de grande comercio, y capaz para todo: también abunda de pescados frescos y son los mejores del Mediterráneo. Altafulla: villa muy regular de buen caserío con un palacio muy capaz del Marques de Tamarit. Riera de Altafulla con su puente de tablas. Ostal de la Cadena. Tarragona: es ciudad grande, muy antigua, es bien provista de pescados frescos y de carnes muy exquisitas, sobre todo la de los carneros, que además son de mucho peso: está haciendo su puerto: se conservan en esta ciudad vestigios de las grandes obras de los Romanos, sobre todo del aqueducto: extramuros hay caminos que facilitan el tránsito sin entrar a la ciudad.

Lunes, 15. Rio Francolí con su puente de piedra. Mesón de la Santa. Venta de la Serafina, y se toma sobre la D. el camino de la villa de Reus. La Canonja, lugar muy regular, D. Vilaseca: es pueblo muy capaz con algunas casas muy regulares. Riera de Vilaseca. Riera de Cambrils. Cambrils: es villa abundante, y bastante capaz. Segunda riera de Cambrils. Mesón de Ribas.

Castillo antiguo de Miramar, con su casita, I. Mesón o casa de Aguiló. Mesones del Hospitalet, con su riera en medio, D. Montroig: lugar pequeño, D. Mesón del coll de Balaguer, y se pasa el puerto: a su frente encima la montaña está el castillo de San Antonio: es de construcción moderna. Tierra quebrada, y de muchos arroyos hasta Perelló. Venta del Plater. Perelló: pueblo reducido de unos 100 vecinos: tiene buena posada.

Miercoles, 17. Se dexa el camino nuevo para tomar el de Tortosa frente la Ermita de la Virgen de la Aldea. Tortosa: ciudad abundante, y capaz para todo: pasandose el Ebro por el puente de Barcas, se halla al otro lado una fonda muy regular: las granadas de Tortosa son muy finas, y con poquísimo hueso.

Sabado, 20. Amposta, es pueblo muy regular, y de mucha labranza, junto al canal de San Carlos se halla la fonda de S.M., desagua dicho canal en el puerto de los Alfaques. San Carlos, ciudad nueva, sus calles son anchas, y tiradas a cordel, a su frente se halla dicho puerto de los Alfaques, el más espacioso de todo el Mediterráneo. Alcanar es lugar grande, a la D. Rio de Alcanar con su puente nuevo, y divide el Principado de Cataluña del Reyno de Valencia. Rambla o riera de Vinaroz. Vinaroz: es villa grande, y de bastante comercio: abunda de pescados frescos, sobre todo lenguados.

Lunes, 22. Salida de Vinaroz con su rambla. Rambla junto a Benicarló. Benicarló, villa capaz y abundante, con varias casas de ingleses en tiempo de paz, tierra de mucho vino, llevándose la mayor parte para Bordeos. Ermita con su casa. Rambla de la venta de Don Félix. Venta de Don Félix D. Castillo o puerto de Peñíscola, una legua sobre la I. Venta nueva muy reducida, I. Santa Magdalena, lugar pequeño junto a su rambla o riera. Alcalà de Xibert, pueblo regular con bastante comodidad. Mesón nuevo sin rematar. Rambla bastante gran-

de, y sigue luego la pequeña. Torreblanca, pueblo casi igual al de Xibert con abundancia de pescados frescos.

Martes, 23. Venta de San Antonio o de los Frailes. Venta de la Senieta. Venta de Oropesa muy capaz. Oropesa, pueblo regular con su castillo antiguo junto al mar, hay una baxada de media legua, y de lo mas alto se ve la llanura de la plana de Valencia, con una multitud de pueblos. Venta de Benicàssimi. Benicàssim, lugar reducido. Rambla de Castelló de la Plana, y empieza el arrabal de esta villa. Castelló de la Plana, es villa muy grande, y capaz para todo, coge mucho cáñamo de la mejor, se fabrican muchas cuerdas, y alpargatas de todas clases.

Miercoles, 24. Rambla de la Viuda con su famoso puente recién construido. Vila-real, es villa bastante cómoda, con buena agua traída de dicha rambla de la Viuda, en dicha villa se halla el milagroso cuerpo de San Pasqual Baylon. Betxi, villa muy capaz, D. Se fabrica en ella la nueva loza, que resiste el fuego más que la inglesa, es ya grande su consumo, lleva por seña la letra B. Rambla, o rio de Vila-real. Venta del Cojo o de Monsenis. Nules, villa bastante regular. Xilxes, lugar reducido, con buena cosecha de seda. Llosa, pueblo regular, I. Almenara, villa regular, y de medianas conveniencias. Rio, o rambla grande de Murviedro. Murviedro, villa bastante capaz, existen en ella vestigios de su antiquísimo castillo de la famosa Sagunto, hallándose sobre el mismo monte otros del grande teatro que tenían los romanos, S.M. la ha hecho ciudad.

Jueves, 25. Hostalets de Puçol consisten en una série de casas muy largas sobre la D., y sobre la I. a corta distancia se halla dicho lugar de Puçol. Rambla de Puçol con su puente de piedra. Cartuxa de Ara Christi, D. Puig, lugar muy reducido a su frente. Creu del Puig, pequeño lugar. Vista de la hermosa huerta y ciudad de València, con varios pueblos por todos lados. Masamagrell, pueblo muy largo. Lugar nuevo del Em-

perador, con su posada regular. Albalat, es pueblo regular, llevando la fama de los mejores melones del Reyno de Valencia. Casas de Bàrcena. Rambla de la Virgen con su puente de piedra, y a la D. la hermosa Ermita de la Virgen de los Desamparados. Tabernas, pueblo pequeño. Convento de San Miguel de los Reyes. Calle titulada de Murviedro, es muy larga, con varias tiendas de muchos artesanos. Sigue luego la entrada de València con cinco puentes de piedra; siendo el de su frente el titulado de la puerta de Serranos.⁵³

1803 | **George Downing Whittington**

Vàrem deixar Barcelona al voltant de les set del matí del dia 1 de juny, i a la porta ens varen obligar, com és costum, a pagar la quota als oficials de la duana. [...] Poc després de passar el Llobregat, que gairebé baixa sec, vàrem arribar a un país avorrit de turons plens de pins enans. A les dotze vàrem arribar a un hostel que no era massa brut, i ens hi vàrem estar fins les tres, duran les hores caloroses del dia, i ens varen servir truites i vi. Després de dinar ens va acompanyar una gran part del camí el mateix paisatge mancat d'interès, però la carretera era excel·lent, enlairada i d'obra pels dos costats. En un lloc han fet un intent de pont amb dos files d'arcs sobre una vall petita, per escurçar la ruta, però ha fallat per la manca d'habilitat de l'arquitecte [el pont del Lledoner]. [...]

Cap a la tarda es va obrir davant nostre la rica i pintoresca plana de Vilafranca [...]. Vàrem arribar cap a les vuit a un bon hostel de Vilafranca, que era dirigit per un italià [...]. El sopar

⁵³ *Reimpresión y rectificación de los itinerarios que compuso Don Pedro Boada de las Costas, del Consejo de S.M. Alcalde del Crimen de la Real Audiencia de Barcelona, etc. etc. Para otros tantos viages que hicieron SS. MM. a Zaragoza, Barcelona, Figueras, Valencia, Cartagena, y Real Sítio de Aranjuez, saliendo de Madrid día 12 de agosto de 1802.* (Madrid, 1803).

va ser un banquet perfecte però gens representatiu de les tarifes dels hostals espanyols, ja que va ser una cosa única. Ho explicaré. Érem una colla de vuit i el primer plat va consistir en peix, estofat de vedella i estofat de coloms. El segon, peus i llom d'anyell, amanida, tres pollastres, pèsols i crema cremada. Pel menjar i l'habitació només vàrem pagar tres pessetes cada un de nosaltres. [...]

[2 de juny] Ens vàrem despertar el matí a dos quarts de cinc, vàrem deixar la vall de Vilafranca i vàrem donar una darrera mirada d'admiració als turons de Montserrat. El país pel que passàvem era cultivat, però no era molt fèrtil. Les poques viles que vàrem veure eren ordenades i, com les altres de Catalunya, anunciaven la indústria dels seus habitants. En una d'elles vàrem esmorzar taronges, pa i vi. Poc després vàrem arribar a un arc romà [de Berà] que només té de bonic el color de la pedra [...]. L'hostal, en el que ens vàrem aturar en les hores de calor, ens va proporcionar excel·lents costelles de xai, peix salat i amanida, pel que vàrem pagar tres pessetes. Després de dinar vàrem passar per diverses pinedes i en una, al costat de la carretera, hi ha un monument del mateix color de pedra del que he esmentat [la tomba d'Escipio] [...].

Tarragona s'aixeca sobre un turó rocós, i les restes d'antigues fortificacions l'envolten amb una agradable irregularitat. [...]. [Deixen Tarragona] Després de patir sotrac en una carretera dolenta al llarg de tres quarts o d'una hora, vàrem arribar a dos quarts de nou a Santa Serafina, un hostal solitari, que com tots els altres que he vist, està construït sobre un estable i té una sala pública amb unes quantes habitacions. L'estable emet una pudor ofensiva i l'embelleix diverses piles de fems de coloms. En pujar una escala per veure el que pensàvem era una cambra superior, vàrem trobar un gran colomar. Així que, tot i que no havíem rebut cap garantia, podíem tenir

la certesa que la casa estava bé proveïda de puces. Cap de les habitacions no tenia finestres; no passava ni aire ni llum a causa de les persianes de fusta. [...] Els llençols eren nets, i vàrem disfrutar d'un sopar lleuger.

[3 de juny] Vàrem marxar, com és costum, a dos quarts de cinc i vàrem passar una estona per un país cultivat i molt fèrtil que després es converteix en un desert absolut. Vàrem avançar molt a poc a poc per un camí ordinari, i vàrem passar per Hospitalet, un hostel al costat de la ruïna d'una fortificació prop de la mar. Aquí vàrem veure una patrulla de soldats fent la mateixa ruta que nosaltres, cosa que ens va interessar, i és que ens aproximàvem a una zona freqüentada pels bandolers. Els soldats tornaven al seu estatge, que era la casa en la que ens havíem aturat a dinar el migdia, i a la que després varen arribar. Va ser al voltant de les dotze que vàrem arribar a aquesta casa solitària [l'hostal del coll de Balaguer], que està construïda sobre la torre i les muralles d'un antic castell. Ens varen proporcionar una mica de peix (sardines) i una truita, i ens hi vàrem quedar fins les tres, quan vàrem continuar endavant. El camí era excel·lent fins la ciutat en la que vàrem dormir,⁵⁴ que era a dotze milles de distància, però situada en un país on cada pedra i cada arbust semblava advertir-nos de perills. [...] A les vuit vàrem arribar a un hostel molt net al Perelló [...].

[4 de juny] Deixàvem l'hostal a l'hora habitual. [...] Avançàvem a poc a poc a través d'una terra estèril cap a la riba de l'Ebre, un riu molt ample que es dirigeix al mar amb un corrent groc fangós [...]. Mentre esperàvem el transbordador, que més aviat són dos barques amb una plataforma a sobre, el vent baixava del desert molt fred. La feina del transbordador

⁵⁴ No és una ciutat, es tracta de l'hostal del Plater.

l'executen amb una gran habilitat, i vàrem arribar a Amposta, una vila miserable, la primera bruta que havíem trobat a Espanya. El país pel que passàvem l'animaven els camps de blat de moro, i arreu hi havia garrofers curts i atapeïts, de beines llargues que les mengen els porcs i també els camperols. Vàrem dinar en una vila petita i bonica construïda pel rei vora la costa i que es diu com ell, Sant Carles. Hi han construït un port per barques de pesca, i ha estat el motiu de la fundació d'aquesta ciutat, la llarga extensió de terra que la fa convenient per barcos de gran dimensió. Les obres es varen aturar a conseqüència de la guerra amb França el 1792, i l'església i molts altres edificis encara estan inacabats.

A unes vuit milles d'aquí vàrem passar a peu la darrera muntanya de Catalunya i vàrem entrar, per un pont sobre el curs sec d'un riu [el Sénia], al regne de València. Aquí la plana s'amplia amb turons a la distància, els cultius i el camí milloren i el canvi de vestit es fa de seguida visible. El vestit dels valencians potser no és tan pintoresc com el dels catalans, però ho és molt, i sens dubte és poc comú però més adient per un clima càlid. [...] A mesura que ens acostàvem a la població de Vinaroz, el camp es tornava extremadament ric, i prop de la ciutat és un jardí perfecte. Les vinyes, el cànem, el blat, etc., estan plantats amb la més gran regularitat i es barregen amb figueres, palmeres i altres arbres. Tots els pagesos estaven ocupats treballant, podant, fent tasques de jardineria, i regant els camps, –i tot això prop del mar també! L'hostal de Vinaroz és gran i el porta un italià, però vàrem tenir la mala sort d'arribar-hi quan totes les habitacions estaven reservades excepte una, que, com es pot suposar, no era la millor. Dos viatgers ens varen visitar tot just en arribar, demanant-nos que l'endemà el seu cotxe acompanyés el nostre, ja que una part del camí que hauríem de fer havia estat infestada recentment per

lladres. Quan ens vàrem retirar a dormir, al voltant de les onze, tot el poble ressonava amb les guitarres, els tamborins i les castanyoles del ball dels pagesos.

[5 de juny] Diumenge. Aquest matí els mulers varen anar a la missa a les quatre en punt, i la nostra sortida es va retardar fins poc després de les cinc. Un volantí, amb un italià i un holandès (els viatgers amb qui vàrem parlar ahir a la nit), es varen unir a nosaltres en el camí. La carretera, que s'allunya del mar, està en un excel·lent estat i vàrem passar agradablement, tot i que sense gaire varietat, per un país ple de vinyes i delimitat a cada costat per unes muntanyes estèrils. En una d'aquestes, vàrem veure, en un lloc elevat, les ruïnes d'un antic castell construït durant les guerres mores. Aquí les poblacions són més brutes que les de Catalunya. Després d'una pausa de tres hores al mig del dia, la nostra comitiva, formada per tres carruatges i nou homes, va reprendre el camí i va avançar per la zona que es diu que està infestada de lladres. La carretera era excel·lent i travessava una vall amb algun camp de blat, però gairebé totalment coberta de garrofers, oliveres i matolls. Les muntanyes a cada costat són agradables i difícilment podríem concebre un lloc més perillós que la solitària plana entre l'Hospitalet i el Perelló. La nostra guàrdia avançada va tenir un petit ensurt en un moment donat per l'aparició sobtada des d'un bosc de vuit homes corpulents, alguns d'ells amb armes, però varen passar tranquil·lament, arribant cap a les set amb total seguretat a un hostal solitari al costat de la carretera. L'aspecte exterior d'aquest edifici era veritablement descoratjador, i per completar la nostra misèria, l'holandès, amb una agilitat que no esperàvem, mentre el nostre criat regatejava amb les dones de baix, va pujar corrents a dalt i es va apoderar de la millor habitació. Tot i ser miserable, l'hostal

estava situat en un lloc agradable, envoltat d'un bosc d'oliveres, garrofers, palmes i àloes. [...]

[6 de juny] Com que el nostre muler ens va prometre que avui ens portaria fins a Murviedro, ens vàrem haver d'aixecar amb llum de vetlla i a pujar al nostre carruatge a les tres en punt. Durant el matí vàrem travessar un país desolador i passar pel pont de Vila-real, modern i noble, que travessa el llit gairebé sec d'un riu [Millars]. En avançar per la població de Castelló, no vàrem poder deixar de notar que havíem dit adéu a les finestres de vidre. Les cases aquí són senzilles, les dels més humils generalment tenen una sola planta i no més de dues per als habitants més adinerats. Les persianes tenen petites obertures, que s'obren per a deixar entrar l'aire quan la calor demana que les finestres estiguin tancades. És una població neta i animada. En deixar-la, vàrem passar per davant d'un convent, observant que havíem vist menys d'aquests edificis i menys clergues a totes les poblacions del camí excepte Tarragona del que esperàvem trobar. Un gran nombre de creus monumentals, principalment de fusta i d'uns tres peus d'alçada, varen cridar la nostra atenció, que les hem vist menys sovint en altres llocs. La creu s'erigeix al lloc on va succeir un assassinat, una baralla o un accident, i la parròquia enterra als morts. Un camí esplèndid animat per l'anar i el venir dels camperols del treball, i que travessa un país ben conreat amb vinyes, oliveres, garrofers, faves, blat de moro, etc., ens va portar cap a les dotze a l'hostal més net que hem trobat en el nostre viatge.

A les tres en punt, amb els mulers impacients, la comitiva es va posar en marxa. Feia una calor terrible, i el camí, si era possible, millorava, però ens vàrem trobar de nou amb la monòtona perspectiva de camps poc conreats, i coberts arreu per un bosc de garrofers. No obstant això, ens va cridar l'atenció

un objecte interessant, el castell d'Almenara, situat de manera admirable per a la defensa sobre una roca amb tres pics alts, i en la majoria dels casos inaccessibles, totalment separat de les muntanyes veïnes [...]. Estàvem decebuts que, a vint-i-cinc milles de València, el país no mostrés una aspecte extraordinari de fertilitat, però la plana de València s'obria davant nostre, amb totes les riqueses de la natura: vinyes, blat de moro, hortalisses, moreres, garrofers, oliveres, figueres, etc. Algunes palmeres pintoresques en primer terme, al darrere, una serralada de muntanyes de pendent bellament dibuixat, i a gran distància, la roca aïllada amb les ruïnes de Saguntum [...].

Tots els camperols, portant les arades i els llits de catifes sobre les mules, tornaven de la feina cantant. Però mentre caminàvem per aquest camí majestuós, no només la natura i la indústria captaven la nostra atenció, que a un extrem de la vista s'alça el castell d'Almenara, i a l'altre, la roca amb el cim esquitxat de parets de les ruïnes de Saguntum, i es tracte de torres escarpades i muralles enderrocades, molt nombroses i pintoresques. Als peus es troba la població de Morviedro [...]. Hi vàrem trobar un bon hostal, i hi vàrem beure, i dormir còmodament.

[7 de juny] Aquest matí ens vàrem aixecar d'hora, i a les sis un guia ens va acompanyar a les ruïnes de Saguntum. [...] En tornar a l'hostal, vàrem entrar en una cabana plena de cucs de seda, en diferents estats de l'insecte, filant i com a larves. [...] Cap a les deu vàrem travessar la rica plana fins a València, que està a tres llegües de distància. El camí és magnífic, i ens va mantenir en constant admiració. A mesura que ens acostàvem a la capital de la província, els pobles i les cases disperses dels pagesos començaven a aparèixer amb freqüència, aquestes tenien teulada de palla i petites creus de fusta als sostres. A l'esquerra teníem un bonic convent de Bernardines

[Sant Miquel dels Reis], amb un jardí de palmeres, que quan érem als afores varen desaparèixer de cop, trobant-nos en un escenari tan nou i sorprenent com si desembarquéssim en un país estranger.⁵⁵

1803 | **Alexandre de Laborde**

Saliendo de València por el puente de Serranos y arrabal de Murviedro, se camina algún tiempo por la campiña que rodea a València, siendo el camino una continuación del que viene de Madrid, bien construido con puentes, calzadas y parapetos, para la seguridad del pasajero; aprovechando con arte las vueltas por las faldas de las colinas y laderas, y con hermosas casas a ciertas distancias, y postes que indican las leguas, y los caminos que conducen a los lugares vecinos. Se pasa por delante del monasterio de Sant Miquel dels Reis [...] se llega al de Tavernes, se atraviesa un grande y hermoso puente sobre un barranco, y después las Cases de Bàrcena, que consisten en una serie de casas en línea a la orilla del camino real [...]. Se pasa sucesivamente a Albalat, lugar de casas bien fabricadas, y a la venta del Emperador, que es una porción de casas a la orilla del camino con una hermosa torre [...] se pasa a Massamagrell lugar largo y angosto, a la Cruz del Puig, la Cartuja de Ara Christi que queda á la izquierda del camino [...] el Puig, el qual está en una llanura rodeado de montañas, y tiene un magnífico convento de mercenarios, una iglesia parroquial, un hospital, una plaza con fuente, y una población de 300 familias, a cerca de 1.500 habitantes. [...]

Empiezan aquí las selvas de olivos y viñas [...]. Se pasa a los mesones de Puçol; y a corta distancia se descubre el lugar

⁵⁵ George Downing Whittington. *Travels through Spain and part of Portugal* (London, 1809).

de Puçol [...] tiene 1.500 habitantes. Con esto se van presentando las ruinas de la antigua Sagunto, que parecen siete castillos, no siendo más que divisiones de la misma fortaleza, unas arruinadas y otras enteras; comunicándose todas entre sí. [...] Murviedro, ciudad de más de 5.000 almas, bastante larga y muy estrecha [...] cuyos habitantes cultivan como a porfía con una actividad industriosa aquellas campiñas [...]. Al salir de Murviedro se atraviesa el rio de su nombre, de ordinario sin agua, pero arriesgado en las lluvias. [...] Luego se descubre el lugar de Xilxes a 200 pasos del camino, sin dexar la llanura cubierta siempre de viñas, olivos y moreras, se descubre Nules [...] está cercada de murallas con torres, y tiene quatro puertas, sus calles son estrechas pero rectas; y las casas de mala apariencia. Tiene una iglesia parroquial, un convento de carmelitas descalzos, otro de religiosas carmelitas, un hospital, un alcalde mayor, y una población de cerca de 3.400 habitantes. La entrada es por un arrabal que tiene una hermosa calle, y la salida por otro, en que está el convento de carmelitas. [...]

Vila-real [...]. Su recinto es quadrado, conserva algunos restos de sus antiguas murallas, y las fortificaciones que defendían sus cercanías; sus puertas son modernas, aunque en el sitio de las antiguas. [...] A medio quarto de Vila-real se pasa el Millars por un puente magnífico de piedra de sillería, con bancos a ciertas distancias, y a los extremos dos óvalos donde hay quatro inscripciones en mármol negro, que recuerdan haberse construido en 1790, a expensas de algunas villas del reyno de València que se nombran [...] se llega a Castelló de la Plana, cuya entrada es por un grande arrabal y una calle larga y ancha, pero de casas baxas y mal construidas. [...] Es esta villa rica por el número y variedad de las producciones de su

territorio; más de 1.200 personas se emplean en manufacturar el cáñamo [...].

Continuando el hermoso camino, aunque no la amenidad de la pasada llanura que empieza ya a ser inculta, y solo cubierta de algarrobos, se llega a distancia de tres horas desde Castellón a Benicàssim, aldea situada junto al mar [...]. A distancia de un cuarto de legua, se llega en la misma orilla del mar a las montañas [...] cuya subida y paso hacían temblar a los más intrépidos viajeros, mas con el nuevo camino está todo suavizado y quitado el riesgo antiguo. En medio de estas montañas, al pie de una eminencia, se halla situada la pequeña y antigua villa de Oropesa [...] A legua y media de Oropesa está la venta de Senieta, y a distancia de 5 cuartos se llega al lugar de Torreblanca. Sigue una hora después una rambla peligrosa en tiempo de lluvia, y a dos horas y media de camino se entra en un hermoso valle cultivado y cubierto de árboles, donde poco después se presenta Alcalà de Xivert. Esta villa es pequeña, de mal piso, mal delineada, y mal construida; las calles casi todas montuosas, estrechas y torcidas; las casas baxas y desagradables a la vista. Tiene iglesia parroquial, un convento de franciscanos, una población de 3.600 habitantes [...].

Caminando por el mismo valle y llanura cultivada se dexa a la derecha un lugar, y se cruza una profunda rambla. La vista del mar cercano aumenta el placer de la campiña que es ya más cultivada y llena de viñas, olivos, moreras, higueras y algarrobos, por medio de la qual se llega a Benicarló. [...] Esta pequeña villa situada cerca del mar, en una campiña rica y abundante, que se riega con norias, está rodeada de murallas, con foso, antiguo castillo y arrabales, tiene quatro calles buenas, las casas de mal aspecto en medio de la riqueza de su territorio. Tiene una iglesia parroquial, un convento de franciscanos fuera de los muros, y un hospital. Su población es de

unos 3.200 habitantes, entre los cuales se cuentan muchos pescadores.

Al salir se atraviesa una rambla, y por una campiña fértil cerca del mar se llega a Vinaròs a hora y media de distancia [...]. Villa situada sobre el río Sérvol, y a la orilla del mar casi a la extremidad de la llanura que se acaba de andar. Conserva algunos restos de sus murallas; las calles están pavimentadas de pedernales puntiagudos, y carece de buenos edificios. Tiene una iglesia parroquial, adornada con pilastras de mármol, dos conventos de franciscanos y agustinos, un hospital, un capitán del puerto, y una población de cerca de 9.000 almas, incluso los pescadores. [...] El comercio de Vinaròs ha disminuido desde que se le ha prohibido la importación. Tiene un astillero en que solo se construyen barcos de 30, 40 o 50 toneladas. La costa está cubierta de chalupas y embarcaciones menores, aunque ni hay puerto ni rada, sino solo una playa descubierta. El ramo principal de exportación es el aguardiente. Apenas se sale de Vinaròs, se pasa por el vado el río Sérvol que está casi siempre sin agua. Después de media legua se pasa una rambla de ordinario seca, ya otra media se divisa a la derecha una torre quadrada, que señala los límites del reyno de València; se pasa en seguida el río Sénia por un buen puente de una arcada, y se entra en Catalunya.

Catalunya confina por la parte meridional con el extremo septentrional del reyno de València. Divide estas provincias el río Sénia, el qual se pasa por un puente de un arco. Al entrar en Catalunya por este punto se halla un buen camino construido después de este río hasta Amposta. El terreno está cubierto de árboles, aun en lo poco que no está cultivado. A cosa de 3 quartos de legua se descubre el mar, cuya costa se sigue a poca distancia, y después de una legua larga, se llega a la nueva y pequeña ciudad de Sant Carles, situada a la orilla del Me-

diterráneo, en frente de la punta de los Alfacs, nombre de una lengua de tierra estrecha y semicircular, en que termina la ribera derecha del Ebro en su embocadura. La villa de Sant Carles fue construida durante el reinado de Carlos III, a expensas de la corona. Se entra por una calle tan ancha, que pueden ir 10 carruages a la par. Las casas son uniformes y bajas. El ayre poco sano que aquí se respira, ha contribuido sin duda a que no llegase a su perfección este establecimiento, conforme al deseo de sus fundadores.

A media legua de camino vuelve a verse el terreno cubierto de árboles, hasta llegar a Amposta, villa situada en la orilla derecha del Ebro, y en su mismo desagüe en el mar [...]. Esta villa pudiera prosperar en riquezas si se restableciese la navegación del Ebro. Se ha abierto una acequia, desde ella hasta Sant Carles, donde se recogen las aguas de las praderas vecinas, y sirve para transportar en barcas pequeñas los víveres y demás que se necesita en Sant Carles. La entrada de dicho rio es muy difícil en su embocadura, por hallarse obstruida con bancos de arena, que fácilmente se muda con las tempestades y avenidas. Tratase de evitar este riesgo ensanchando el pequeño canal que hay entre Amposta y Sant Carles, y construyendo un puerto en este último punto; cuyos campos incultos podrían entonces regarse fácilmente [...].

Al salir de Amposta se pasa el Ebro en una barca, y sigue hasta Perelló un terreno inculto y a veces pedregoso y sin árboles, cubierto solo de arbustos y plantas aromáticas. A la legua se descubre el mar que casi no se pierde de vista en las nueve siguientes. Este camino es tortuoso y de muchas cuestas, por las cuales se llega a la cumbre de la montaña, donde se pasa el Coll o Puerto de las Forcas. Desde él se descubre un valle hermoso y bien cultivado, en cuyo fondo está el lugar de Perelló a distancia de 4 leguas de Amposta.

A poca distancia de este punto empiezan de nuevo las montañas, y con ellas el fastidio de caminar ya por precipicios, ya por gargantas estrechas y profundas. La venta del Plater es la única casa que se halla al principio de esta montaña, a la qual sigue otra montaña mucho más alta; cuya antigua aspereza se ha suavizado con calzadas bien construidas, y cercadas de pretils para evitar desgracias. En la cumbre está la venta de Balaguer, y ese paso se llama Coll de Balaguer. El castillo también tiene el mismo nombre, es un pequeño fuerte con su gobernador y guarnición. Costeada la falda del monte por un buen camino, que sigue por la orilla del mar, se llega al Hospital, que es un edificio grande, de gusto gótico, rodeado de murallas y torres, donde un príncipe de la casa de Aragón fundó un hospital para los pasajeros, con rentas suficientes para el objeto, que ya no se cumple. Parte del edificio sirve para posada, y parte para fábrica de vidrio, ocupando lo restante un capellán que goza de las rentas. Pero el viajero hará bien de pararse sólo por necesidad, porque la venta es detestable.

Sigue a esto una llanura inculta por espacio de una hora, quedando a la derecha en la orilla del mar las ruinas de un castillo antiguo, cuyo recinto es considerable y bastante bien conservado, flanqueado por cuatro torres cuadradas, y cuyo centro ocupa una gran torre. Aquí empieza de nuevo el cultivo de las tierras que se aumenta progresivamente: hállanse viñas, olivos, algarrobos, y a trechos moreras, avellanos y almendros. Pasada la venta de Rufa [Rifà], y una rambla que la sigue muy ancha, se llega a Cambrils, lugar de muchas y buenas aguas, cuya iglesia tiene por campanario una torre antigua. Sube aquí de punto la hermosura y cultivo de los campos, que embelesan al viajero con la vista de una llanura tan agradable, terminada en su fondo por una cordillera de montañas cubiertas de verdura, entre las quales se descubre Tarragona.

Una hora después de Cambrils, se dexa a poca distancia sobre la mano derecha, la torre y puerto de Salou, donde hay un gobernador militar. En seguida se pasa a Vila-seca villa, que conserva parte de sus murallas y puertas, con buenas fuentes. [...] El golpe de vista que se presenta a la salida de Vila-seca, sorprende y encanta al viagero. Porque aquí se descubre casi enteramente el rico y fértil campo de Tarragona, que está como sembrado de lugares y caseríos, entre viñedos, mieses, árboles frutales y jardines, donde la industria y el arte compiten con la naturaleza bienhechora. La ciudad de Tarragona vista de lejos aumenta el placer de esta agradable perspectiva. Aquí se olvidan y dan por bien pagadas todas las fatigas e incomodidades del camino anterior. Llegase a esta ciudad después de pasar el rio Francolí por un puente de seis arcos, y se entra por la puerta de Sant Carles, de construcción moderna. [...]

Saliendo de esta ciudad por la puerta de Barcelona, se halla un camino nuevo, excelente, por el qual dexando a la izquierda a corta distancia el lugar de Ferrán, y pasando el rio Gaià, se llega a Altafulla, villa situada sobre la orilla del mar. En este mismo trecho queda a la izquierda un monumento romano en el sitio llamado *les platges llargues*, el qual vulgarmente llaman *la torre de los Scipiones*, y creen ser el sepulcro de los hermanos Gn. y P. Cornelio; más esto carece de verosimilitud. Pasada la villa de Torredenbarra, rodeada de hermosos campos de trigo y de viñas, se llega a la venta de la Figuereta, donde hay algunas casas. Un quarto de hora después se halla en el camino y se pasa por debaxo de un arco triunfal de construcción romana de piedra de sillería y de orden corintio, llamado por las gentes del país *Portal de Barà*. Una hora y media después se llega al Vendrell, villa situada en una eminencia, donde se ven restos de murallas antiguas, y dos arrabales.

Un cuarto de legua sobre la izquierda se dexa a Santa Oliva, situado en medio de una hermosa campiña. Aquí se empieza a descubrir al mismo tiempo casi de frente un poco a la izquierda la montaña de Monserrate, que se divisa por mucho tiempo. Se pasa al lugar de Bellveí, y después a la Gornal, villa fuerte en otro tiempo sobre una colina, de cuyas murallas queda algún vestigio. A la izquierda se descubre el lugar de Banyeres en una altura, y por una subida se llega a la villa de Arbós, que domina una fértil campiña, y conserva vestigios de puertas y murallas antiguas. En el año 1808 fue incendiada por los franceses, en venganza de la valiente resistencia que hizo a sus ejércitos. Bájase después a un hermoso valle, regado por un riachuelo, al qual suceden viñedos frondosos dominados por el lugar de Papiol, que se descubre a 300 pasos a la mano izquierda.

Aquí empieza un largo pinar de más de una legua que abriéndose a trechos descubre las alturas vecinas, forma amenos valles, y dexa ver a la derecha un convento de dominicos, construido en el lado de la montaña, en frente del qual se pasa la Bordeta, conjunto de casitas uniformes edificadas a cordel delante de un convento de dominicos. Se atraviesa el rio por un puente que da entrada al lugar llamado Els Monjos, donde se hallan muchas posadas. Media hora después se llega a Vilafranca del Penedès. [...] Sálese por un buen camino construido hace poco, y atravesado un florido valle, que bien pudiera llamarse jardín, se llega a la venta de Casa Roja, y a cosa de 300 pasos se dexa ver a la izquierda el lugar de San Cugat.

Entrase aquí en montañas que no se dexan hasta las cercanías del Llobregat; pero las subidas son suaves, y se encuentran algunos vallecitos bien cultivados, muchas casas de campo, y varias ventas, entre las quales se distingue la venta Nova o el hostel de Ordal. A media legua, ladea el camino una mon-

taña muy escarpada, donde se ofrece un paso inevitable que se ha facilitado por un soberbio puente, que puede pasar por obra de romanos. Tiene dos órdenes de arcos, uno sobre otro; es a saber, 7 en el inferior, y 13 en el superior; cada arco es de 25 pies de altura, y 31 de radio; y el todo es de más de 700 de longitud. Esta magnífica obra, casi acabada desde hacía mucho tiempo, había estado sin embargo abandonada. Los viajeros se veían forzados a bajar de su vehículo para seguir a pie un sendero penoso que les conducía a la parte baja de este edificio, que atravesaban en toda su longitud por medio de pequeñas puertas formadas sobre las jambas, en seis de los arcos superiores. Y mientras llegaban con pesar, al otro lado de la montaña observaban el desagradable espectáculo de su vehículo, que continuaba por el estrecho sendero, expuesto a despeñarse cayendo dentro de una garganta, de donde sería imposible sacarlo. S. M. Católica, cuando hizo su viage a Cataluña en el año 1802, dio las órdenes para que este monumento se terminara, y después de un año sirve al uso para el que estaba destinado. Pronto se pasa la aldea de la Palma, y en seguida la venta del Lledoner; y una legua mas abaxo las del Xipreret y del Tiquet. Es continua la vista de casas y quintas aisladas que llenan y animan los valles y cañadas de la travesía.

En fin, al salir de las montañas y dexando a la izquierda el camino que va de Barcelona a Aragón, y también el lugar de Pallejà, se entra en una calle de álamos para pasar el Llobregat por el puente de Molins de Rei, y a la izquierda se encuentra el lugar y venta de este nombre. El camino que es a trechos lodoso, llega hasta las puertas de Barcelona casi en línea recta, y siempre acompañado de arboleda. Son frecuentes las subidas y baxadas, pero suaves. Se atraviesa el lugar de Sant Feliu por una calle ancha y muy larga donde hay buenas casas. Aquí se descubren las cercanías magníficas de Barcelona que

diximos, pero con un nuevo aspecto. A la izquierda quedan sobre colinas los lugares de Ginestera y de Esplugues, y a la derecha la población de Sant Boi. Después de varias quintas, se dexa a la izquierda el lugar de Sant Just, desde donde se descubre Barcelona; a la qual se llega por una serie no interrumpida de casas de campo que se unen por una parte con el lugar de Sarrià, y por otra se juntan con la capital de Catalunya.⁵⁶

1811 | **Edward Hanke Locker**

Vàrem deixar València per la porta de Serranos i aviat vàrem veure davant nostre les altures de Murviedro, el nom actual de Saguntum. [...] Des de Murviedro vàrem passar a Almenara i la nit vàrem parar a Nules, una vila emmurallada amb carrers que convergeixen al centre, on s'aixeca l'església. A la matinada següent vàrem arribar a Vila-real [...]. Passant per Castelló de la Plana, vàrem fer una altra parada a les cases de Benicàssim, un petit llogaret amb un únic hostal, que Laborde considera un dels pitjors d'Espanya. Però, tot i així, vàrem decidir entrar-hi. Les nostres demandes no eren grans i no érem molt exigents. [...]

L'hostal de Benicàssim pot servir com un exemple representatiu dels hostals de baixa qualitat a Espanya. La cuina és el punt de trobada de tota la família, incloent cabres, porcs i gallines, que la fan servir com a passadís comú, ja que les portes rarament es tanquen, ni tan sols a la nit. Sota la boca d'una enorme xemeneia fumejant hi ha l'amfitriona, elegantment vestida, davant de la paella, que rep successivament pe-

⁵⁶ Alexandre de Laborde. *Itinéraire descriptif de l'Espagne* (Paris, 1808). Reprodueixo el text del *Itinerario descriptivo de las provincias de España* (València, 1816) a aquesta traducció, i he afegit fragments de l'original.

ix salat per als transportistes, truita i bacó per als millors clients, tot amb oli i all. Aquí ella és la reina, ja que tots els altres, sigui quina sigui la seva posició o professió, es barregen en una igualtat perfecta. [...]

Vàrem tornar a entrar a Catalunya en passar el petit riu Sénia, que és el límit del regne de València, i deixant el Camí Real de Tortosa, aleshores amb una guarnició francesa, ens vàrem dirigir al llarg de la costa cap a Sant Carles, una ciutat petita iniciada l'any 1792 amb una mica de pompa, però que Carlos IV va deixar a mig acabar. Aquí vàrem veure els Alfacs a través de les maresmes, la badia estava plena de barcos anglesos. Deixant-los a dreta ens vàrem dirigir a Amposta, on un ferri ens va transportar a través de l'Ebre, que desemboca al mar una mica més endavant, després de travessar gairebé tota la llargada d'Espanya. Vaig donar un cop d'ull a Tortosa, que se situa només a dues llegües més amunt del riu. El nostre camí s'estenia a través d'un districte sense conrear, però l'aire estava perfumat per farigola salvatge, i la temperatura era càlida, com en una tardor anglesa. A la nit ens vàrem aturar al poble de Perelló, on vàrem trobar una hostal miserable, però l'amabilitat de la gent honesta gairebé va reparar la manca de comoditat i neteja.

Al matí vàrem continuar el nostre viatge a través d'una vall ben vestida amb arbres, al llarg dels peus d'un majestuós conjunt de muntanyes. Els cims aspres es perdien amb freqüència enmig dels núvols, que semblaven a punt d'esclatar sobre els nostres caps. Per fi, ens trobem de nou al costat de la mar, el camí passa al marge de la serralada sense haver-hi de pujar a sobre, i poc després vàrem començar a pujar al coll de Balaguer, que no és una serra tan alta ni tant pintoresca com l'anterior. La carretera està tallada per barrancs, que la fan tortuosa. En arribar al cim, vaig trobar una fortalesa en ruïnes, i

l'hostal abandonat a la vora del camí s'havia convertit en la caserna temporal d'uns pocs soldats espanyols, destinat allà per examinar els viatgers. En arribar al peu del pas vaig trobar un altre petit destacament, assegut al costat d'una font, i després d'haver examinat el meu passaport, varen demanar diners per comprar vi, no acontentant-se amb el líquid més pur a prop seu.

Tarragona havia estat assetjada per Sir J.Murray tres mesos abans, i el coronel Prevost es va desplegar immediatament amb una brigada d'homes per apoderar-se d'aquest important pas i impedir l'avanç del mariscal Suchet des de Tortosa. Amb molta activitat i treball, va establir les bateries a menys de cent iardes de la fortalesa, que es va rendir després d'un bombardeig de poques hores. Mentre, el general britànic, havent sentit que Suchet marxava per un camí indirecte per ajudar Tarragona, i que un altre cos francès es reunia al Vendrell, va aixecar el lloc precipitadament, malgrat l'escassa guarnició francesa d'uns 700 homes, i tornant a embarcar les tropes, es va dirigir a Balaguer acompanyat per Lord W.Bentinck. Es va donar l'ordre de bombardejar el fort de Balaguer, i tota la força es va dirigir a Alacant.⁵⁷

1823 | D.F.C.

Barcelona, la Bordeta, Hospitalet, Sant Boi, Viladecans, Gavà, Castelldefels, Sitges, Vilanova i la Geltrú.

Barcelona, Sans, Sant Feliu, Molins de Rei, hostal Tiquet, hostal Xipreret, hostal Lledoner, hostal Ordal, Vilafranca, Monjos, Arbós, Vendrell, Creixell, Torredenbarra, Altafulla.

⁵⁷ Edward Hanke Locker. *Views in Spain* (London, 1824).

Tarragona, Vilaseca, Cambrils, coll de Balaguer, venta del Plater, Perelló, Tortosa.⁵⁸

1823 | **Alexander Slidell Mackenzie**

En sortir de Barcelona per la porta vàrem pujar pel costat de Montjuïc a bon pas, i després d'haver creuat la cimera de la serralada vàrem baixar cap a la vall del Llobregat amb la mateixa rapidesa. [...] Hauria estat prou complicat baixar el turó de manera ràpida de dia i amb el camí clar davant nostre, però vàrem patir els desavantatges d'una foscor gairebé total i tenir al llarg de tot el turó una corrua de carros remuntant cap a la ciutat a fer mercat. [...] Quan la llum del dia va arribar, i el sol per fi es va aixecar en un cel sense núvols, vaig mirar amb plaer el panorama variat al meu voltant. El nostre camí, tot i que seguia la línia de la costa, i de tant en tant mostrava vistes de la Mediterrània, de vegades es dirigia a l'interior per evitar algun turó, i així ens fèiem una idea de la personalitat i els cultius del país. [...]

La terra s'alça amb força i s'allunya del mar, a les carenes segueixen altres carenes, i vaig trobar el que he trobat arreu d'Espanya, un país accidentat i una successió constant de muntanyes que no destorben els esforços del que les treballa. Moltes estaven cobertes de boscos de sureres, camps d'oliveres, o pastures decorades amb cabres i ovelles, mentre que als vessants que baixen cap a la mar, s'estenen les vinyes o els camps d'un blat que ara ja no és verd. El vi que es recull és molt estimat, i Vilafranca, per on passem a les set del matí, produeix una malvasia o *chianti* prou cèlebre. [...]

⁵⁸ D.F.C. *Itinerario de las provincias de Barcelona, Tarragona, Lérida y Gerona* (Barcelona, 1823).

La carretera des de Barcelona és, o millor dit, ha estat, una de les més boniques d'Espanya. Construïda de manera que combina la comoditat amb una gran durabilitat, serpentejant al voltant de turons que són massa costeruts per ser creuats, i en algun moment han tallat directament un dels costats, fent una obertura profunda per poder passar. De la mateixa manera que es perforen els turons per deixar pas a la carretera, també els barrancs es fan transitables pels ponts que els travessen, d'un arc i a vegades amb dues files d'arcs, una sobre de l'altra⁵⁹ [...].

En acostar-nos a Tarragona, i quan érem a curta distància, vàrem passar per sota d'un arc de pedra de grans dimensions, d'elegant construcció però sense decorar. Era perfecte en tota les seves parts, i tot i que les pluges i els vents de molts segles han arrodonit els angles de les pedres no cimentades que el componen, cap no ha caigut del seu lloc.⁶⁰ Després, el camí, sobre el que ara corren ràpidament les nostres mules i la diligència, era el vestigi d'una via romana [...]. Just abans d'arribar a Tarragona el camí passa per la platja, on hi han arrossegat una sèrie de vaixells amb les xarxes suspeses dels seus pals. [...] Al final de la platja, al davant nostre, hi ha Tarragona, enfilada dalt d'una d'eminència rocosa. [...]

En sortir de Tarragona, la carretera passa a través d'un país de vinyes i oliveres tolerablement ben conreat, mantenint-se en general al nivell de la costa, i només dirigint-se a l'interior quan es necessari per evitar ressalts del terreny o angles massa tancats. Aquest és el cas del coll de Balaguer, un pas estret que s'estén entre dues muntanyes. A la dreta, el castell de Balaguer corona el cim de la muntanya, i controla el

⁵⁹ Referència al pont del Lledoner, únic del seu estil.

⁶⁰ L'arc de Berà.

pas del congost. Més enllà, la carretera passa per un tall profund anomenat barranc de la Forca. Aquest lloc abans era infestat de lladres que aprofitant l'aïllament, l'amagatall del barranc i la impossibilitat d'escapar-ne, es situaven en la part inferior, seguint amb temps els que entraven al congost, i després dedicant-se al seu ofici, el pillatge i l'assassinat a plaer. Per controlar aquestes atrocitats es va aixecar una forca en el mateix lloc, i quan s'atrapava un lladre el penjaven amb poca cerimònia. [...]

Després que el correu el varen baixar de dalt de la diligència, ens vàrem posar en marxa per recórrer la resta de la distància fins a l'Ebre. Tot el país era àrid i sorrenc, buit en la seva totalitat d'arbres i sotabosc, i així era fàcil d'albirar el mar veï [...]. Vàrem arribar a l'Ebre a les quatre de la tarda, al mateix temps que la diligència arribava a la riba [...] l'Ebre, tal com es presenta a Amposta, és un corrent tèrbol que flueix a través d'un pis de sorra, i un país sense conrear, amb una mena de desert al marge esquerra, i a la dreta el poble miserable d'Amposta, amb unes muralles que trontollen vorejant el curs del corrent, i uns poques barques de cabotatge i de pesca velles, que s'hi aferren com a suport contra la rapidesa del corrent.

Aquí vàrem trobar una barcaça que esperava la diligència. Varen separar les mules, excepte dos, que varen pujar a bord. Fet això, les que mancaven les varen subjectar a la barcaça amb una corda llarga, per treure'ns del corrent quan vàrem creuar, i amb l'ajuda de dos vehicles pesats vàrem aconseguir arribar a la platja del davant.

He trobat la nostra taula parada en una habitació molt gran, plena de caixes i alforges de palla, mentre que en una cantonada hi havia un munt de garrofes, que es recullen d'un arbre gran i descuidat, molt comú en aquesta part del país i

que proporciona farratge per a les mules. Enmig d'aquesta confusió hi havia una taula de fusta coberta amb un drap net, plats de pisa anglesos, i una estranya varietat de ganivets i forquilles francesos, que eren de ferro estanyat, a imitació de plata. Els meus companys ja estaven asseguts en uns bancs llargs de fusta, i dedicats en silenci a la sopa. Després va venir el *puchero* o olla, un plat d'ús general a Espanya, que pren el seu nom de l'olla de fang o de ferro en la que es prepara. És una estranya barreja de carn de vedell, de pollastre, d'una mena de pèsol anomenat cigró, molt estimat entre els espanyols, i una gran varietat de verdures, estant el conjunt assaonat abundantment amb alls, i un tros petit de carn de porc salada o cansalada. Aquesta és l'olla comú, tal com es troba arreu a Espanya, i l'*olla podrida* és un plat més rar, una mena d'arca on hi ha barrejats animals de tots colors i de tota classe, com si es tractés d'un congrés. Després del *puchero* varen arribar les aus rostides i l'amanida, que vàrem menjar junts, com a França. Després, unes postres amb olives, pomes, figues, ametlles i un raïm assecat a l'ombra, que, tot i que és sec, encara conserva el suc i la dolçor. Per acabar, es va posar sobre la taula una ampolla de brandi impregnat d'anís, com és costum. [...] Vet aquí la naturalesa del nostre sopar. [...]

Després de sopar, i havent fumat els cigars la major part de la colla, l'hostalera va donar la volta a la taula per recollir les quotes [...]. Eren setze reals per cada un, i dos més per als que volien xocolata al matí. [...] En acabar ens varen portar al lloc de dormir, que era al costat del menjador, i que tenia una petita porta doble, subjecta amb una barra oscil·lant, com en els nostres estables. [...] Hi havia vuit llits, repartits en catres, i disposats a distàncies convenients, al voltant de l'habitació [...]. Cap a les dues del matí següent, uns cops a la porta del pati anunciaven l'arribada del correu de Tortosa, que estàvem

esperant per començar el viatge. [...] El majoral es va col·locar al seu lloc, i Pepe, un jove català, el nostre postilló, dirigint la mula pel cap, la va guiar fora de la cort, i va continuar corrent al seu costat fins estar completament allunyats d'Amposta, i en el Camí Real de València [...]

El ràpid progrés de la diligència va cessar de cop [...]. Just al costat de la roda davantera hi havia un home [...] portava un mosquet a les mans, i amb el canó i la mirada apuntava ferotge a la cara del conductor. A l'altra banda l'escena era una mica diferent. Pepe, que es va despertar en el moment de l'aturada, es va donar compte del que passava. Va deixar les regnes i va saltar del seu seient al costat de la carretera, amb la intenció d'escapar entre els arbres. Jove infeliç, que no va poder realitzar el seu propòsit!. El va aturar el canó d'un fusell just quan tocava a terra, i en aquell moment va aparèixer un tercer criminal, amagat amb traïdoria en l'arbre cap el que es dirigia. El varen agafar, el varen portar a la carretera i el varen fer estirar de cara a terra, com ja havien fet amb el conductor.

Ara podia sentir amb claredat a un d'aquests lladres demanar informació en espanyol al majoral del nombre de passatgers que portava, si algú estava armat, i si hi havia diners a la diligència. A continuació, en acabar l'interrogatori, va exigir *la bolsa!*, en un to més desagradable. El pobre home va fer el que li varen dir. Es va incorporar per poder treure una gran bossa de cuir d'una butxaca interior, i allargant la mà per donar-li, va dir, *Toma usted caballero, pero no me quita usted la vida!* Però aquesta no semblava ser la intenció del lladre. Se'n va anar a una banda del camí, i portant una pedra d'un gran volum, que era preparada per ser trencada i llençada a la carretera, va començar a colpejar el cap del majoral amb ella. En ser atacat així, el pobre home cridava tot demanant *mise-*

ricordia i pietat, i invocant l'ajut de *Jesu Christo, Santiago Apostol y Martir, la Virgen del Pilar*. Aquests noms sants, que s'acostumen a sentir pronunciats amb profunda reverència, tenien alguna probabilitat de resultar eficaços en aturar la fúria del seu assassí. Però hagués estat millor demanar pietat a la pedra que el feria, que no al miserable que en la seva ràbia en va fer arma.

Colpejava la víctima un cop i altre, fins a dedicar-s'hi de manera intensa, quan, en deixar el fusell al costat, es va posar a fer-ho amb les dues mans. Amb el patiment, els crits de pietat eren més punyents, fins a ser uns xiscles terribles. I quan es va fer difícil de suportar, els crits es varen convertir en gemecs inarticulats. Un panteix d'alè agònica i algunes convulsions, eren tot el que indicava que la vida encara no s'havia acabat.

No li va anar millor sinó pitjor a Pepe, tot i que en lloc dels crits de pietat del majoral no va pronunciar res més que gemecs sords que es fonien en la pols sota d'ell. Es podia pensar que l'aparença juvenil del noi li hauria assegurat la compassió. Però la circumstància era diferent. Els lladres, que sense dubte eren gent d'Amposta, el coneixien i temien ser reconeguts, de manera que el que, en gairebé qualsevol situació en el món hauria produït un sentiment de bondat, aquí era la seva major desgràcia. Després de deixar les dues víctimes sense coneixement hi va haver una breu pausa, i una conversa en veu baixa entre els rufians. Varen procedir a executar els plans previstos, que havien estat concertats entre ells. El primer va donar la volta cap al costat esquerra de la diligència, i després d'haver desenganxat el fre de ferro i haver-lo col·locat a sota de la roda, com una seguretat addicional contra la fugida, va obrir la porta de l'interior, i pujant els graons vaig poder sentir-lo pronunciar amb claredat una terrible amenaça en espanyol,

tot exigint una unça d'or a cada un dels passatgers. Cosa que va ser resposta per la queixa del botiguer valencià, que va dir que no portava tants diners, però que els que tenia els hi donaria de bona gana. Després hi va haver una dringadissa de monedes, que algunes peces queien a terra en la pressa i l'agitació del moment. Va estar poca estona a la porta de l'interior, però no va entrar en la cabina i va passar a la rotonda. Aquí anava amb molta cautela, sens dubte per haver vist la nit anterior a Amposta que no hi havia cap dona, només sis joves estudiants que eren tots gent de coratge. Els va fer baixar un a un des del recinte, i entregar els diners i els rellotges, i després estirar-se a la carretera amb la cara a terra.

Mentrestant, el segon lladre, a instàncies del seu company, havia tornat al lloc on el vailet Pepe s'estava rodant d'un costat a l'altre. Mentre anava cap a ell va treure un ganivet d'entre els plects de la seva faixa, el va obrir i va col·locar cada una de les seves cames nues als costats de la seva víctima. Apartant la camisa del jove es va inclinar cap endavant i va clavar moltes ganivetades en diverses parts del cos, com si no en volgués deixar cap sense tastar. El jove sacerdot, el meu company, es va tornar a arraulir en la seva cantonada, i es va tapar la cara amb els dits tremolosos, però els meus ulls semblaven enlluernats, perquè no els podia apartar del cruel espectacle, i les meves orelles eren més sensibles que mai. Tot i que les finestres de la part frontal i dels costats estaven encara tancades, vaig poder sentir clarament cada cop que la fulla assassina entrava en la seva víctima. No era un so contundent, com el d'una arma que troba una resistència, sinó un soroll buit, com si l'eina domèstica feta per partir el pa de l'harmonia realitzés a contracor la tasca de la traïció. Aquest moment va ser el més infeliç de la meua vida, i vaig pensar si hi havia una altre situació més digne de llàstima que la mort

com un gos del pobre Pepe, i que era obligat a presenciar el seu final sense cap possibilitat d'aixecar el braç per evitar-ho.

Després d'haver completat l'acció tal com la tenia planejada, aquest assassí a sang freda va arribar a la porta del *cabriolet*, i va tractar d'obrir-la. [...] El tercer rufià, que havia deixat de donar la volta a la diligència amb el fusell a la mà, es va aturar un moment en el camí davant nostre, i després d'haver col·locat el cap a terra com per escoltar, va venir a parlar en un to baix als seus companys. La consulta va ser curta. Es va aturar un moment sobre el majoral i l'hi va colpejar el cap amb la culata del seu fusell, mentre que l'home que abans havia utilitzat el ganivet va tornar a fer algunes ganivetades de comiat, i al cap d'un moment havien desaparegut del nostre entorn. [...]

Quan ens varen abandonar a la nostra sort de seguida vàrem veure si es podia fer alguna cosa pels nostres desafortunats guies. Els vàrem trobar bolcats en la pols i gemegant inarticuladament, excepte el conductor, que de tant en tant pronunciava alguns dels noms sants, que va invocar en va en el moment d'aflicció. Després d'haver baixat el llum des de la part superior del vehicle, els vàrem veure molt desfigurats, plens de contusions i sang que feien el reconeixement impossible. Els adornos del pobre Pepe, els seus botons de plata i la seva faixa de seda, eren gairebé tant malmesos com la seva figura. En el nostre grup hi havia un estudiant de medicina que es va dedicar a fer de samarità, tapant amb trossos de lli i mocadors de butxaca les ferides d'aquests homes infeliços, i col·locant sota dels seus caps alguna cosa per tal d'aixecar-los del terra.

Mentrestant, vàrem sentir el soroll de passos en la direcció d'Amposta, i poc després un home es va acostar amb un fusell a la mà, i va preguntar la causa de la nostra parada. En assa-

bentar-se de la veritat va preguntar la direcció que suposàvem els lladres havien pres, i va disparar el fusell en aquella direcció. Va carregar i descarregar diverses vegades en ràpida successió. Portava una mena d'uniforme bast, i va resultar ser del *resguardo*, o la policia armada, que es situa per l'interior d'Espanya per a la prevenció del contraban, i la protecció de vides i béns. Però els seus membres, que perceben un sou insuficient per part del govern per mantenir-se, tal com passa amb gairebé tots els servidors de baixa categoria de la corona espanyola, es veuen obligats a augmentar els seus ingressos de la millor manera possible, i amb freqüència es troben relacionats amb les pràctiques que tenen per obligació reprimir. Potser caldria pensar que aquest home estava, directa o indirectament, relacionat amb els que acabaven de robar-nos, perquè la seva aparició en aquesta circumstància era alhora sobtada i singular. [...]

Finalment aquestes escenes doloroses es varen acabar, quan el carro en el que havien col·locat els guies va anar tornant lentament a Amposta. Abans d'allunyar-se, el majoral encara tenia símptomes que li tornaven els sentits, però Pepe semblava agonitzar. Dos soldats del *resguard* es varen situar als seus llocs per conduir la diligència, i quan la corda que els lladres havien estès a través del camí, d'arbre en arbre, va ser retirada, les mules es varen posar altre cop en moviment [...].

El primer lloc al que vàrem arribar va ser Sant Carles, una de les noves poblacions establertes pel patriotisme d'Olavide. Ens vàrem aturar a la plaça, que té la forma d'amfiteatre, i aviat ens vàrem trobar envoltats de tots els notables del poble per escoltar una vegada i altra, la història dels nostres infortunis, explicada pels estudiants xerrameques. [...] Vinaroz és un poble bastant gran, i quan hi vàrem entrar els habitants estaven en peu de guerra per l'aturada inusual de la diligència.

[...] A la cuina de l'hostal de Vinaroz es vivia enmig d'una confusió inusual. L'hostalera no era altre que la mare d'en Pepe, una dona catalana molt decent, que havia estat enviada a aquest establiment per l'empresa de les diligències, que s'ocupa de tots els hostals en els que els seus vehicles paren al llarg de la línia. [...]

Mentre s'allargava la llum del dia, el nostre camí continuava tot seguint la línia general de la costa, travessant un país de vinyes i oliveres, que, per la seva fertilitat i cultiu laboriós, començava a mostrar el bonic regne de València, el jardí d'Espanya, tan reconegut a tota Europa. L'estació, tot i ser molt més tardana que a Catalunya i encara més que a Provença, era però en temps de la decadència de l'agricultura, i la natura començava a vestir-se amb un vestit més sever. Això, i els esdeveniments de la nit anterior, ens duïen a la melangia, i per sí faltessin altres causes, tot el camí estava envoltat de creus de pedra, erigides davant de tantes escenes de robatori i assassinat. Eren toscament tallades en blocs de pedra, amb una breu inscripció en cadascuna que deia 'aquí van matar a fulano', aquí van matar a Antonio o Francisco, en tal dia de l'any, i gairebé totes tenien una pedra a sobre en un forat que s'havia anat desgastant. [...] A Torreblanca, igual que a cada lloc als que vàrem arribar durant la resta del viatge, es va produir una escena molt molesta causada per la xerrameca dels estudiants i la curiositat de la part xafardera dels habitants. Seguint el principi de tancar la porta de l'estable després que el cavall fos robat, el comandant militar de la ciutat va ordenar a quatre dragons mal alimentats que muntessin en altres tants cavalls encara pitjor alimentats i ens acompanyessin fins a Vila-Real. [...]

A Vila-Real vàrem ser assetjats com abans, però un excel·lent sopar, servit amb cura, va proporcionar consol al nos-

tre grup, que en aquell moment gairebé havia oblidat les tristeses. A les onze de la nit vàrem posar-nos en marxa un cop més, amb una escolta de quatre soldats d'infanteria, ja que no hi havia dragons a Vila-Real per rellevar aquells que havien vingut amb nosaltres des de Torreblanca. Aquests homes pertanyien al cos de provincials, una mena de milícia reclutada, proporcionada com a quota per cada província. Estaven miserablement equipats i, en lloc de sabates, portaven espadenyes de palla de Catalunya i València. [...]

L'insignificant poble de Murviedro, on ens vàrem aturar fins a l'alba per canviar de mules, no era altre que l'antic Saguntum, antany tan pròsper i cèlebre, destruït de manera cruel per Aníbal, que va donar origen a la segona guerra púnica. Vàrem deixar Murviedro mentre sortia el sol, passant sempre per un país fèrtil i molt conreat. A una distància de tres milles de València vàrem arribar al gran convent de Sant Miquel dels Reis. Aquesta grandiosa institució devia la seva fundació al duc de Calàbria, que va ser capità general de València a mitjan segle setze. Al llarg del trajecte del matí el país es tornava cada vegada més poblat, i a mesura que ens acostàvem a València els pobles gairebé eren uns al costat dels altres. Res no pot ser més bonic que l'accés nord a aquesta ciutat, cúpules i torres sense nombre es veuen de mica en mica sorgir del continu hort de llimoners, tarongers, figueres, magraners i moreres, que s'estén sobre camps, disposats en horts, que fan retre un homenatge al cultivador.⁶¹

⁶¹ Alexander Slidell Mackenzie. *A year in Spain, by a young american* (New York, 1830).

El terreny que travessem, a vegades és treballat i a vegades erm, però gairebé sempre ple d'arbres. Després d'una hora de caminar vàrem descobrir la mar, que resseguim a poca distància, i després d'una caminada de mitja hora arribem a Sant Carles, una ciutat petita situada a la vora del Mediterrani, davant dels Alfacs. Va ser construïda el 1792 i s'hi entra per un carrer que va a donar a la mateixa riba, és de gran amplada, i hi podrien passar deu cotxes de costat. Les cases són uniformes, molt baixes, i el carrer molt curt, el que contrasta amb la seva amplada. [...]

A mitja llegua enllà el sòl és millor, amb cultius variats, i cobert d'arbres. El camí duu a Amposta, una vila petita i pobre vora l'Ebre, situada sobre la boca d'aquest riu. Sortint d'Amposta, passem l'Ebre amb un transbordador. Es travessa fins el Perelló, un camp estèril i sovint molt pedregós, sense arbres, cobert d'arbustos i herbes aromàtiques. Després d'una hora de camí es pot veure la mar, que no es deixa durant deu llegues. Al camí les voltes es multipliquen, i les pujades i les baixades també. Unes són costerudes, i les altres ràpides. S'arriba al cim de la muntanya i es passa el port de les Forques, i a continuació es veu una vall a on arribem per una baixada curta i suau. Forma una conca envoltada per una doble línia de muntanyes. El poble del Perelló, on ens vàrem allotjar, està en el fons, i s'hi arriba després de fer, des d'Amposta, quatre llegues amb set hores de marxa. Deixant el Perelló es passa per una vall molt bonica, ben conreada y coberta d'arbres. Després cal tornar a creuar unes muntanyes que produeixen alhora fatiga i avorriment. A vegades ens elevem a una alçada considerable, i només veiem abisme on l'ull s'enfonsa amb temor, i de vegades ens enterrem sota unes profundes

goles estretes, i només es veu una part del cel, roques i arbustos.

L'hostal del Plater és l'única casa que es troba en aquesta muntanya, i aviat veiem un altre muntanya elevada que s'ha de superar. Abans era la desesperació dels passatgers, perquè gairebé calia escalar-la, però l'han suavitzada multiplicant les marrades. Aquesta ruta té una llegua i baranes d'obra preserven dels accidents. A la part de dalt hi ha l'hostal de Balaguer. Després el camí és pla, es passa al peu de les muntanyes, ve la mar, i s'arriba a l'Hospitalet, que és un vell edifici gòtic. És gran, ample y envoltat d'alts murs i flanquejat per torres. Després trobem una plana sense cultius, y a la dreta les ruïnes d'un antic castell [Miramar] situat a la vora de la mar, el recinte és estret i flanquejat per quatre torres quadrades. [...] Després de passar l'hostal de Rufa [Rifà], vàrem creuar un barranc molt ample, excavat per l'aigua de pluja, y s'arriba a Cambrils, una vila amb bones fonts [...].

La plana està coberta de boscos [...] s'acaba amb el bonic mur de vegetació que forma una cadena de muntanyes, i al centre podem veure Tarragona. A la dreta de la carretera, a poca distància, es descobreix el port de Salou, i a continuació, es passa Vilaseca, una vila petita i pobra. A una llegua de Vilaseca hi ha una deliciosa plana on es troba la vila de Reus, amb 3.000 habitants. Carrers bonics, bones fonts i un nombre considerable de manufactures de seda, cotó, i begudes espirituoses, fan que sigui una de les ciutats més riques de la província. [...] Ara hem oblidat que el camí que hem fet ha estat esgotador i desagradable [...]. Després passem el riu Francolí per un pont de sis arcs, a prop de Tarragona, a on s'arriba per una pujada bastant esgotadora. [...]

Deixem Tarragona per la porta de Barcelona, i seguim, després d'una mitja llegua, una muntanya empinada i plena

de roques. Aquest camí és ple de pedres de marbre trencades. Després es costreja el mar durant una hora per una sorra mo-vedissa, de vegades tan a prop que les onades toquen els peus dels nostres cavalls [...] aviat arribem a Altafulla, on ens vàrem quedar a dormir. És una vila petita construïda gairebé de nou i situada a prop de la mar. En el trajecte que hem fet es pot veure a l'esquerra, en un lloc anomenat «Les Platges Llargues», un monument antic que la tradició popular vol que sigui la tomba d'Escipió.

Després de passar la petita vila de Torredembarra, hi ha camps sembrats de blat i plantacions de vinyes. Arribem a l'hostal de la Figuereta, que a prop té algunes cases. A poca distància el camí passa per un arc de triomf de construcció romana [...]. Després d'una hora de camí, arribem a Vendrell-Cubelles, una vila petita dalt d'un turó. [...] Anem a la petita vila de Bellvei, i a continuació a la Gornal [...] i finalment arribem, per una pujada aspra i difícil, a l'Arbós [...]. Envoltem aquesta vila, i una baixada una mica ràpida ens porta a una vall bonica regada per un riu petit, que està envoltada per un mur de vegetació. Els camps i les vinyes es succeeixen i es confonen, i en un dels seus extrems hi ha la ciutat del Papiol, que es veu a l'esquerra. [...]

Es passa per la Bordeta, un conjunt de casetes uniformes construïdes en línia davant del convent dels dominics. Aviat creuem un riu per un pont pel qual s'entra al llogaret dels Monjos, on hi ha diversos hostals. Després de mitja hora arribem a Vilafranca del Penedès. [...] Hi ha un hostal excel·lent, d'estil francès regentat per un italià, cosa molt poc freqüent al país [...].

Sortim de Vilafranca del Penedès per una carretera de nova construcció [...]. Passem per l'hostal de Casa-roja, i a l'esquerra veiem el poble de Sant Cugat. El camí, tot i que també

és bonic, ara comença a convertir-se en fangós, i ho és molt de temps. S'entra a les muntanyes i no se'n surt fins a la vora del Llobregat. Però les pujades i baixades són suaus, i sovint es camina per gorges profundes encaixades entre muntanyes, a vegades nues i a vegades arbrades. Hi ha algunes valls petites cultivades i regades per xaragalls i rius petits. També veiem cases aïllades, i els hostals es multipliquen: entre aquests l'Hostal Nou o Hostal d'Ordal. A tres llegües i mitja de Vilafranca, la carretera gira pel vessant d'una muntanya empinada, i no hi ha altre passatge que un camí traçat a la roca, on s'ha establert una comunicació entre les dues parts de la muntanya, per obviar el perill. Aquesta construcció [el pont del Lledoner] recorda les obres dels romans [...].

Aviat s'arriba al llogaret de la Palma, i de seguida a l'hostal del Lledoner, i a una llegua enllà trobem els hostals del Xipreret i del Tiquet. [...] Finalment, sortint de les muntanyes, i deixant a l'esquerra el camí a Barcelona a l'Aragó [...] entrem en un camí d'albers per passar el Llobregat pel pont de Molins de Rei. El camí pel que es passa és preciós i porta directament a Barcelona [...] Al davant la gran població de Sant Feliu, que creuem per un carrer ampla i llarg on hi ha cases boniques. Finalment, la plana de Barcelona [...]. A l'esquerra la vila de Genestra [Sant Just Desvern] en un turó, i Esplugues també sobre una petita eminència. Al davant Montjuïc i a la dreta la vila de Sant Boi. Després d'haver passat unes poques cases i camps, es deixa a l'esquerra el pujol on hi ha el poble de Sant Just i es veu Barcelona.⁶²

⁶² «Claude Simon Cuynat. La Catalogne en 1824-1827.» *Mémoires de l'Académie des Sciences, Arts et Belles-Lettres de Dijon. Partie des lettres. Années 1843-1844* (Dijon, 1843). L'autor segueix el text de Laborde.

El 27 de setiembre descansó el Rey nuestro Señor en Vinaroz, y el vecindario todo permaneció en la calle donde está la posada que S. M. ocupó, saludándole con continuados aplausos, y manifestando el entusiasmo de su fidelidad. Los buques que había en la rada tuvieron enarboladas sus banderas.

El 28 a las 4 de la mañana salió S. M. para la plaza de Tarragona, en la que hizo su entrada a las cinco y media de la tarde. Cuando se llegó a pasar el rio Ebro por el pueblo de Amposta, ambas orillas y los barcos que allí había estaban cubiertos de un inmenso gentío, que con sus vivas y aclamaciones presentaban el espectáculo mas alegre é interesante: S. M. pasó con su comitiva en dos faluas ricamente adornadas, que habia preparado al efecto la marina Real, teniendo ademas dispuesta una gran balsa para el transporte de los carruages y caballos. Continuó después su marcha hasta el Hospitalet, en donde se detuvo a comer, y fue cumplimentado por el M. R. Arzobispo y una diputación del ayuntamiento de Tarragona. Las tropas del ejército hicieron el servicio cubriendo el camino real, con su bizarro aspecto daba a conocer la confianza y el noble orgullo que animaba al soldado viendo a su Soberano entre las filas. Circunstancia que unida a las manifestaciones de lealtad de los pueblos, son el mejor preludio de los felices resultados de este viage. En efecto, la entrada en Tarragona fue tan celebrada por el vecindario como la de Valencia, pues no hay distinción de provincias, compitiendo todas en las demostraciones de amor a su Real Persona. La artillería de los baluartes y de los buques de guerra anclados en el puerto hizo las salvas de ordenanza, y S. M., según lo anteriormente resuelto, se alojó en el palacio arzobispal, donde continuaba en el mejor estado de salud, sin que le haya hecho impresión la fatiga de tan largo viage, cuyo único objeto es la felicidad de

sus pueblos. El Rey nuestro Señor continuaba el 30 de setiembre disfrutando en Tarragona la mejor salud.⁶³

1830 | **Henry David Inglis**

Vaig sortir de València després d'esmorzar i vaig agafar el camí cap a Murviedro. [...] Sabia que entre Murviedro i Tarragona no hi havia gaire cosa d'interès per al viatger, així que vaig decidir aprofitar la diligència que passa per Murviedro abans de mitjanit, en direcció a Barcelona. Vaig trobar un lloc lliure i vaig avançar tan ràpid com set mules eren capaces. Vaig passar en la foscor per Nules i Vila-real, i per un territori, segons vaig poder jutjar, fèrtil i ben arbrat. A l'albada vàrem arribar a Castelló [...]. Des de Castelló vàrem passar per un territori bonic, entre immenses tanques d'àloes, fins a Benicàssim, un lloc poc rellevant amb una església bonica, i poc després a Oropesa, on un castell corona la cimera d'una alta roca i s'alça entre boscos amb vista al mar.

El castell d'Oropesa, que dóna nom a una ordre militar, és ara una ruïna, ja que va ser totalment destruït pels francesos. El país entre Benicàssim i Torreblanca és cultivat parcialment. La rica catifa de plantes aromàtiques i l'exuberància dels arbres mostren de què és capaç el sòl, però la sobirania temporal i espiritual exercida pel bisbe de Tortosa pesa tant sobre la producció de la terra que no pot suportar les seves càrregues, i per això és en gran part sense cultivar. Torreblanca és un lloc petit i pobre que no mereix cap atenció, però Alcalà, que es troba a dues lligües, és una ciutat bonica, notable per una església magnífica i per la quantitat de clergues que té. El dinar a l'hostal no semblava gaire atractiu, la sopa coberta d'oli i l'estofat perfumat amb all, així que vaig preferir passejar pel

⁶³ *Diario Balear* (14/10/1827).

poble i menjar una llesca de pa. El trajecte al llarg de la costa marítima, d'Alcalà fins a Benicarló, és especialment agradable, amb el camí sovint a prop del mar [...].

Era capvespre abans d'arribar als límits de Catalunya, i la riba de l'Ebre [...]. A Amposta el riu té unes tres-centes iardes d'ample [...]. Creuem en una barca, i anem caminant cap a l'hostal, que és a una milla de distància de la riba. Aquí ens hi quedem tota la nit, però l'entrada de Catalunya ha estat bastant descoratjadora. Tot i que calia esperar la diligència, no havien preparat el sopar i no hi havia cap cosa a la casa que es podés convertir en un sopar. Em vaig veure obligat a acontentar-se amb una tassa de xocolata, i com que la nit era freda i la llar dèbil en vaig conformar en fugir al llit.[...]

De l'hostal on vàrem dormir fins a Tarragona, la carretera serpentejava entre turons escarpats, al llarg de la riba de la mar. Em vaig adonar dels turons bonics al costat del camí, però el sòl no era prou ric per fer possible el cultiu. Ens vàrem aturar a esmorzar en un hostal al costat de mar nomenat l'Hospitalet. Poc després entràvem al pla de Tarragona, potser el panorama més generós de les hortes de les províncies meridionals. I vàrem arribar a la ciutat que era tard per sopar. [...]

Vaig deixar Tarragona per anar a Barcelona amb un carruatge petit, millor que una tartana, i amb dues mules que varen trotar tota la nit. El país és sobretot una terra de vi, i la carretera serpenteja entre turons coberts en les parts baixes de vinya, i a la part alta de pins. Són nombrosos els pobles que participen en el negoci de vi i l'aiguardent, i estan escampats al llarg de la costa, i tots han patit molt la pèrdua de les colònies. Després de passar el Vendrell deixem la costa de la mar; i prop de tres llegües de Barcelona, entrem en un país encantador, cobert amb turons romàntics, vestit amb avets,

abraçant nombroses valls petites i boniques. I en sortir-ne vaig trobar l'horta de Barcelona.

L'aproximació a Barcelona és menys sorprenent que la de Múrcia o València, i la ciutat tampoc no es presenta amb un aspecte imposant. Però el comerç per la carretera supera, i amb molt, el que havia vist en el veïnatge de qualsevol altra ciutat d'Espanya. Vaig arribar a la porta abans del vespre, i em vaig establir a la Fonda de les Quatre Nacions.⁶⁴

1830 | **Josiah Conder**

Poc després del pont sobre el Llobregat, vora Molins de Rei, hi ha la cruïlla de dues carreteres, la de la dreta porta a Martorell, que ja hi havíem passat, i la de l'esquerra ens porta a Tarragona. Al final de la curta etapa del dia hi ha l'hostal del Xipreret, al mig d'un país muntanyós i salvatge, amb uns quants pins escampats als turons, poques vegades els que calen per fer una arbreda. [...]

[Després de l'Ordal i Vilafranca] La carretera entra en un bosc de pins de més d'una llegua de llargada, i al final travessa una agradable vall fins a la petita ciutat de l'Arbós, situada en una altura dominant. Es poden veure les ruïnes de les portes, les muralles i les fosses. La propera ciutat és la Gornal, que també havia estat fortificada, i el Vendrell, una altre ciutat petita també construïda sobre una altura, i les muralles antigues encara es poden veure. Les esglésies d'aquestes ciutats tenen campanars octogonals. Tota aquesta zona sembla mostrar senyals de despoblament i decadència. Una hora i mitja enllà del Vendrell, i a una milla de l'hostal de la Figuereta, la carretera passa sota un arc romà, anomenat per la gent del país *Portal de Barà* [...].

⁶⁴ Henry David Inglis. *Spain in 1830* (London, 1831).

Després de continuar més o menys una llegua al costat del peu de les muntanyes, el viatger ara ha de pujar l'escarpat pas del coll de Balaguer, passant sota un petit fort edificat per dominar el barranc i la costa. Al cim hi ha un hostel, sí és que així es pot anomenar. Des d'aquest lloc fins a un altre hostel miserable anomenat *Venta del Platero*, a una distància d'unes tres o quatre llegües, la carretera, que és aspra i cansada, passa sobre turons desolats i incòmodes, coberts només amb mates baixes, i no hi ha res que engresqui l'avorrit panorama, només la vista del mar i les torres de vigilància situades com fars a llarg de la costa. Des d'aquest hostel a la vila del Perelló, unes quatre llegües de distància, la carretera encara és pitjor, i la terra més i més estèril. [...]

Un tram pedregós, sense cultius ni res, s'estén al llarg de cinc llegues del Perelló al transbordador de l'Ebre. Al marge dret, poc després de la desembocadura, hi ha la petita i pobre ciutat d'Amposta, i d'aquí la carretera condueix al llarg de la costa a Sant Carles. És una ciutat i port petita, construïda el 1792 a càrrec de la corona en un indret poc saludable, i que no sembla probable que es converteixi en un indret important. [...] El petit riu Sénia, a unes dues llegües després de Sant Carles, que es travessa per un pont d'un arc, i és sec l'estiu, separa Catalunya del regne de València.⁶⁵

1833 | **Adolphe de Bourgoing**

Després de Barcelona la ruta s'endinsa a l'interior del país, arriba a Vilafranca, l'Arbós i el Vendrell. Arreu admira una natura vigorosa, uns cultius bonics i una gent robusta. A Torredembarra ens acostem al mar per no deixar-lo fins a Va-

⁶⁵ Josiah Conder. *The modern traveller. Spain and Portugal* (London, 1830). Conder utilitza textos d'altres viatgers. Tradueixo els que semblen propis.

lència. [...] Tarragona, situada sobre un rocar estèril domina el mar [...]. Abans d'arribar al Perelló, sobre una muntanya escarpada es dibuixa l'ermita de Nostra Senyora de l'Aurora, cèlebre pels seus pelegrinatges. Es deixa a la dreta Tortosa [...]. A Burjassénia [hostal] es passa l'Ebre amb una barca enfangada i bruta [...]. Amposta és la darrera vila de la província de Catalunya [...].

De Barcelona a Amposta els cotxes viatgen sense escorta i des d'Amposta els acompanyen *escopeteros*. És un tema inacabable d'acudits entre els catalans i els valencians que sigui necessari aquesta precaució en entrar al regne de València. Però la necessitat de viatjar armat la imposa el país desert per on es passa, més que el caràcter dels seus habitats

La ruta contorna constantment la vora del mar, el país és trist i despoblat. Les muntanyes, incultes, només produeixen palmeres nanes, llorers i brucs. El viatger només es distreu quan, després d'haver arribat a la cresta d'una muntanya, descobreix el mar en la llunyania, i al darrere, la ruta que acaba de recórrer, que s'estén, serpenteja i es perd en l'escarpada d'un rocam, per reaparèixer animada per una caravana de mulers. [...]

Poblacions petites com Vinaròs; Benicarló, ornamentada de bonics passeigs, famosa pels seus vins, dels que fa un gran comerç; Alcalà de Xivert, Torreblanca, Oropesa, Nules, no ofereixen res de notable. Es travessen els pobles d'Almenara i la Llosa, i s'arriba a Murviedro, construïda sobre les ruïnes de l'antiga Sagunt. En deixar Murviedro i a mesura que s'aproxima a València, els pobles es multipliquen per tots costats, blancs o daurats, com les viles d'Itàlia, a la plana ample enmig de valls fresques i ombrejades, sobre les muntanyes que, desbrossades, despullades de plantes i arbustos inútils, conreades fins al cim, estan cobertes d'oliveres i figueres. Les terres les

aguanten uns murs, i sembla que siguin jardins aeris protegits per moltes terrasses. Els pobles de Farnals, Massamagrell, l'Emperador, Albalat, Tavernes, tots rics, poblats, construïts amb opulència, travessats per una carretera admirable, us porten fins al Guadalaviar, sobre el que hi ha cinc ponts que donen entrada a València.

Si haguéssiu viscut a l'Horta de València, el país més fèrtil d'Espanya, el més deliciós d'Europa; si haguéssiu respirat aquest aire tan pur, tan suau; si els vostres ulls s'haguessin acostumat a aquesta verdor fresca i de tons variats; si haguéssiu estat habituats a veure el luxe de vegetació d'aquestes planes contínuament regades per l'aigua pura extreta del Xúquer i el Guadalaviar; si haguéssiu vist aquesta quantitat de palmeres cobertes de dàtils daurats, al mig d'aquests camps que produeixen tot l'any melons monstruosos i llegums exquisits; si al vespre us haguéssiu embriagat d'aquest aire perfumat de llimoners i tarongers sempre coberts de flors i fruits, llavors hauríeu volgut néixer a l'Horta, viure-hi i no sortir-ne mai. És al mig de l'Horta on s'alça València, la ciutat amb carrers estrets sobre els que oneja roba estesa; la ciutat de terrasses amb l'ombra de tarongers que dibuixen les seves fruites daurades sobre murs pintats amb frescos; València amb el poble agitat, venjatiu, apassionat, que en una festa us amenaça amb el punyal després d'haver-vos acollit amb un somriure.⁶⁶

1833 | **José Criviller**

De Tortosa a la Sénia y reino de València pasando por la Galera y Godall. Sálese de Tortosa por el camino que aca-

⁶⁶ Adolphe de Bourgoing. *L'Espagne, souvenirs de 1823 et de 1833* (Paris, 1834).

bamos de indicar, dejase a la derecha el de Barberans, y continuando por el carretero de Amposta en distancia de tres cuartos de hora, dejase este a la izquierda, y continuase por el de la derecha pasando el barranco San Antonio por un puente llamado Alcántara, sigue llano por entre campos de olivos en distancia de tres horas que pasando por la Galera y continuando por igual naturaleza de camino y terreno que el anterior por espacio de una hora, pasase por el Godall; y siguiendo tres horas de camino, se entra en la Sénia y reino de Valencia.

La Galera. Tiene 303 vecinos 1.574 habitantes; situada en medio del valle de su nombre; tiene en su territorio una fuente mineral, y en un monte muy alto inmediato entre los barrancos llamados Lloret y Caramella brotan una especie de surtidores naturales, a los cuales se da el nombre de *bufadors*; el agua que arrojan sale con mucha abundancia, casi siempre que reina el viento de levante, con la particularidad de que antes de romper, se oye un ruido como de un trueno que se repite dos ó tres veces. Produce algún trigo, cebada y bastante vino.

Godall. Tiene 241 vecinos 1198 habitantes; está situado en terreno escabroso. Produce vino, trigo, aceite y algarrobas. Industria, aguardiente.

De Tortosa al reino de Valencia pasando por Ulldecona. Sálese por el mencionado puente da barcas, continuase por el camino carretero de la izquierda que conduce a Amposta; y dejando este a la izquierda después de haber andado por él una hora, se toma el de la derecha por entre campos de olivos; a un cuarto y medio de hora se pasa un barranco, y continuando en distancia de cuatro horas y media en igual naturaleza de camino y terreno que el anterior, se entra en Ulldecona; y pasando a media hora de su salida el río Sénia, se entra en el

reino de Valencia, cuya primera población es Vinaroz. Distancia de Tortosa a Ulldecona; seis horas.

Ulldecona. Esta villa, a la que está unido el lugar de Freginales, contiene 1.115 vecinos 4617 habitantes; tiene un ex-convento de frailes, otro de monjas y casa de postas. Está situada en una llanura rodeada de huertas hasta el radio de un cuarto de hora, en donde principian unos hermosos olivares a la falda de las sierras que la rodean, en las que brota una fuente muy abundante. Consta de unas setecentas casas distribuidas en calles rectas y de buen piso, con cuatro salidas correspondientes a los cuatro vientos cardinales. Su huerta se riega con el agua de una abundante fuente, y con la que se saca de los pozos por medio de norias. Las tierras dan dos cosechas como en la provincia de Valencia, y sus producciones son; trigo, aceite, vino, algarrobas, maíz, cebada, centeno, garbanzos, judías y otras legumbres; patatas, hortalizas, frutas y mucho cáñamo. Industria, cría ganado lanar, cabrío y de cerda, muchos gusanos de seda; varios molinos harineros y de aceite, telares de lienzo y fábricas de aguardiente; hay en su término canteras de piedra cal y mucha caza. El lugar de Freginales su anejo tiene unos 20 vecinos, y está situado sobre el camino de Tortosa.

De Tortosa al reino de Valencia pasando por Amposta y la Rápita. Sálese por el puente de barcas, continúa se por la izquierda por el camino carretero que arriba seguimos para Ulldecona, y a cerca de una hora de distancia se deja aquél a la derecha; y siguiendo nuestro camino por la orilla del rio entre huertas, campos de olivos y otros árboles por espacio de unas dos horas, se entra en Amposta. En esta villa se encuentra la carretera de València que la atraviesa, y siguiendo por ella en igual naturaleza de terreno que el anterior por espacio de cuatro horas, se pasa por la Rápita. Continuase por dicha carrete-

ra en distancia de tres horas, que pasando el río Sénia por un puente cerca del mar, se entra en el reino de Valencia, y sigue a Vinaroz. [...] De Tortosa a Amposta tres horas; a la Ràpita cuatro horas; y tres ídem al citado reino. Total diez horas.

Amposta. Tiene 357 vecinos 1.674 habitantes; tiene parada de diligencias y barca para pasar el Ebro en el camino real de Barcelona a València; está situada en la orilla derecha del Ebro y en su mismo desagüe en el Mediterráneo; junto al pueblo tiene un canal proyectado y empezado para navegar, introducirse en el mar para facilitar la comunicación con el puerto de los Alfacs, que dista dos horas y media. Produce trigo, cebada, aceite, poco vino, algarrobas, barrilla, sosa, maíz y ganado vacuno. Industria, una fábrica de extracto de regalicia, y otra de jabón de las mejores de España. En su término hay un estanque que provee de pescado a Tortosa, y a los pueblos vecinos; y en el monte llamado de Monnà se cortan maderas de excelente calidad; tiene un antiguo castillo, el que en la actual guerra se ha reedificado, y cercado la villa con un muro y algunos torreones y baluartes, y por eso se ha librado de la rapacidad de los facciosos, por más esfuerzos que hayan practicado para apoderarse de ella.

Ràpita. Tiene 191 vecinos 919 habitantes; tiene casa de postas, aduana y un portazgo, situado en terreno escaso de aguas potables. En la costa y sobre una pequeña altura a un tiro de piedra de la ciudad hay una batería con una pieza de cañón, y un destacamento de un oficial y veinte hombres dependientes de la guarnición de Tortosa, para impedir el desembarque de contrabando. Esta ciudad es puerto habilitado para la exportación al extranjero, y su terreno es término de Amposta. Produce algún trigo, cebada, centeno, aceite, vino, algarrobas; y en su corta porción de huerta regada con agua de acequias se cojen verduras para el consumo y alguna fruta. Industria, pes-

ca que es muy abundante en estas aguas, y de la que se abastece parte de la ribera, y aun se lleva hasta Reus. Cría volatería, y tiene algún tráfico marítimo; hay mucha caza de perdices, conejos y liebres. [...]

De Tortosa hasta el reencuentro de la carretera que dirige de Tarragona a Valencia. Sálese de Tortosa por la parte llamada del Temple, y síguese por el camino carretero apellidado carretera de Barcelona en distancia de tres cuartos de hora, donde dejando sobre la derecha un camino que por la orilla del Ebro conduce a su gola, se continúa por dicha carretera por espacio de dos horas y cuarto, y se sale a la mencionada carretera real a un cuarto de hora al E. de la venta dicha de Burgesènia; también hay otro camino carretero que conduce al punto indicado, saliendo por la misma puerta del Temple. Sálese pues por la referida puerta del Temple, y tomando por la izquierda se sigue por igual carretera a la anterior en distancia de un cuarto de hora, donde se pasa por el arrabal de Capuchinos; y continuando otro cuarto de hora, se atraviesa el arrabal llamado de la *llet*; continúase por la falda de unas colinas que se ven sobre la izquierda vestidas de olivos, y frondosas huertas sobre la derecha; y continuando así por espacio de otro cuarto de hora, se encuentra la susodicha carretera, que apellidan de Barcelona; y se continúa por ella la expresada distancia de dos horas y cuarto, y se sale al indicado punto de la carretera.

De Tortosa al Perelló pasando por el Coll de l'Alba. Sálese por la puerta del Rastre, a corto trecho empieza un ascenso, y se toma el camino llamado del Coll de l'Alba, y siguiendo por él en espacio de media hora encuentra sobre su borde izquierdo el santuario llamada de N. Sra. de la Providència; continúase subiendo por rápido declive, y a igual distancia de camino está otro santuario apellidado N. Sra. del Coll de l'Alba;

empieza un rápido descenso y tortuoso camino en espacio de un cuarto de hora, y siguiendo ya casi horizontal por la falda de la cordillera que está sobre la izquierda y en distancia de unas tres horas y media, se encuentra la carretera real de València, que siguiendo por ella un cuarto de hora, se entra en el pueblo del Perelló. Distancia de Tortosa al Perelló pasando por el Coll de l'Alba; cinco horas.

De Tarragona al reino de València pasando por Vila-seca, Cambrils, Hospitalet, Coll de Balaguer, Perelló y Amposta. Sálese de esta capital por la parte N. O. y carretera de Madrid, que atraviesa por la parte baja de esta ciudad. A su salida se deja la de Lleida a la derecha, a un cuarto y medio de hora se pasa el rio Francolí, y cerca media hora de distancia el rio Clar por un puente de sillería. A la cabeza del puente se deja sobre la izquierda un camino carretero que conduce hasta Salou; continúa por nuestra carretera media hora, en cuyo punto se deja sobre la derecha un camino carretero que, pasando por Masricart y la Canonja, dirige hasta Reus. Continúa recta y llana la carretera por entre viñedos y campos vestidos de olivos y algarrobos por espacio de unos tres cuartos de hora, pasando en esta distancia los torrentes que arriba quedan indicados en la carretera Amalia, y se entra en Vila-seca. A la salida de esta villa vuelve la carretera a la derecha, sigue por espacio de dos horas por igual terreno que el anterior [...] y se entra en Cambrils. Sálese de esta villa, volviendo también la carretera hacia la derecha, continúa llana por espacio de tres horas, en cuya distancia se pasan los torrentes llamados de Escolá [riera d'Alforja], Jané [Segures], Riudecanyes, Pixerota y por fin el llamado del Llastres, por un puente de sillería en el Hospitalet; y continuando aun media hora por carretera llana, concluye ya la fertilidad del terreno; y pasando un barranco llamado de las Ocas, empieza a continuarse por un as-

censo con declive algo pendiente en distancia de media hora por entre malezas y arbustos, cruzando el coll de Balaguer; sigue desde luego un descenso rápido serpenteando la carretera un cuarto de hora por la falda de escarpados peñascos sobre la derecha, y se atraviesa el barranco llamado de las Forques; sigue un corto ascenso, y luego se atraviesa otro de poca monta llamado de la Batalla; continúa por carretera llana con montañas y bosques sobre la derecha, y sobre la izquierda estériles campos hasta la orilla del mar, que no producen más que zarzas y arbustos; continúa así la carretera en distancia de dos horas, y luego un corto pero rápido descenso, donde se pasa un profundo barranco no solo peligroso en tiempo de aguaceros, mas aun en tiempos tranquilos por los muchos robos en él acaecidos. Sigue luego un ascenso por entre malezas, y en distancia de cerca de un cuarto de hora, y continuando por terreno llano otra tanta distancia, se encuentra la venta llamada del Plater; continúa el terreno a corta diferencia igual al anterior aunque llano, por espacio de hora y media, que atravesando otro pequeño barranco sigue un corto ascenso, y se entra en el Perelló. A la salida de este pueblo sigue aun el ascenso, y a cosa de un cuarto de hora se deja sobre la derecha el camino que conduce a Tortosa por el Coll de l'Alba; y por el cual aunque es de herradura, se ataja unas dos horas; continúa descendiendo por la carretera real, y luego sigue por terreno llano y despejado en distancia de unas tres horas tres cuartos, donde se deja sobre la derecha un camino carretero que conduce a Tortosa, distante tres horas de este punto. Siguese por nuestra carretera llana un cuarto de hora, donde está la venta llamada Burgesènia, y otro camino que por la derecha conduce también a Tortosa; en esta venta paran las diligencias. Siguese por unas praderas, desde donde se descubre un despejado horizonte, y a los tres cuartos de hora se pa-

sa el Ebro en una barca, y se entra en Amposta, donde se encuentra el camino carretero que viene de Tortosa, del cual tenemos hecho mención arriba, y que uniéndose con nuestra carretera, sigue por la Ràpita al reino de València. Distancia de Tarragona a Amposta. De Tarragona a Vila-seca dos horas cortas; de ídem a Cambrils dos horas largas; de ídem al Hospitalet tres horas; de ídem al Coll de Balaguer una hora; de ídem a la venta del Plater tres horas; de ídem al Perelló dos horas; a Amposta cinco horas. Total diez y ocho horas. [...]

Vilaseca. Tiene 800 vecinos 3.309 habitantes; abraza en su jurisdicción los términos de Salou y Barenys, un hospital para los enfermos de su vecindario, tres fuentes públicas con más de veinte ídem en casas particulares, cinco plazas muy regulares y calles espaciosas; situada en una dilatada y fértil llanura; el término de esta villa produce toda clase de granos, legumbres, frutas, vino en abundancia, aceite y algarrobas. El Alcalde de Cambrils es presidente de la Junta Municipal de Sanidad, cuya autoridad se estiende desde el Francolí hasta las márgenes del Ebro, dependiendo de ella las juntas comprendidas en este territorio, mientras que la de esta villa solo reconoce la de la capital. Industria, treinta fábricas de aguardiente que consumen toda la cosecha del vino no quedando ni aun para el abasto, pues no es potable desde que está estivado; ocho molinos de aceite, uno harinero, tejidos de lino y algodón.

Cambrils. Esta villa tiene 578 vecinos 2.254 habitantes; su situación es de las mas amenas de Cataluña dominando por todos lados una espaciosa y feraz vega poblada de olivos, algarrobas y de todo género de árboles frutales. En su playa tiene una población de unos cien vecinos, donde hay un escelente ancón habilitado para la esportación al extranjero, con una casa fuerte aspillerada ó sea un torreón antes artillado, que

sirve para defenderle; como también de salvaguardia de aquella, y contra los contrabandos que en su playa puedan efectuarse. Tiene casa de postas con dos caballos y un edificio estramuros que fue convento de frailes. Antigüamente fue plaza de armas principal, y conservando todavía restos de sus antiguas murallas y torreones, se han reparado en la actual guerra poniéndolas en disposición de resistirse a la facción por numerosa que sea. Su producción es la de trigo y mucho vino, de cuyo sobrante se fabrica aguardiente; cebada, algarrobas, limones y abundancia de frutas. Industria, marinería. El Hospitalet está unido a Vandellós, por no constar más que de una posada y unas cuantas mezquinas casas.

Coll de Balaguer. Aunque este collado en la actualidad no tiene más que una casa, la que ora sirviendo de mesón, ora de cuerpo de guardia para un destacamento de tropa de infantería y unos cuantos caballos; sin embargo fue en lo antiguo el límite entre los cosetanos e ilercaones. En él hubo un fuerte castillo con iglesia y convento de caballeros de la orden militar de San Jorge de Alfama, que fue cabeza de aquella orden y residencia del maestre de ella. En el año 1400 fue unida esta orden a la de Montesa. Alfama era el nombre de este collado de Balaguer en tiempo de los moros. Este monte en tiempo de guerra ha sido uno de los puntos generales de defensa de la provincia por su buena posición. Cuando las turbulencias de los catatanes en el reinado de D. Felipe IV se furtificaron en él las tropas del Principado, y lo mismo en la guerra de la independencia; cuyo castillo llamado San Felipe fue volado por los ingleses en 1813. Su terreno es áspero, pedregoso y está entre cortado por algunos valles profundos a uno y otro lado de la carretera, divídele un precipicio de otra montañuela que se levanta hacia el O.

Perelló. Tiene 231 vecinos 1.141 habitantes; casa de postas con dos caballos y parada de diligencias. Está situado en la falda de una áspera montaña que hace parte de la cordillera del Coll de Balaguer. Este terreno es muy escaso de aguas, por lo que sus habitantes se sirven de la de pozos, y a mas ordinariamente de la de balsas que es preferible a aquella. Produce vino, trigo, aceite, cebada, centeno; y su término contiene canteras de piedra cal y yeso. Industria, algún tráfico de pescado fresco.

De Tarragona a la provincia de Barcelona pasando por Altafulla, Torredembarra, Creixell, Vendrell, Bellvei, Gornal y Arbós. Se sale por la puerta llamada de Santa Clara y carretera de Barcelona continuando un suave declive por espacio de unas mil quinientas varas, donde se pasa un barranco por un puente de un ojo; y prosiguiendo por camino llano y despejado se deja sobre la izquierda el mesón llamado hostel de la Cadena, y sigue despejado el camino con pequeñas y áridas colinas sobre la izquierda, y terreno cultivado sobre la derecha y la orilla del mar, hasta llegar a las playas largas, donde se pasa por un puente el barranco llamado de la Cota; sigue un corto ascenso, y dejando sobre la izquierda un camino que conduce al Catllar y la casa de campo llamada Masrabasa, continúa llana la carretera curvateando entre la playa y frondosos viñedos, olivos y algarrobos; en medio de los cuales y en el borde izquierdo de la carretera se ve la torre de los Escipiones, distante sobre una hora y cuarto de Tarragona; continuando de este modo con camino llano por terreno interpolado de viñas, pequeños bosques y frondosos árboles por espacio de una hora, se pasa el rio Gaià por un hermoso puente de sillería; y siguiendo un suave ascenso, a menos de un cuarto de hora se entra en Altafulla. A la salida de este pueblo sigue un corto descenso, y luego llano por entre frondosas

huertas y cañamares por espacio de un cuarto y medio de hora, y se atraviesa la villa de Torredembarra. A la salida de esta villa sigue perfectamente llana la carretera por entre huertas y vastas llanuras de cáñamos lozanos, legumbres, frondosos árboles frutales y huertas esmeradamente cultivadas, regadas por la muchedumbre de norias que se ven a derecha e izquierda por espacio de tres cuartos de hora; que pasando entre el pueblo de Creixell y la playa del mar, se deja un camino sobre la derecha que conduce a la hermita o santuario de N. Sra. de Barà, y continúa por la playa de S. Salvador a Cunit y provincia de Barcelona, y separándose ya de este camino y la playa, continúa llana la carretera por espacio de media hora, y se pasa por dentro del famoso arco triunfal, llamado Arc de Barà: y siguiendo llana la carretera entre viñedos y arboledos por espacio de una hora, se encuentra el mesón del Garrofer, sobre el borde izquierdo de la carretera; y dejando sobre la derecha el camino carretero que conduce por la playa a Cunit, sigue hacia Cubellas, primer pueblo de la provincia de Barcelona; se continúa en espacio de media hora por nuestra carretera, y después de atravesar un torrente, se entra en el Vendrell. Sálese de esta villa por entre vastas huertas y dilatados campos vestidos de vides, olivos, algarrobos y otros árboles; y continuando de este modo por espacio de una hora se pasa por Bellvei; y continuando por igual naturaleza de terreno en distancia de media hora, se pasa por la Gornal; y continuando así otra media hora se entra en el Arbós. A la salida de este pueblo sigue un rápido descenso en corto trecho, y se pasa un barranco llamado de la Bruix; y continuando por entre viñas y algún bosquecillo cerca de una hora, se pasa el rio Foix, punto divisorio de la provincia, y se entra en la de Barcelona. Distancia de Tarragona a la provincia de Barcelona pasando por los pueblos que acabamos de citar. De Tarragona a Altafulla

dos horas y media; de ídem a la Torredambarra media hora; de ídem a Creixell tres cuartos; al Vendrell una hora y tres cuartos; de ídem a Bellvé una hora; de ídem a la Gornal media hora; de ídem al Arbós un cuarto y medio. Total siete horas un cuarto y medio. Mas una hora hasta la división de la provincia.

Altafulla. Tiene 276 vecinos 1119 habitantes y un antiguo castillo que en esta guerra se ha habilitado, y sirve de casa fuerte a sus defensores. Produce trigo, cebada, vino, aceite, algarrobas, cáñamo y judías. Industria, marinería, fábricas de aguardiente y jabón.

Torredembarra. Tiene 464 vecinos 1.860 habitantes; un hospital, buenas posadas, casa de postas con dos caballos y parada de diligencia. En la orilla del mar, que dista un cuarto de hora, tiene un hermoso barrio de pescadores. Produce trigo, cebada, vino, aceite, algarrobas y cáñamo. Industria, fábricas de aguardiente y jabón, sarcia, arreos de pescar y obrages ordinarios de cáñamo.

Creixell. Tiene 101 vecinos 536 habitantes; produce trigo, centeno, vino, aceite, algarrobas y cáñamo. Industria, fábricas de aguardiente y marinería.

El Vendrell. Esta villa es cabeza de partido provisional. Tiene 768 vecinos 3.082 habitantes; un hospital, dos posadas, casa de postas con dos caballos, y parada de diligencia. En la playa que dista de la villa unos tres cuartos de hora, tiene un barrio denominado de S. Salvador con buenos edificios y almacenes, el que facilita la esportación de las ricas cosechas de vino y aguardiente, no solo de su término, sino también de muchos de los vecinos; a cuyo objeto su puerto está habilitado para la esportación al extranjero y cabotage. Produce vino, aceite, algarrobas, cáñamo y seda. Industria, fábricas de aguardiente y tonelería.

Bellveí. Tiene 150 vecinos 797 habitantes; produce trigo, vino, aceite, legumbres, algarrobas y cáñamo. Industria, fábricas de aguardiente.

La Gornal. Tiene 82 vecinos 398 habitantes; produce vino, aceite, trigo y algarrobas. Industria, fábricas de aguardiente.

L'Arbós. Tiene 297 vecinos 1200 habitantes y un hospital. Produce granos, vino en abundancia, cáñamo, frutas y legumbres. Industria, fábricas de aguardiente. Las mugeres se ocupan en hacer blondas y encages.⁶⁷

1835 | **Henri Corneille**

Forçats a dirigir el nostre curs cap al nord d'Espanya, anem passant pels pobles de Tavernes, Foios, Albalat i Massamagrell. Veig emergir enllà, les restes de Sagunt. [...] Avui és Murviedro, un poblet pobre de cinc mil ànimes. [...] El poble d'Almenara està envoltat de pantans, i la febre delma cada any la magra població. El poble de Nules descansa enmig d'una plana on les moreres, els ceps i l'olivera es multipliquen a l'infinít, i el mar a l'horitzó, cap a l'oest. Vila-real va ser durant molt de temps només un castell de plaer construït per Jaume I l'any 1270, es deia Palau-real. El castell es va envoltar d'un poblet, el poblet es va convertir en vila, la vila en ciutat, i aleshores vaser Vila-real. [...]

El paisatge comença a carregar-se de colors més foscos, la terra s'omple de pins i garrofers que s'estenen fins a les portes de Castelló de la Plana. [...] entre el riu Millars i la riba del mar. És una ciutat de dotze mil ànimes. [...] [Per Oropesa, Torreblanca] entrem en la fèrtil vall on s'alça Alcalà de Xivert, un poble mal situat, amb cases baixes i fosques, carrers es-

⁶⁷ Jose Criviller. *Descripción topografica [...] de la provincia de Tarragona* (Tarragona, 1839).

trets i tortuosos, tristos a la mirada. Els tres mil habitants no coneixen altra ciència que la de gratar la terra, no tenen cap altre plaer que guardar les collites, ni cap altra esperança que deixar als seus fills el camp que han heretat i les antigues doctrines d'agricultura que es guarden de modificar.

La contrada està plena d'oliveres, moreres i vinyes. La Mediterrània desplega més enllà les ones blaves, un quadre poètic i vibrant que fa sentir més trista l'apatia d'aquests pagesos. La impressió s'esvaeix sota els bosquets de Benicarló, la riquesa del sòl i l'esclat d'aquesta vegetació, darrera la que es divisen les muralles de la ciutat, fan esperar un canvi positiu, però l'esperança esdevé decepció i la impressió reneix. Benicarló té, no obstant, una indústria més que Castelló, s'hi afegeix als treballs de l'agricultura les feines de la pesca.

La petita vila de Vinaroz, més propera al mar, la banyen les ones i el riu Cérvol. Mateix aspecte, mateixa actitud, però aquí hi ha nou mil habitants. Ens acostem als confins del regne de València, semblaria que aquests barrancs assedegats i aquestes contrades pedregoses han estat reservats per anunciar als viatgers que canviaran de sòl i de clima. Sigui quin sigui l'ordre de la seva marxa, vinguin del nord o del sud, poden aturar-se un moment davant la torre quadrada que marca els límits de Catalunya i agafar nous llapis per a nous dibuixos, altres colors per a altres paisatges.

La primera població que es troba en territori de Catalunya és la de *San Carlos*. En diuen ciutat i no entenc el motiu d'aquesta distinció perquè res no la justifica [...] cases aixafades, uniformes, silencioses, un carrer d'una llargada sense mesura que porta a la mar, que es travessa enmig d'una calma a penes trencada pel cant dels pescadors. Immobilitat de la natura i dels homes, tot hi respira tristesa i avorriment.

Sant Carles és una vila avortada, que sembla haver perdut fins i tot l'esperança d'un destí millor. Vegeta en la foscor i sense coratge, incapaç de proveir les seves necessitats, i reduïda a esperar la seva subsistència dels proveïdors, que venen d'Amposta.

No s'ha de creure, però, que Amposta sigui una ciutat pròspera. És un altre poble de pas a dues milles de distància, a la riba dreta de l'Ebre. Aquest riu és un dels més bonics d'Espanya que aquí acaba el seu curs solitari, i els sorolls d'Amposta no pertorben ni una mica la seva pau. És passa l'Ebre amb un transbordador i es continua la ruta al llarg d'una platja deserta que acaba a l'esquerra, en uns turons que es perden en les muntanyes de l'Est. Aviat la mateixa plana s'aixeca en un seguit d'ondulacions, i per un pendent ràpid es baixa cap el llogaret del Perelló.

Comencen les muntanyes i cada cop són més escarpades. I en l'espai de cinc llegües només es troba l'hostal de Plater, el de Balaguer i l'Hospitalet, un edifici d'estil gòtic construït i dotat per un príncep de la casa d'Aragó per servir d'asil als viatgers. L'edifici encara existeix, amb les seves muralles i baluards. Sempre hi ha viatgers i pel canonge de l'Hospitalet són tots els guanys d'aquesta obra de beneficència. Però, per un costum que el temps ha consolidat, aquest establiment ara es divideix en tres cossos d'habitatge: el primer s'ha convertit en l'habitació exclusiva del capellà principal, que es queda els ingressos sense compartir-los amb els altres, el segon l'han deixat a uns fabricants de vidre, i per conservar alguna cosa del propòsit del fundador el tercer porta el nom d'Hostal. El viatger hi és admès pels seus diners, es paga molt més car que altres llocs i s'hi viu un mica més malament.

La vila de Cambrils només té d'interès les seves fonts i la torre vella que li serveix de campanar [...]. El poble de Vilase-

ca ocupa el centre de la plana que en diuen *Campo de Tarragona*. La vila que porta aquest nom s'assenta al mig d'unes muntanyes a l'extrem nord [...]. És l'antiga Tarraco dels romans. [...]. Em limito a nomenar els llogarets que segueixen, de vall en vall: Altafulla, Torredembarra, el Vendrell, la Gornal i l'Arbós. Vilafranca, tal vegada un temps va ser rival de Tarragona. Envoltada de ruïnes, vells testimonis de la grandesa del seu passat, és dominada per un castell rodejat de torres gruixudes i habitat per un ermità.

Totes aquestes poblacions, empobrides i descolorides, fan un contrast permanent amb la riquesa del sòl i les produccions que les envolten. El seu nombre disminueix quan un s'acosta a Barcelona, com si tot es concentrés en aquest gran casal de la indústria catalana. Només vaig trobar hostals: el de Casa Roja, el del Lledoner, el del Xipreret, el del Tiquet, el dels *moulins du roi*, i, sí m'en recordo bé, el llogaret de Llobregat.⁶⁸

1842 | **Voyage en Espagne**

A les dues ens vàrem aturar a dinar a Amposta, una vila de poca importància, a la riba dreta de l'Ebre, que vàrem travessar amb barca. Com que el corrent era molt ràpid malgrat els esforços dels mariners vàrem derivar lluny del destí i vàrem haver de tornar a peu al port i a la diligència [...]. D'Amposta a Tarragona només vàrem trobar al llarg de la ruta hostals isolats i algun era fortificat. Va arribar la nit [...] i la ruta va esdevenir dolenta [...] vàrem arribar a un hostel [...]. Varen enganxar tretze mules a la diligència i dos postillons i dos *muchachos* es varen encarregar de guiar aquest vehicle fantàstic. Varen fer patir als viatgers evolucions estranyes. El

⁶⁸ Henri Corneille. *Souvenirs d'Espagne* (Paris, 1836).

cotxe va travessar un pont de mig punt, semblant al pont del Diable de les balades alemanyes. Finalment vàrem seguir a peu sec –i molt sec–, el que el dia abans era el Camí Real, que dues hores abans de passar-hi nosaltres era un torrent. [...]

En arribar a Tarragona hi vàrem sopar [...]. A les set del matí vàrem prendre xocolata a Vilafranca del Penedès. Després, en entrar a la muntanya, vàrem seguir per una ruta admirable [...]. Dalt de dues muntanyes hi ha un pont fet aixecar per Carlos III [pont del Lledoner], un monument que recorda les grans i útils obres dels romans, i el vàrem admirar tal com mereixia.

En deixar les muntanyes s'arriba aviat al pont de Molins de Rei, pel que es travessa el Llobregat, i allà es troba el Camí Real de Zaragoza, que és la més horrorosa de totes les rutes, fins i tot pitjor que les de la baixa Bretanya. Colpejats al llarg de tres hores de manera terrible, cegats per la pols, ofegats per la calor. Finalment el dia 26 d'agost a les dues del migdia entràvem a Barcelona, i vàrem trobar a l'hotel de les Quatre Nacions el *Dorado* dels viatgers cansats. [...] Vàrem disfrutar d'un sopar sumptuós, els cambrers parlaven francès i els llits tenien dos matalassos.⁶⁹

1843 | Jules Lacroix de Marlès

La sortida de Barcelona és magnífica, a banda i banda de la carretera hi ha arbres molt bonics, i arreu, a la mirada del viatger, un nombre prodigiós de cases de camp, que aquí anomenen *torres*. [...] A prop de Molins de Rei el camí es bifurca, una de les branques es dirigeix a Tarragona, és la de l'esquerra, i l'altre, la de la dreta, porta a Martorell. [...]

⁶⁹ *Voyage en Espagne, 1842* (Paris, 1843).

Tornem a la carretera de València. El primer lloc que es troba és la vila de la Palma [?], construïda sobre un altiplà des d'on la ruta baixa en ziga-zaga fins la petita vila de Vilafranca, poblada per unes sis mil persones i situada en l'entrada d'una vall molt fèrtil. Deixant aquesta vila entrem en un bosc de pins que dona bona fusta a Barcelona i Mataró. Després dels boscos, es travessen vinyes i prats que s'estenen fins al poble d'Arbós, que encara conserva els murs i fossats d'abans de la invasió dels francesos [...]. Després s'arriba, per una baixada ràpida, a la vila del Vendrell, i després es passa per un arc de triomf atribuït als romans, que va ser construït en pedra i està ben conservat. El lloc on acostumen a anar a dormir els viatgers és l'hostal de la Figuereta, anomenat així perquè per a construir-lo va ser necessari tallar algunes figueres, i perquè l'hostal va prendre una figuera per ensenya. L'endemà s'arriba a Tarragona. [...]

Més enllà de Cambrils comença la pujada d'una muntanya per tal d'arribar a l'hostal de Balaguer, assentat dalt del coll. Des d'aquí fins a un altre hostal insignificant, anomenat hostal del Plater, hem fet quatre o cinc llegües pel país més desert que mai no he vist en la meva vida. I es tracta d'una solitud desagradable, ja sigui que es pugi l'aspre cim dels rocars, o que es baixi fins al fons de les gorges, on un pot dir que és enterrat. No es troba cap casa, ni rastre de cultius, ni de res del que anuncia la presència dels homes. Rocars nus i estèrils, de mil formes diverses, esquerdes negres i fosques on el sol mai no brilla, barrancs profunds, abruptes penya-segats. Aquest és l'espectacle cansat que es presenta a la mirada al llarg de diverses hores. Més enllà de l'hostal del Plater el camí és bonic i obert, i de sobte un sembla haver estat transportat sota un altre cel. [...] A una llegua de l'hostal vaig trobar el poble del Perelló, al fons d'una conca envoltada per muntanyes. M'han

parlat molt d'una banda de lladres establerta fa temps al coll de Balaguer, i que fa estralls de sud a nord, des del Perelló fins a Cambrils [...].

Una caminada de sis hores condueix a l'Ebre sense passar per Tortosa, que es situa a la dreta. Si hagués estat viatjant per plaer, hauria deixat la carretera per visitar aquesta ciutat, però estava adelerat per arribar a València, i em vaig haver de conformar amb les explicacions del meu barquer, tot creuant l'Ebre en un transbordador [...]. La vila d'Amposta no és important, és una mena de suburbi de la ciutat de Sant Carles, que va ser fundada l'any 1792. Aquesta vila era destinada a servir de magatzem per al comerç que es fa pel riu [...]. L'obra es va aturar pels esdeveniments polítics de 1808, més tard es va continuar fins acabar-la, però dubto que aquest indret prosperi. La característica del terreny, humit i sorrenc, presenta un obstacle gairebé insuperable als esforços per cultivar-lo, i la mala qualitat de l'aire, i el clima poc saludable, afecten a l'augment de la població. Després d'una caminada d'una hora, vaig creuar el Sénia per un pont d'un sol arc. Aquest riu separa Catalunya del regne de València i primer es troba Vinaròs, enmig d'un país fèril.⁷⁰

1847 | **Richard Ford**

Aquesta és la carretera normal de les diligències, que va costejant el Mediterrani i no té un interès particular. [...] En sortir de València, a la dreta, entre les seves palmeres i xiprers, es troba el convent jerònim en altres temps famós de Sant Miquel dels Reis [...]. Passant per Albalat, veiem el Puig a la dreta [...]. Creuant el Palància i passant per Murviedro [és

⁷⁰ Jules Lacroix de Marlès. *Gustave ou le jeune voyageur en Espagne* (Tours, 1843).

pobre i té al voltant de 5.000 habitants, agricultors i vinyaters] sota les vessants de la serra d'Espadà arribem a Almenara [...]. La bona carretera continua serpentejant per muntanyes i entre vinyes, garrofers i arbustos aromàtics fins a Nules, ciutat que té 3.500 ànimes, envoltada de muralles, amb carrers i portes de traçat regular. Vila-real va ser construïda per Jaume I com a *villa real* per als seus fills. [...] Aquesta ciutat va ser terriblement saquejada pels exèrcits de Felip V. [...] Després de creuar el Millars per un pont noble, construït el 1790, arribem a Castelló de la Plana, anomenada així perquè Jaume I, el 1233, hi va desplaçar la ciutat des del seu antic solar moro, que estava sobre una elevació a mitja llegua al nord. És un lloc florent, enmig d'un jardí d'abundància, regada per una admirable sèquia i molt poc interessant. La seva població és de 5.000 habitants.

Travessant les planes de Torreblanca arribem a Alcalà de Xivert, ciutat tortuosa amb una bona parròquia que té un portal clàssic i un bon campanar de maçoneria, erigit el 1792. [...] Benicarló, amb 6.000 habitants, és una ciutat emmurallada, amb un castell en runes i una mena de port pesquer anomenat el Grao, però és pobra com la majoria d'aquestes ciutats, enmig de l'abundància, i en ser residència de pagesos pobres, els carrers són com corrals de granja. Vinaròs és un antic port ple d'activitat a prop del Sérvol, té muralles que s'estan caient i una població amfíbia d'unes 8.500 ànimes, la meitat camperols i l'altra meitat mariners.

Deixant Vinaròs, i creuant el Sénia per un pont ben construït per Carlos IV, s'entra a Catalunya [...]. El camí perillós d'Amposta és famós en la història dels lladres. El viatger passarà per dos creus de pedra, bastes i grolleres, que recorden l'assassinat que es va produir el dia 30 octubre de 1826, i que va explicar de manera autèntica i estremidora el senyor Slidell

al llibre *Young American*. El pobre noi es deia Ventura Ferran, i va morir de 28 punyalades *cadascuna mortal*. El majoral Carlos Nava tenia el cervell colpejat amb una pedra, i els culpables varen ser tres vils *rateros* o lladregots.

Sant Carles de la Ràpita va ser construït per Carlos III. El camí segueix la costa de la platja, amb turons plantats de garrofers a l'esquerra, i les Salines o port dels Alfacs, a la dreta. [...] Un bon camí condueix a Amposta, que és un port de l'Ebre, miserable i angoixant, ple de mosquits i amb unes mil ànimes pàl·lides. [...] A la sortida de la miserable Amposta [...] es travessa l'Ebre en un ferri incòmode. El camí continua per una plana infestada de mosquits. Tortosa es veu a la distància cap a l'esquerra. El viatger aviat s'acosta al mar enmig de gorges de turons rocosos. La costa del mar i els pobles es defensen contra els pirates amb torres. [...]

En apropar-se a el Perelló, les planes sense cultius estan cobertes d'herbes aromàtiques, i després una pujada suau condueix a la gorja, o coll de Balaguer, un cau famós de lladres. El barranc de la Forca, relaciona l'ofici i la seva fi. A la part de dalt, en un turó, hi ha una ermita dedicada a Nostra Senyora de l'Aurora i la vista és molt bonica. El fort de Sant Felip, clau de la gorja, va ser pres als francesos per uns mariners anglesos el 7 de juny de 1813. [...]

L'Hospitalet es diu així perquè el va fundar un príncep d'Aragó per acollir els pelegrins cansats. És reforçat amb una torre quadrada i matabans. Ara tornem a trobar vinyes i seguim la costa unes trenta llegües. [...] Cambrils és un poble dedicat al vi, amb una població de dos mil, on floreixen les palmeres i els àloe. Va ser saquejada inhumanament el 1711 per les tropes de Felip V, sota el cruel marquès dels Vélez. En apropar-nos a Vilaseca, la ciutat atrafegada de Reus llueix a l'esquerra,

mentre al davant, Tarragona s'ensenyoreix del seu camp fèrtil, asseguda en una eminència de roques. [...].

A la dreta s'aixeca la tomba dels Escipions, i aviat el camí creua el Gaià [...]. Després de passar-lo, a la dreta, hi ha un pintoresc castell i talaia en ruïnes. A continuació, Altafulla, amb la seva torre quadrada a la mar, i Torredembarra, amb una població de 2.000 i la torre octogonal. En aquest ric districte les oliveres i la vinya floreixen, i el reg es fa per la sínia àrab. Després trobem un arc romà, l'Arc de Barà [...]. Al Vendrell, població de 3.500, amb els seus molins de vent d'ales de libèl·lula, el país esdevé densament poblat i el panorama des del campanar de la parròquia és ampla. L'Arbós és dalt d'un turó, amb una esplèndida perspectiva. La ciutat va ser un dels primers llocs saquejats pels francesos, comanats per Chabran, que varen cremar el poble i la gent que hi vivia. Aviat el panorama s'obre davant Vilafranca del Penedès [...] una ciutat emmurallada d'unes 5.500 ànimes [...]. El districte del Penedès és molt fèrtil.

Poc després la carretera entra per grisos turons rocosos, amb un sotabosc aromàtic. És la pujada a la Creu o Coll d'Ordal, amb Barcelona lluint en la distància. Aquí, el pont magnífic del Lledoner s'estén sobre el barranc [...]. El camí, tot baixant d'aquests turons dolents, arriba a Molins de Rei, una ciutat blanca recolzada en vessants coberts de vinya, que va ser saquejada i cremada pels francesos l'any 1808, quan es retiraven de la derrota del Bruc. El Llobregat flueix en un corrent fangós i rogenc, sota d'un pont de pedra vermellosa, llarg, sòlid i pesat. [...] I ara comença el camí polsegós a Barcelona.⁷¹

⁷¹ Richard Ford. *Hand book for travellers in Spain* (London, 1847).

Anant fent camí, us mostrarem els pobles de Foios, Albalat i Massamagrell, autèntiques viles de l'orient, i després les runes de Sagunt, alguns pilons de pedres a la muntanya on antigament s'alçava la superba ciutat que va desafiar el poder dels romans. [...] Murviedro només ha conservat de l'antiga Sagunt una ombra d'amfiteatre i algunes pedres d'un circ mig enfosquides sota construccions modernes. Apressem-nos a creuar els aiguamolls d'Almenara per por de pagar tribut a les febres tercianes que constantment delmen la magra població dels voltants, després la magnífica plana de Nules, que s'estén fins al mar i on les moreres, la vinya, l'olivera i fins i tot la palmera creixen, prosperen i es multipliquen d'una manera prodigiosa [...]

El paisatge s'ennegreix! La terra està plena de pins i garrofers! [...] Les altures s'esvaeixen. Som a les vores de la mar. Aquí tenim els congostos d'Idubeda,⁷² la ciutat d'Oropesa, el poblet de Torreblanca, i alguns camps fèrtils! Alcalà de Xivert, vila desagradable amb carrers estrets, sinuosos i tristos, però la campanya és bonica. Després el Mediterrani, les seves aigües blaves semblants a un mirall! Hem creuat Castelló de la Plana. Som als bosquets de Benicarló; en poques hores estarem a Vinaroz. Catalunya es desplegarà davant nostre.

Composen la ciutat de Sant Carles totes aquestes cases mig enderrocades al costat de la llarga carretera que duu al mar, i en la que només s'escolta el cant dels pescadors o els xiulets de les orenetes. La natura sembla morta, els habitants semblen tots rosegats per un avorriment etern, sens dubte a causa d'haver-la fundat Carlos III. Aquí el gran rei va tenir una mala inspiració, tot el seu poder no va ser prou per lluitar

⁷² Nom grec del riu Millars.

contra la insalubritat de la temperatura, contra l'aridesa de la terra, contra la fatalitat que pesa sobre Sant Carles després del moment de la seva fundació, i sense esperança d'una sort millor. El seu aïllament, la seva situació, la salut dels seus habitants, l'esterilitat de l'entorn, tot la condemna a vegetar enmig de l'ombra i el desànim. Sense Amposta, un llogaret situat a mitja milla de distància, aviat moriria com una plaça assetjada, mancada de les coses necessàries per la vida!

Però ara cal travessar l'Ebre, i aquí tenim la barca. Continuem el nostre camí a través d'aquesta platja deserta que es desplega davant nostre. Més enllà, cap a l'esquerra, creuem uns turons agradables, que després d'anar-se alçant a poc a poc es perden a les muntanyes de l'est. Des d'aquí entrem a la deliciosa plana ondulada que ens duu al Perelló. Ens apressem per arribar a l'Hospitalet, situat, com l'hostal del Plater i el de Balaguer, enmig d'unes altres muntanyes més àrides, més fosques i més escarpades que les que hem deixat enrere.

L'Hospitalet! Sabeu que és aquest edifici gòtic rodejat de torres amb merlets i de muralles i bastions? D'antic era un autèntic lloc d'estada de viatgers, establert per un príncep d'Aragó. Els viatgers hi trobaven acollida, hi eren allotjats, alimentats i servits a costa de l'establiment, prou ric per a fer front a les despeses, però els temps varen canviar. Ara l'Hospitalet és molt ben conservat, però ha estat dividit en tres cossos d'habitacions separades. Un l'han convertit en una fàbrica de cristall, l'altre encara no fa cinc anys era ocupat per un canonge gras que es quedava i gastava tots els beneficis. El tercer cos d'habitacions ha conservat la seva dedicació primitiva, és un hostal on els viatgers troben una alimentació dolenta i uns lligalls de palla a manera de llit, però, això sí, a canvi de molts diners. Al llarg de cinc anys les revolucions que s'han produït a Espanya sovint han fet transformar l'Hospita-

let en un castell fort. El canonge diuen que ha marxat però l'hostaler encara hi és. Aquest honest industrial, gràcies a la velocitat en cridar, quan tocava: *Viva Espartero! Maria Cristina! la reina doña Isabel! i don Carlos V i don Carlos VI!*, ha pogut continuar estafant tranquil·lament als viatgers que han tingut la ingenuïtat de creure en l'hospitalitat oriental a Catalunya!

L'aspecte del país és diferent. La vegetació dels camps no és cremada, com a Andalusia i València. El cel és menys brillant, la irradiació és més suau, i l'atmosfera tèbia adorm dolçament. La natura fa créixer l'energia i l'horitzó és dibuixa clarament. [...] Ja som al *campo de Tarragona*, una plana vasta i fèrtil, capaç per ella sola d'enriquir la contrada. En la llunyania, sobre les muntanyes on s'acaba *el campo*, s'aixeca la vila de Tarragona, al costat de la mar, que domina com un far immens.⁷³

1851 | **George Alexander Hoskins**

Vàrem deixar Barcelona a les deu amb el correu de Tarragona. La primera part de la carretera, fins a Molins de Rei, va ser la mateixa per la que vàrem passar per anar a Montserrat. Després de tornar a travessar el Llobregat per un bonic pont de pedra, vàrem tenir un viatge agradable fins a la una, a través de turons plens de pins i altres arbres, però a vegades sec i rocós. [...] En deixar la zona dels turons vàrem baixar cap a un país ric, amb un panorama ample. A dos quarts de tres vàrem dinar a Vilafranca, i va ser el pitjor dinar que mai no he tingut a Espanya, però la cuixa de xai del darrer plat va ser

⁷³ Manuel de Cuendias. *L'Espagne pittoresque, artistique et monumentale* (Paris, 1848).

bona, i cada persona va tenir un got de vi ranci, bo i fort, però també dolç, i amb un got no en vaig tenir prou. [...]

El viatge, des de Vilafranca passa per un país ric i ben cultivat [...]. Vàrem passar per la industriosa i petita població de l'Arbós, situada en una altura, enmig d'una extensa plana rodejada de turons [...]. Vàrem passar per diverses ciutats i viles petites [...]. Una de les ciutats, el Vendrell, que vàrem travessar després de l'Arbós, és més important que les altres [...]. Unes tres hores abans d'arribar a Tarragona vàrem passar sota un arc romà [...].

Només hi ha un únic transport públic de Barcelona a València i passa per Tarragona a les nou de la tarda, i ens vàrem veure obligats a preparar-nos en aquesta hora tant inconvenient [...] a les vuit arribàvem al fangós Ebre [...]. Amposta és una localitat pobre [...]. Poc després de deixar Amposta vàrem passar dues creus de pedra amb inscripcions: 'El 30 d'octubre de 1826 el majoral i el vailet de la diligència varen ser bàrbarament assassinats per tres lladres, que no eren bandolers d'ofici'. Tots els que han llegit *Spain* d'un autor americà [Alexander Slidell Mackenzie. *A year in Spain*], recordaran la història del pobre Pepe i l'angoixa de la seva mare. Aviat vàrem travessar un bon pont que s'estén pel profund i rocallós curs del Sénia, i entrem al regne de València. [...]

A les vuit vàrem arribar a Castelló de la Plana [...]. A prop del poble d'Almenara vàrem veure una panorama bonic del mar, les magnífiques siluetes de les muntanyes i la rica plana coberta de garrofers, àloes, figues de moro i algunes palmeres, i diversos pobles amb torres molt similars als campanars italians, no menys pintorescs. En tres hores vàrem arribar a Murviedro, un nom derivat de *muros viejos* (velles muralles), ja que, en veritat, va ser construït amb les ruïnes de Sagun-

tum [...]. En tres hores vàrem arribar a València, travessant planes riques i ben cultivades.⁷⁴

1853 | **Richard i Quétin**

De València a Tarragona. Aquesta ruta, que no deixa mai la costa, no presenta al viatger res de notable. La diligència tarda unes 40 hores per arribar a Barcelona i unes 30 per Tarragona. El viatger també pot agafar el barco de vapor que tarda 18 hores per Tarragona i 24 per Barcelona. [...]

Monestir de Sant Miquel dels Reis, Tavernes Blanques, Cases de Bàrcena, Albalat, hostel de l'Emperador, Massamagrell, la Creu del Puig, cartoixa d'Ara-Christi, hostals de Puçol. Murviedro, té un hostel pobra i 6.300 habitants. A la sortida traessem el riu Palància, i per la serra d'Espadà arribem a Almenara, un castell en runes situat al cim cònic d'un turó. Xilxes, la carretera sinuosa serpenteja a través de les muntanyes, enmig de vinyes, garrofers i arbustos aromàtics, fins a arribar a Nules. En dues hores de marxa a través d'aquesta bonica comarca, s'arriba a Vila-real. Un quart de llegua després, vàrem travessar el riu Millars per un bonic pont construït el 1790. En una hora de marxa arribem a Castelló de la Plana, una vila pròspera, envoltada de jardins rics i fèrtils, regats per un magnífic canal, amb una població de 15.100 habitants.

Casas de Benicàssim, Oropesa, hostel de la Sanieta, Torreblanca. Alcalà de Xivert, una vila de 6.000 habitants, situada en terreny irregular, amb carrers sinuosos i cases poc atractives, una bonica església parroquial amb un portal modern i un bon campanar, construït el 1792. Benicarló, petit port de mar per a la pesca i la navegació costanera, amb una població de 6.400 habitants, té una muralla i un vell castell en runes.

⁷⁴ George A. Hoskins. *Spain, as it is* (London, 1851).

Com la majoria de les viles de la regió, és modesta enmig d'una natura rica, i les cases alineades pels carrers tenen un aspecte de masies.

Vinaroz, un bon hostel, 9.400 habitants, i port de mar a l'embocadura del riu Cérvol, on hi ha molta activitat. Els habitants són la meitat mariners i la meitat pagesos. Vinaroz és una vila antiga, que encara conserva restes de muralles, però els carrers i els edificis no ofereixen res de curiosos. En sortir, es travessa el petit riu Sérvol a gual, que gairebé sempre està sense aigua, i una hora després, a la vostra dreta, veureu una torre quadrada que marca els límits del regne de València. Es travessa el petit riu Sénia per un bonic pont d'una sola arcada, construït sota Carlos IV, i sereu a Catalunya.

Sant Carles de la Ràpita és una vila petita i moderna [...]. Deixant Sant Carles, una ruta molt bonica ens porta, en hora i mitja, per un país ric i ben cultivat a Amposta, port de mar i una vila petita i pobre, amb un hostel dolent i infectat de mosquits. Sortint d'Amposta travessem l'Ebre en un transbordador dolent. Per anar d'Amposta al Perelló sense passar l'Ebre es segueix el riu per l'esquerra i s'arriba a Tortosa en quatre hores. D'altre manera després d'haver passat el riu, un s'acosta al mar seguint el Camí Real a través de les gorges de muntanyes rocoses. Torres situades a intervals guarden la costa i les viles de la cobdícia dels pirates. [...] En acostar-se al Perelló hi ha planes sense cultius i cobertes de plantes aromàtiques, una pujada de desnivell suau condueix a la gorja del coll de Balaguer, un autèntic cau de lladres. [...] Després entrem en una plana petita ben cultivada fins arribar a l'Hospital, fundat per un príncep aragonès per rebre els pobres pelegrins cansats. És defensat per una torra quadrada i emmerletada [...]. Cambrils, Vilaseca, travessant el Francolí, ja sigui

a gual o per un pont moresc, entrem per la porta moderna a Tarragona.

De Tarragona a Barcelona, per Vilafranca del Penedès. Per arribar a Barcelona el viatger té dos mitjans regulars de comunicació, un és per les diligències i l'altre pels vapors. A tres quarts d'hora de marxa a la dreta trobem, prop de la riba de la mar, la tomba dels Escipions, i a tres quarts de llegua enllà, es travessar el Gaià per un pont de pedra sota el que gairebé mai no hi passa aigua. Després es veuen a la dreta les ruïnes pintoresques d'un castell vell. I de seguida hi ha Altafulla, amb 200 habitants i una torre quadrada a la costa. Torredembarra, amb 2.200 habitants, dedicats a la pesca. Hi ha un hospital, bons hostals, una casa de postes i una parada de diligències. Aquest districte fèrtil produeix abundants olives, vi, blat, ordi, oli i tot tipus de verdures i fruites. Els recs difonen l'abundància i la frescor, i la indústria també és pròspera.

El primer que trobem, de seguida, és el portal o Arc de Berà, de construcció romana [...]. Aviat s'arriba al Vendrell, vila de 3.700 habitants en un país fèrtil i molt poblat, on es veuen molins de vent curiosos, i l'església parroquial té una construcció elegant. [...] Després de tres quarts d'hora de marxa s'arriba a l'Arbós, una vila petita de 400 habitants sobre un turó [...]. De seguida es travessa els Monjos, que te 30 cases [...].

Vilafranca del Penedès, vila envoltada de muralles, situada al fèrtil districte del Penedès, té 5.600 habitants. [...] La parròquia és una bona mostra d'arquitectura religiosa, la nau és molt bonica, destaca l'alta torre del campanar, coronada per un àngel de bronze, i la Rambla és un agradable passeig. Vàrem seguir una ruta deliciosa que entra per turons riallers i que ens va portar a la Creu del coll d'Ordal, des d'aquest indret Barcelona brilla en la llunyania. És aquí que hi ha, sobre

un barranc, el magnífic pont del Lledoner, format per deu arcs, i punt militar de gran importància que els anglesos no varen poder defensar l'any 1813. Vàrem seguir el Camí Real, llarg i ple de pols, que condueix a Barcelona.⁷⁵

1859 | **Antoine Laurent Apollinaire Fée**

La diligència de València a Tarragona [...] travessa un bonic paisatge. Gairebé en sortir de la ciutat [València], trobem primer Sant Miquel dels Reis, després un convent que una plantació de palmeres envolta fent un esplèndid marc. Els pobles estan molt a prop els uns dels altres i els camps del país estan coberts d'innombrables oliveres. El mar gairebé sempre es pot veure a l'horitzó, i constantment tenim davant nostre Sagunt, i les ruïnes des de lluny s'assemblen als antics castells que coronen les muntanyes dels Vosges o que s'alçen mutilats a les ribes del Rin. Però aquí els records tenen molta més grandesa. S'han utilitzat aquestes venerables restes per construir la fortalesa i les cases de Murviedro. [...]

La nit ens va agafar quan entràvem al petit poble d'Almenara, situat al peu d'una muntanya, i en el vessant s'estenen les ruïnes d'un castell antic, també té una muralla amb torres. Aviat arribem a Castelló de la Plana, on la diligència s'atura durant dues hores. Havíem creuat el riu Millars per un pont de considerable longitud. [...] Com totes les ciutats de la costa del regne de València, Castelló de la Plana té muralles amb merlets i torres. El carrer on es troba la fonda, on s'aturen els viatgers, és ample i em va semblar ben construït. [...] Els pobles que travessa la carretera tenen una fisonomia peculiar; les cases són uniformes i estan connectades entre elles per un

⁷⁵ Richard [Jean-Marie-Vincent Audin] et Quélin. *Guide du voyageur en Espagne et en Portugal* (Paris, 1853).

mateix sostre. Les portes, que són iguals i en arc, estan obertes i permeten veure l'interior de les cases en tots els seus detalls més íntims. [...] Successivament, vàrem creuar Oropesa, Benicarló, Vinaròs, i després el riu Sénia, un petit riu que separa el regne de València de Catalunya.

A les nou del matí estàvem a Amposta, a la riba dreta de l'Ebre, i hi vàrem dinar. Durant el dinar, notable per la quantitat i la qualitat del menjar, dues criades ens ventaven i caçaven les mosques amb un paraigua de mànec llarg (*sombrillas*). En sortir d'Amposta vàrem creuar l'Ebre amb barca. [...] Deixem Tortosa a l'esquerra, a una curta distància. El terreny es torna muntanyós, i amb prou feines arribem al coll o port de la Forca, després el coll de Balaguer que vaig pujar a peu. [...]

Circulem per un país sovint àrid i ressec, i la diligència ens porta a través d'un país ric, conegut amb el nom de camp de Tarragona. Vinyes, horts i oliveres cobreixen la plana i l'embelleixen. [...] Dues hores més tard, vaig passar el Francolí a gual i vaig entrar a Tarragona. [...] Vàrem deixar la ciutat seguint la ruta de Barcelona [...]. Poc després de passar l'hostal de Figuereta, el cotxe es va aturar per deixar baixar els passatgers i poder veure de la vora un arc de triomf construït en pedra, amb pilastres d'ordre corinti i bells capitells. [...]

El país que travessa la ruta és ric en tot tipus de plantacions, i el terreny es veu conreat acuradament. [...] Els pobles estan molt acostats i ben construïts. Passem pel Vendrell, i a continuació per l'Arboç, construït sobre un pujol que vàrem envoltar per entrar en una vall molt fresca tot i la sequera. Abans d'arribar a Vilafranca del Penedès vàrem trobar la carretera destruïda i en plena reparació [...] enmig d'una plana fèrtil, té una albereda i un gran caserna de cavalleria. És la capital del país del Penedès. A la taula d'un hostal vaig menjar

un pa excel·lent i diferent, de tant lleuger i saborós que era, i del que em vaig alimentar cinc setmanes [...].

Sortint de la ciutat, vàrem entrar en una plana, i el camí passa per un país prou agradable. [...] La ruta és admirable, i en els talls que hi ha entre les muntanyes hi han bastit ponts, o més aviat aqüeductes d'arcades superposades unes sobre les altres. Una d'aquestes obres gegantines consta de dos ponts, potser podríem dir que és un pont de dos pisos [pont del Lledoner]. La part de sota té set arcs, i la part superior, per on passa la carretera, en té tretze. Tot aquesta obra s'estén sobre una longitud de més de dos-cents trenta metres. Encara que aquesta és l'obra més gran de la carretera, altres edificis bells fan del camí un dels millors que podem veure. En arribar a la part superior de la muntanya --l coll d'Ordal--, que tanca a l'oest el territori de Barcelona, veiem clarament la ciutat, el port i Montjuïc.

La baixada està molt ben planejada, tan suau que els cavalls podien galopar cap avall sense perill per als passatgers. El camí està tot ple de cases i llogarets aïllats, i tot és alegre i animat. Arribem a la plana i a Molins de Rei, on trobem el Llobregat [...] els pobles es succeeixen i semblen habitats d'una població pròspera. Arribem a Sant Feliu, poble tant llarg que no s'acaba mai. Sortint del seu carrer únic tenim al davant Barcelona i una mica a la dreta, Montjuïc. El camí s'omple de vida, les cases es multipliquen, els cotxes són cada vegada més nombrosos, i també les caravanes de rucs i mules.⁷⁶

⁷⁶ [Antoine Laurent Apollinaire] Fée. *L'Espagne à cinquante ans d'intervalle, 1809-1859* (Paris, 1861).

Vàrem sortir de Barcelona al galop, i aviat ens vàrem sentir sacsejats d'un costat a l'altre de la diligència, talment daus dins un got, i a cada estrebada ens llençàvem els uns sobre els altres [...]. Així vàrem arribar a Vilafranca on ens havíem d'aturar a dinar. [...] En un instant érem a taula i l'hostaler es va acostar a fer-nos saber amb veu alta el preu dels vins i del dinar [...]. La ciutat del Vendrell no ens va oferir res de notable. [...]. El país pel que passàvem era ric i rialler [...]. Aviat vàrem passar sota l'arc de triomf de Berà [...]. De seguida es veu la torre de Torredembarra, i més enllà s'aixeca un castell en ruïna amb la seva torre vella que mira al mar. I finalment vàrem arribar a Tarragona, engegats, trencats, destruïts. [...]

Vàrem deixar Tarragona a les quatre de la matinada. [...] En arribar a Vilaseca i ens va semblar que estàvem en una vila deixada de banda pels viatgers. Les dones cridaven des del llindar de les portes, els nens ens perseguïen, els homes s'aturaven per veure'ns passar. I una multitud de gossos ens bordaven d'una manera tant amenaçadora que ens vàrem veure forçats a girar-nos moltes vegades per aturar-los a cops de pal. Vàrem travessar tota la vila sense trobar un sol hostal. Al final del darrer carrer i ja en el camí, ens vàrem fixar en un casa aïllada amb una mena d'ensenyà. Hi havia algunes persones dormint a terra davant la porta. M'hi vaig acostar per informar-ne si es tractava d'un hostal i no em varen contestar ni sí ni no. [...] [S'hi queden a dormir i marxen de matinada]

Vàrem anar passant els llits secs de dos torrents, i després arribàvem a Cambrils, on floreixen els àloes i les palmeres. [...] Res ens hi aturava, i sí havíem de creure la guia Richard només hi havia dues llegües per a l'Hospitalet. [...] El nom d'aquesta vila ja indica la seva dedicació original, i la va fer construir un príncep aragonès per tal de servir d'asil i repòs

als pelegrins cansats. L'hospital, que ara serveix d'hostal, és un castell vell amb torres emmerletades, que el temps ha respectat, gairebé les de cada costat.

Ens vàrem quedar a l'Hospitalet durant les hores de *fuego* i vàrem fer un quadre a l'oli del nostre hostal. L'hostaler ens va observar un moment i es va allunyar de pressa, com colpejat d'una inspiració sobtada. [...] Va tornar al nostre costat amb una planxa quadrada, brillant i polida, i després de donar-hi voltes ens va demanar de fer-li un esbós d'un carruatge i un cavall. Giraud no es va poder resistir a una demanda tant humilment presentada i se'n va sortir a gran satisfacció de l'hostaler. L'ensenya de l'Hospitalet, ara representa una galera magnífica que baixa d'una costa amb els cavalls amb plomalls, i ha de ser l'admiració de tots els traginers.

Vàrem sortir a les quatre de la matinada i la ruta es va convertir en abrupte i salvatge. Vàrem veure sobre una elevació l'ermita de Nostre Senyora de l'Aurora. Ara els llocs aspres i pintorescos no ens mancaven, només hi faltaven els bandolers. Era el moment que havien d'aparèixer, perquè travessàvem el coll de Balaguer i el barranc del Penjat. Després vàrem trobar, al final d'una baixada, un d'aquests *ventorrillos* o petits hostals que és com a Espanya s'anomenen una mena d'establiments improvisats. Les parets són de gespa, aguantades per estakes. Al sostre, ja sigui de falgueres o de terra cuita, li dóna vivor un conjunt de petites flors. Anís, aigua fresca i un banc per descansar a l'ombra, vet aquí tota la riquesa dels *ventorrillos*. D'altra banda, la nostra aturada no va ser llarga. El sol anava a desaparèixer i encara estàvem lluny de l'hostal on comptàvem aturar-nos. Algunes cases esparses en la plana oferien aixopluc al viatger, però eren massa apartades de la ruta, i com que no la volíem deixar vàrem apressar-nos.

Quan el crepuscle anava a deixar pas a la nit vàrem descobrir finalment en una elevació una casa de fusta d'aparença trista: era l'hostal de Plater. [...] Tot i el seu mal aspecte estàvem ben decidits a passar-hi la nit. A l'interior hi havia una dona jove destil·lant esperit de vi davant d'una llar de foc. Uns nens rodaven al seu voltant sobre la terra nua. La seva figura era bonica però tenia una expressió enèrgica i dura. I ens va demanar de mala manera què volíem.

— Sopar i llits, l'hi vaig contestar. I es va posar a riure amb insolència.

— Llits? — va contestar— no n'hi ha i tampoc sopar.

— Però tindreu una habitació?

— No!

— Arròs?

— No!

— Bacallà?

— No! I es va posar a riure. Vaig sentir la sang pujar-me per les benes.

— Doncs, potser tindreu vi?. Li vaig demanar, aguantant-me.

— Ah! em sembla que sí que n'hi ha de vi. [...]

I ens va caldre fer de la necessitat virtut, i aconseguir-nos de la poca cosa que estava disposada a donar-nos la singular hostalera. [...]

[Entren uns contrabandistes] — Quan s'entra aquí, em va dir el contrabandista, cal anar armat. Es contenen moltes històries d'aquest hostal i si viatgés sol no m'exposaria a passar-hi la nit. I pel que fa a nosaltres, el nostre ofici ens obliga a portar sempre armes. Sense, hi ha el perill cert que ens robin les mercaderies. M'heu de creure, cavallers, armeu-vos en la primera vila si voleu viatjar per Espanya amb seguretat, una carrabina fa que et respectin. El consell era prudent, i no

vàrem tardar massa a seguir-lo. L'hora de dormir s'acostava i la nostra ferotge hostalera ens va portar a la palla. Als hostals de poca categoria s'anomena així una mena de dormitori on el sòl està cobert fins a certa altura d'un llit de palla picada. [...]

Ens vàrem afanyar a sortir d'aquesta cova [...]. Havíem caminat un bon tros quan ens vàrem adonar, a l'esclat de l'alba, d'un grup de persones que es dirigien cap a nosaltres. Eren soldats, gendarmes que conduïen a una banda de contrabandistes o lladres, lligats de dos en dos pels punys. [...] Uns deu minuts després, a una corba a la carretera, ens vàrem trobar enmig de quinze homes armats fins a les dents, la majoria sense abrics o jaquetes, que caminaven molt ràpidament i semblaven perseguir la tropa d'abans. Ens varen deixar passar saludant-nos amb el bon dia espanyol: *Buenos días, caballeros!* que ens vàrem afanyar a respondre: *Buenos días!*

En arribar al Perelló vàrem saber que s'havia produït un enfrontament entre els contrabandistes i els *escopeteros*, i que aquests havien guanyat un primer avantatge i fet alguns presoners, però havien perdut enmig de les muntanyes, sota l'atac sobtat de la gent que havíem trobat, que eren els contrabandistes més audaços del país. [...] L'endemà de matí, deixant el Perelló, vàrem passar un gran comboi de traginers. Mai no havíem vist tants cavalls i mules juntes, i el conjunt formava un espectacle ben animat.[...]

El camí d'Amposta passa al costat del Mediterrani. El país, abans habitat pels àrabs, que varen deixar monuments notables del seu pas, ara és trist, àrid i despoblat. Al final del dia vàrem creuar l'Ebre en un vaixell de vela, les seves aigües profundes fluïen majestuosament, i ens va portar més de quinze minuts arribar a la riba dreta del riu. Poc després entràvem a Amposta, una vila molt trista, que no sembla haver-se enriquit per la proximitat de l'Ebre.

L'hostaler de l'indret on vàrem passar la nit es va oferir a portar-nos amb carro de Sant Carles de la Ràpita, i ens va demanar dos rals pel seu treball. De seguida vàrem acceptar, i sortíem al matí [...]. Finalment vàrem arribar a Sant Carles de la Ràpita, una petita ciutat marítima [...]. Construïda en temps de Carlos III, a qui deu el seu nom, la ciutat ha conservat l'empremta de la generositat d'aquell monarca, però a començaments de segle, els principals monuments, que prometien ser esplèndids, eren sense acabar, i respiraven la tristesa de les ruïnes sense tenir la seva presència solemne.

El dia era molt avançat i vàrem decidir continuar la ruta. Un antic sergent de Napoleó, anomenat Tomàs de la Ràpita — el segon afrancesat que ens trobàvem—, ens va oferir els seus serveis. Va dir que estaria content de complaure uns francesos, es va oferir a portar-nos a Vinaroz i ens vàrem posar en ruta. El carro anava seguint sempre la Mediterrània, i, a la nostra dreta, belles muntanyes tancaven l'horitzó. [...] Ens acostàvem al regne de València, que els viatgers es plauen a nomenar el jardí d'Espanya. Aviat creuem, per un pont d'un sol arc, el petit riu Sénia, i deixem Catalunya.

Vinaroz, amb les muralles en runes, les terrasses àrabs i els carrers pavimentats amb pedres de punta, va ser la primera ciutat del regne de València on ens vàrem aturar. Tots els hostals estaven plens de gent, i després de passar sense èxit d'un a l'altra, finalment en vàrem descobrir un ple de traquiners o més aviat de carreters que sortien l'endemà cap a Castelló de la Plana. Ens van proposar transportar-nos-hi per tres francs cinquanta cèntims per cap, i ens vàrem unir a la seva caravana. [...] En sortir de Benicarló, feia molta calor. Les mules caminaven a pas lent, i el cant de les cigales i el brogit de les mosques dels eixams al voltant nostre, ens convidaven a descansar. Havia arribat l'hora de la migdiada. Tots

els *arrieros* s'anaven adormint a poc a poc, abandonant els carros a l'instint dels seus animals. I nosaltres, malgrat el desig de veure i contemplar, ens deixàvem anar insensiblement a mig dormir. No sé com vàrem arribar a Alcalà de Xibert. [...]

Vàrem continuar immediatament el viatge, i de tant en tant, veiem el mar. El dia començava a apagar-se quan vàrem deixar el Camí Real per agafar-ne un de secundari que aviat ens va portar al pati d'una hostal, era el de la Sanieta. Tots els carros varen anar aparcant un darrere l'altre sota un immens cobert que ja estava ple, que servia tant com a estables com a menjador. El sopar es va servir en una gran taula llarga, i els traginers, que cada cop s'afeccionaven més a nosaltres, van exigir que se'ns servís els primers, en contra de l'habitual. No hi havia llits a l'hostal, i el nostre acompanyant ens va cedir amablement el seu carro, i es va estirar a terra sobre un d'aquests matalassos improvisats que s'omplen amb palla picada. [...]

Finalment, prop de nosaltres, s'alçaven muntanyes sense vegetació, amb el cim il·luminat pels llums vermells del matí. La carretera, excavada a la roca, s'estenia davant nostre amb la seva línia blanca i sinuosa, i a baix, en la vall, descobríem Benicàssim, la ciutat àrab, amb les cases de terrassa, els àloes i les palmeres. Una aparició massa efímera, ja que la carretera es va tornar monòtona fins a Castelló de la Plana [...] L'hostal on havíem baixat amb els nostres traginers no es feia càrrec del menjar dels viatgers. Ens vàrem posar en marxa, i a tota la ciutat només vàrem poder trobar un sol hostal. A la sala menjador, el matamosques penjava del sostre, sobre els caps dels convidats, que podien agitar-lo amb una corda. [...]

En sortir de Castelló de la Plana, vàrem creuar el riu Millars per un bonic pont construït el 1790, arribant a Vila-real [...], una ciutat totalment moderna, no hi vàrem trobar res de

l'antiga, saquejada i destruïda el 1706 per les tropes de Felipe V, i tots els edificis actuals daten del segle passat. Després vàrem arribar a Nules, un poble envoltat per muralles, on encara es poden veure algunes antiguitats romanes. Vàrem creuar Almenara [...]. La carretera avançava entre vinyes i garrofers, i a mesura que ens acostàvem, les ruïnes de l'antiga Sagunt s'anaven mostrant davant dels nostres ulls. [...]

A poca distància de Murviedro, la carretera es va omplint d'hostals i cases, i després es van obrir davant dels nostres ulls ciutats disperses, boscos d'oliveres i garrofers. [...] Vàrem veure fora del Camí Real el bell monestir de la Cartoixa d'Ara Christi i el convent de la Creu del Puig. Vàrem passar davant del convent de Sant Miquel dels Reis, que abans era l'Escorial d'Espanya. Després d'aquest antic edifici, vàrem veure les cases acostar-se encara més, i eren els suburbis de València que començaven.⁷⁷

⁷⁷ Adolphe Desbarrolles. *Les deux artistes en Espagne* (Paris, 1862).

VI. Documentació

Prensa

Gazette (23/7/1714). Diario Noticioso Universal (23/2/1759). Memorial Literario (Octubre, 1786). Correo Mercantil de España y sus Indias (19/2/1801). Gazeta de la Regencia de España e Indias (15/6/1811). Diario de Palma (10/6/1812, 21/8/1813). El Redactor General (26/08/1813). Revista Española (26/1/1836). El Guardia Nacional (10/4/1837). El Constitucional (15,27/11/, 8/12/1841, 17/9/1842). El Espectador (24/5/1844). El Heraldo (14/1, 27/5/1847). El Popular (4/6/1847). El Observador (24/1/1850). El Ancora (9/9/1851). El Clamor Público (18/7/1854). La España (18/6/1868). El Imparcial (3/4/1874).

Bibliografía

Dietaris de la Generalitat de Catalunya, 1411-1713 (Barcelona, 1994-2007).

Discurso general hecho por el maestro de campo don Ambrosio Borsano [...]. En que describe toda la carta topográfica del Principado de Cataluña, Condado de Rosellón y Cerdaña [...]. Consagrado a la Real Magestad de Don Carlos II, Rey de las Españas, Nuestro Señor [30 de gener de 1685] (Biblioteca Nacional de España, manuscrit 18.054).

Descripción del Corregimiento de Tortosa. Biblioteca Nacional de España Ms.6841.

Jaime Coll. *Chronica serafica de la santa provincia de Cathaluña* (Barcelona, 1738).

Bernardo Espinalt. *Atlante Español* (Madrid, 1781).

Derrotero de las costas de España en el Mediterráneo y su correspondiente de Africa. Escrito en los años de 1783 y 1784 por el brigadier de la real armada Don Vicente Tofiño de San Miguel (Madrid, 1832).

Voyage de deux amis en Espagne (Paris, 1834).

Francisco de Paula Mellado. *Guía del viagero en España* (Madrid, 1842).

Los misterios de Villanueva (Villanueva, 1851).

Alexis de Garaudé. *L'Espagne en 1851* (Paris, 1852).

Itinerario descriptivo militar de España (Madrid, 1866).

Agustín de Betancourt. *Noticia del estado actual de los caminos y canales de España, causas de sus atrasos y defectos, y medios de remediarlos en adelante [...]* Año de 1803. Revista de Obras Públicas, Madrid, 1869.

Emilio Morera y Llauredó. *Tarragona cristiana* (Tarragona, 1954-1959).

Eufemià Fort i Cògul. *El trànsit pel Coll de Balaguer* (Barcelona, 1974).

Natividad Guerra. Manuel Luengo. José Luís Salas. *La lucha cotidiana por la vida: Viladecans 1800-1843* (Viladecans, 1984).

Sant Just Desvern, un paisatge i una història (Sant Just Desvern, 1987).

Salvador Llorac i Santis. *Creixell* (Creixell, 1987).

El Corregiment i Partit de Vilafranca del Penedès a l'últim terç del segle XVIII. Ed. Manuel Barba (Vilafranca del Panadès, 1991).

El Baix Llobregat el 1789 (Barcelona, 1992).

Magí Miret. Ignasi Mª Muntaner. *Història i recorregut del camí de les costes de Garraf*. Miscel·lània Penedesenca, 1995.

Marc Lloret Piñol. *El proyecto de fortificación y puerto de la bahia de San Juan de los Alfaques de Antonio de Ulloa*. Revista bibliográfica de geografía y ciencias sociales, n°300, Barcelona, 2001.

Josep Campmany i Guillot. *Gavà en el segle XVI. Mutació senyorial i afirmació comunal*. Materials del Baix Llobregat n°7, 2001.

Ventura Castellvell. «Les rutes terrestres de l'Ebre al mar: el Memorial de 1460». *Miscel·lània del Centre d'Estudis de la Ribera d'Ebre*, n°15 (Flix, 2001).

Enric Guinot i Rodriguez. *El riu de La Sénia: sistemes de reg i molins medievals*. Acta Mediaevalia, n. 23/24, 2002-2003.

Josep Campmany i Guillot. *La colonització del delta occidental del Llobregat (Gavà i Castelldefels) al segle XVIII: un fracàs econòmic i social*. Pedralbes: revista d'història moderna, 2003.

Miquel Vives Tort. *L'evolució històrica de la xarxa viària entre el Llobregat i el Foix*. Tesi doctoral. Facultat de Geografia i Història de la Universitat de Barcelona, 2008.

Xavier Sanchez i Torres. *El Camí Ral a Sant Boi*. Materials del Baix Llobregat n°14, 2008.

Juan Bassegoda Nonell. *Dos hospitales medievales*. Gimbernat n°51, 2009.

Bandols i bandolers a les costes de Garraf, 1500-1700. Butlletí de Garraf, 2009.

Joan Roig Vidal. *El bandolerisme i altres problemes socials a Ulldecona durant l'edat moderna*. Raïls n°27, 2011.

Isabel Moraño, José María García, Ricardo Torres. *Estudio arqueológico-etnológico, término municipal de Traiguera* (2013).

Francesc Costa. *Contra la geografia. Viajeros y caminos en la España del Quijote* (Mataró, 2018).

Francesc Costa. *Los viajeros ilustrados por los caminos reales de España* (Mataró, 2019).

versa.

Sale todos los días de la calle de los Baños Viejos, de la posada del Violin, un coche, haciendo parada á Ordal, para Villanueva, Villafranca y Vendrell, y vice-

